

कृष्णदास संस्कृत सीरीज

२

***

॥ श्री ॥

अष्टादशपुराणपरिचयः

(पौराणिकप्रभापरिशीलनम्)

लेखक

डॉ० श्रीकृष्णमणित्रिपाठी

(आचार्य, एम० ए, पी० एच् डी०, डी०, लिट्)

वाराणसेय-सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य

प्राक् प्राध्यापक, विभागाध्यक्ष

(पुराणेतिहास-संस्कृति-भूगोलविभाग)

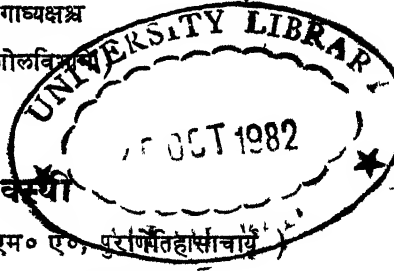
सम्पादक

डॉ० श्रीपति अक्स्थी

(एम० ए, पुराणेतिहासविभाग)

सहायक निदेशक —उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी,

रायलहोटल, लखनऊ ।

चौखम्बा सरस्वतीभवन, वाराणसी

१९८०

प्रकाशक चौखम्बा सरस्वतीभवन, वाराणसी
मुद्रक चौखम्बा प्रेस, वाराणसी
संस्करण प्रथम, वि० सं० २०३७
मूल्य ३०-००

© चौखम्बा सरस्वतीभवन
के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन
वाराणसी-२२१००१ (भारत)

अपर च प्राप्तस्थानम्
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० ८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)
फोन ६३१४५

विषय-सूची

विषया	पृष्ठाङ्का
पुराणावतरणप्रसङ्ग	१
पुराणानां महत्त्वम्	४
पुराणानां अध्ययनस्यावश्यकत्वम्	६
वेदपुराणयोः पाथक्यम्	९
पुराणानां विज्ञानोपयोगित्वम्	११
पुराणानां प्राचीनत्वम्	१४
पुराणानां परिचय	१६
पुराणानां सात्विक राजस तामसभेदा	१८
पुराणप्रादुर्भाविक्रम	१९
भाषाविमर्श	११
पुराणानां समीक्षा, ब्रह्मपुराणम्	२०
पद्मपुराणम्	२२
विष्णुपुराणम्	२५
शिवपुराणम्	२७
श्रीमद्भागवतम्	२८
नारदीयपुराणम्	३०
माकण्डेयपुराणम्	३२
अग्निपुराणम्	३४
भविष्यपुराणम्	३५
ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	३७
लिङ्गपुराणम्	३९
वाराहपुराणम्	४१
स्कन्दपुराणम्	४९

विषया	पृष्ठाङ्का
वामनपुराणम्	५६
कूर्मपुराणम्	५८
मत्स्यपुराणम्	६०
गरुडपुराणम्	६३
ब्रह्माण्डपुराणम्	६५
अष्टादशपुराणानां क्रम	६९
श्रीमद्भागवते यथा	७०
देवीभागवते च	”
पुराणपञ्चलक्षणम्	७२
(१) सर्ग	”
(२) प्रतिसर्ग	”
(३) वश	७३
(४) मन्त्रान्तराणि	७४
(५) वशानुचरितम्	”
सृष्टौ पौर्वापर्यविवेचनम्	७५
कालपरिमाणविवरणम्	”
सृष्टिरहस्यम्	७९
तपसो महत्त्वम्	८०
चतुदशानां मन्त्रानां नामानि	८७
आप्तस्य कवर्णाश्रमव्यवस्थासरक्षणम्	९२
मुक्तिप्रयोजकानि पुराणानि	९३
पुराणेषु परस्पर विरोधस्य परिहार	९६
पुराणेषु विष्णोः, शरीरावयवत्वकल्पनम्	९७
अवतारतत्त्वमीमासा	९८
भक्तितत्त्वविवेचनम्	१०४
भक्तेर्वर्गीकरणम्	१०९
नवधा भक्ति	११२
पौराणिकानां कृतव्यम्	११८
भुवनकोषविवरणम्	११९
भारतवर्षवैशिष्ट्यम्	”
पुराणेषु अन्तर्विभाजनविमर्श	१२१

विषया	पृष्ठाङ्का
पौराणिकशब्दविमर्श	१२३
पुराणेषु अपाणिनीयप्रयोगदर्शनम्	"
पुराणेषु पारिभाषिकशब्दप्रयोग	१२५
पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तदर्थनिरूपणं च	"
द्विविधधारापर्यालोचनम्	* १२७
ऋषि मुनिशब्दयोः पाथक्यविवेचनम्	"
पुराणानां स्रोतांसि	१३१
पुराणेतिहाससाहित्यम्	१३४
पुराणानां क्रमविमर्श	१३५
पुराणरचनाकालनिर्णय	३९
भारतीयविदुषा मतम्	"
पाश्चात्यविपश्चिन्तितम्	१४२
पुराणनिर्माणस्य पूर्वोत्तरसीमानौ	१४९
पुराणानां भाषा शैली च	१५०
अत्यावश्यकं पुराणपरिशीलनम्	१५१
पुराणानां वैशिष्ट्यम्	१५४
पुराणात्मनोऽप्यवत्वम्	१५८
पुराणोपयोगिता	१६१
पुराणानामैतिहासिकमूल्यम्	१६२
पुराणेषु पाठान्तरम्	१६५
पुराणेषु त्रिविधं वाक्यम्	१६९
(क) मयानक वाक्यम्	"
(ख) रोचक वाक्यम्	१७०
(ग) यथार्थ वाक्यम्	"
वेदपुराणयोरर्थपद्धति	१७१
पुराणेषु यौगिक षट्चक्रचिन्तनसमीक्षा	१७४
अत्यावश्यकं योगसाधनम्	"
मानवशरीरे षट्चक्रचिन्तनसमीक्षा-भूमि	१७९
पौराणिकषट्चक्रचिन्तन-प्रसङ्ग	१८४
योगसिद्ध्यर्थं ब्रह्मचर्यस्य पालनमावश्यकम्	१८६

विषय	पृष्ठाङ्का
अजपाजपविधि	१८८
चर्ममीमांसाया पुराणाना प्रामाण्यम्	१८९
विनियोगज्ञानाय पुराणज्ञानस्यानिवार्यता	१९१
जीवस्य क्रमिकविकासविवेचनम्	"
पुस्तकेषु योगसिद्धिमहिम्नो वणनविमर्श	२०४
भारतीयवाङ्मये व्रतोत्सव-प्रचलनविमर्श	२१८
विद्यादानस्यापूर्वो महिमा	२२३
लेखकस्य वक्षपरम्परा परिचय	२२४

प्राक्कथनम्

यत्पादपद्ममनिश प्रणिपत्य भक्त्या

भक्ता भवन्ति भुवने परिपूर्णकामा ।

कन्दर्पकोटि - शतमोहनमद्भुत त

राधापति सकललोकगुरु नमामि ॥ ।

भारतीया सस्कृतिर्हि श्रुति-स्मृति-पुराणानामाश्रयेणाद्य यावत् प्रचलति । अनेकशाखाभिर्विभक्तेषु चतुर्षु वेदेषु बहुसख्याकासु, स्मृतिषु ब्रह्मपुराणाद्यष्टादश पुराणेषु च तस्या सस्कृते स्वरूप सर्वश्रेष्ठमेकरूपमेवोपलभ्यते । यद्यपि चतुर्षु युगपरम्परासु व्यतीतासु भारतीयाचारविचार व्यवहारानामेकविधत्वमिवाभाति तथापि न तत्तादृश यत् सवथा वेदादिप्रोक्ताचारविचारात् सविदेत् । वेदेषु यद् भारतीयाचार विचार व्यवहार-स्वरूप संक्षेपत उपलभ्यते । तत् स्मृतिषु विस्तृत पुराणेषु च कथनोपकथनद्वारा ततो विस्तृत दृश्यते, किन्तु सवत्र पुष्प-मालाया सूत्रमिव वैदिक स्वरूपमनुस्यूतमेव दरीदृश्यते । सृष्टिकालतोऽद्य यावद् भारतीया यत्र कुत्रापि वसन्तो यद् धार्मिक कृत्यमनुतिष्ठन्ति तत्र सङ्कल्पे श्रुति-स्मृति पुराणोक्तफलप्राप्तये तत्तत् कृत्य करिष्ये इत्युच्चारयन्त्येव । अनेन प्रघटकेन श्रुति स्मृति-पुराणेषु सर्वेषा मानवाना बद्धश्रद्धत्वं प्रतिभाति ।

पुराणानामाश्रयेणैव मानवजीवनस्योन्नतिकरा विशिष्टा प्रकारा, धार्मिक, सामाजिक - सास्कृतिक - राजनीतिकोन्नायका विचारा, पञ्चदेवोपासनाना निरूपणम्, जीवस्येतिकतव्यता, परमेश्वरस्य सवत्रैकरूपता, सत्कर्मद्वारा लौकिकपारलौकिक सुखसाधनमित्यादयो बहवो विषया पुराणद्वारैव मनुष्या सरलतया सुखेन च ज्ञातुं शक्नुवन्ति । पुराणैरस्मृष्ट किमपि विचारजात मानवाना समुन्नतये नावशिष्टमिति कथने नात्युक्तिदोषस्पशमपीति । भगवतो विष्णोरशेनावतीर्णौ भगवान् वेदव्यास । वेदाथविस्ताराय पृथिव्या पुराणानि कृतवान् । तदुक्त महाभारते इतिहास-पुराणाभ्या वेदाथमुपबृहथेत् ।

लोकोपकारनिरतेन महर्षिणा वेदव्यासेन अष्टादशपुराणानि निर्माय
स्वपुत्राय श्रीशुकदेवमुनये रोमहर्षणाय च शिष्याय उपदिष्टानि । अमलात्मा
शुकदेवमुनि महान् ब्रह्मज्ञानी, रोमहर्षणसूतश्च परमप्रवीण पुराणवक्ताऽसीदिति
पुराणानामनुशीलनेनानुमीयते—

लोमानि हर्षणौ चक्रे श्रोत्रेणा यत् सुभाषितं ।

कमणा प्रथितस्तेन लोकेऽस्मिन् लोमहर्षण ॥ १।१।११

आनन्दकन्द सच्चिदानन्दो गोप-गोपीजनवल्लभो भक्तवत्सल पूर्ण
चतारो भगवान् श्रीकृष्णो दिव्यभाष्यात्मिक चक्षु प्रयच्छन् अनयं भक्त
कुन्तीपुत्रमजुनं यद् विश्वरूपमदर्शयत् तद् भगवता सत्यवत्यङ्गजन्मना वेद-
व्यासेन पुराणात्मना आवालवृद्ध स्त्री पुरुषाणां कृते सुलभ चकार, यतो वै
विश्वदशनात्मकस्य महाभारतस्यारम्भे कुरुक्षेत्रस्य पुण्यभूमी पुराणशास्त्रशरीरे
ब्रह्मा, विष्णु, महेश, दक्ष, कुबेर, वरुण, वायु, अग्नि, इन्द्र,
शैला, सरित्, समुद्रा, वन, ग्रह नक्षत्राणि, मनुष्या, देवा, दैत्या, गणर्वा
किन्नरा, यक्षा, पिशाचा, राक्षसा, नागा, सप्तद्वीपा, मनुष्य, तपस्विगणा,
आकाश, पृथिवीत्यादयः सर्वे किल विवर्णिता दरीदृश्यन्ते । विश्वस्मिन्स्मिन्
नैतादृक् तत्त्वज्ञानमस्ति यत् किल भगवता वेदव्यासेन विरचिते पुराणसाहित्ये
न वर्णिता भवेत् । अत एवोक्तं महाभारतस्यादिपर्वणि—यदिहास्ति तदन्यत्र
यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् । तस्मादेव सदसद्विवेकिनो महापुरुषा कथयन्ति
यद् व्यासोच्छिष्ट जगत् सवम् ।

पुराणवाङ्मये देवी-देवतानां नानाविधा गाथा गीयन्ते । ऋषि मुनि-
देवर्षि महर्षिणा चरित्रं चर्चितमस्ति, पातिब्रत्यपरायणानां सतीनारीणां
मादशजनकं पुत्रं चरित्रं चर्चितमस्ति, पुण्यश्लोकानां लोकोत्तरचरित्राणां
महापुरुषाणां जीवनचरित्रं च गुम्फितमस्ति । तत्र क्रमबद्धप्राचीनेतिहासकाव्य-
राजनीति समाजनीति-आध्यात्मज्ञान-व्यवहारज्ञान-सामाजिकार्थिकधार्मिका-
दिव्यवस्था, सर्वविधा विद्या विद्यते । पुराणसाहित्यमेतादृक् परिपूर्णं सहित्य-
मास्ते येन सामान्यवगप्राणिन आरभ्य परमोच्चतमान् आदर्शमहापुरुषान्
यावत् सर्वेषां यथाधिकार वास्तविको लाभो भवितुमर्हति ।

पुराणानां भाषा नितान्त सुबोधा, सरला, सुगमा, मनोहारिणी, प्राञ्जला-
ऽतिमञ्जुला च वतते । तत्र वर्णित तत्त्वज्ञान सातिथ्य सुगम मनोहर चास्ति ।
प्रसादगुणपूर्णं पुराणसाहित्यं पठतो मानवस्य न तत्र कदाचिद्विरसता जायते पर-
न्तु उत्तरोत्तरमभिरुचिरेव जायते एव ।

नैकशः पठितेऽपि पुराणसाहित्ये उत्तरोत्तरमभिरुचिवद्धत एव, चित्ते
ततो नारुचिरुदेति । चिन्ताशीलैर्विचारकैर्निर्विवादं मन्यते यदन्वेषा
काव्यादीनामेकवारं द्विवारं वा अध्ययनेन पुनः पठितुं पाठकानां चित्तं
नोत्कण्ठते, किन्तु न जाने पुराणसाहित्ये कीदृशलौकिकत्वं विद्यते यद् यावद्द्वारं
पुराणानां, पाठो विधीयते तावदेवाधिकमेतेषां माधुर्यमेघमानं पाठकानां मनांसि
मोहयेव । परं सहस्रवर्षेभ्योऽपि कालेभ्यो जनाः पुराणपाठं प्रकुर्वते, अपिचैक-
व्यक्तिरेव बहुवारं पुराणजातमधीते, शृणोति च अथापि तस्य तत्र दैनन्दिनं
मभिरुचिर्विवद्धत एव । सदा पल्लवितो कल्पलतिकेव प्राचीनोऽपि पुराणराशि-
नवीन एव प्रतिभाति नैव पुराणत्वमुपगच्छति । पुराणानां सवग्राहकत्वं सव-
व्यापकत्वं सकललोकोपकारकत्वं च अनुपममेवास्ति । पुरातनस्य वैदिकसनातन-
धर्मस्य श्रुति स्मृति पुराणमिति त्रिविधं प्रामाणिकं पुस्तकमभिधीयते । तत्र
च सर्वे श्रद्धां कुर्वन्ति । तत्र श्रुतीनां परब्रह्मणः परमात्मनः साक्षान्निश्वास-
भूतत्वात्तासां रहस्यं वास्तविकं मम वा, न सर्वं सहसाऽवगच्छेत् शक्यम् । वेद-
पुरुषा एव वेदान् सम्यगज्ज्ञातुं प्रभवन्ति येषां महात्मनामन्तःकरणेषु
सर्वज्ञानमयो वेद पुरुषरूपेण विराजते । त एव वन्द्या वेदार्थानां यथार्थमर्थम-
वगन्तुमीशते, न साधारणा अपि । पूज्यपादा दिव्यज्ञानसम्पन्ना अस्माकं पूर्वजा
ऋषयो महर्षयो वा वेदाश्रयाद् विधि-निषेधात्मकवाक्यैर्मर्मस्वरूपं यत् स्मृतवन्तः,
तत् स्मृतयः प्रोच्यन्ते । सर्वा एता विधि-निषेधात्मकतया कुर्वोषत्वेन जटिल-
त्वमापद्यन्त, तासामपि रहस्यं त एवाधिकारसम्पन्ना महापुरुषा एवावगच्छेयुः
यै धर्मस्य यथार्थं स्वरूपं सम्यगवबुध्यन्ते, 'पौराणिकी वार्ता तु न तथा ।
पुराणेषु तत्त्वज्ञानं सह मनोरञ्जकं कथोपकथनोपाख्यानाख्यानरोचकतासद्भावात्
पुराणग्रन्थाः सर्वविधानामधिकारिणां चिन्तान्याकषयन्त्येवेति तेषामस्ति
वास्तविकं स्वारस्यमपूवत्वमननुभूतत्वञ्च ।

यदि बालवृन्द पुराण पठेत् तदा तस्य सौजन्यसमृद्धिपूर्वकं भाविजीवनस्य पुण्यमय पथा ब्रशस्तो भवेत् । यदि प्रौढा पुरुषा पुराणशास्त्रस्य स्वाध्यायं कुर्वीरन् तर्हि तेषां पुरुषार्थकृतव्यनिष्ठा निश्चप्रच विवद्वेते । वृद्धाश्च परलोक-प्राप्तिपूर्वकं परमात्मानं प्राप्य कृतकृत्या भवेयुः स्व मानवजीवनं च सफलं विदधीरन् । पुराणानां पाठप्रभावाद् भारतीयानां नराणां नारीणाञ्च जीवनमादशमयं स्यात् । पुराणानां प्रभावात् स्त्रीणां सद्गृहिणीधर्मस्योद-येन पातिव्रत्यधर्मो दृढमूलो भवेत् तासां पुत्राणां पत्नीनां च जीवनं साधु प्रचलेत् ।

पुराणेषु ये राजनीते सिद्धान्ता उपवर्णितास्ते त्रिकालेऽपि अवाधिता सन्ति । यदि विश्वस्य सामाजिक विज्ञानं परिशील्येत तर्हि पुराणेष्वपि तद् यत्र कुत्रापि व्यासकृपयाऽवश्यं प्राप्येत । आदशमयसामाजिकव्यवस्थार्थं पुराणेषु महान् प्रयासः कृतोऽस्ति । पुराणातिरिक्तं कुत्रापि सवजनोपकारि विवेचनं सम्पन्नं दुर्लभमस्ति ।

अध्यात्मज्ञानं परिपूर्णानि पुराणानि विविधज्ञानमयानां वेदानां भाष्य-भूतानि सन्तीत्यत्र न कस्याप्यस्ति विचिकित्सा । त्रिकालदर्शना महर्षिणा कृष्ण-द्वैपायनेन भगवता वेदव्यासेन सासारिकदुःखायनुभूय निश्चितं च मानवजीवनस्य प्रमुखं लक्ष्यं भगवत्प्रति । तज् ज्ञानमन्तरा नात्यन्तिकसुखलाभो भवितुम-हति । सर्वे च मानवा सुखार्थमेव प्रवृत्ता दरीदृश्यन्ते, न तु स्वार्थं कश्चिदपि विवेकी मानवः चेष्टते । सर्वोऽपि मानवो निरन्तरं सुखार्थमेव यतते । तदुक्तं -
महाभारतस्य शान्तिपर्वणि—

दुःखाद्बुद्धिजते जन्तुः सर्वस्य सुखमीप्सितम् ।

मरुदपुराणस्य प्रेतकल्पेऽप्युक्तमस्ति—

इच्छति शती सहस्रं सहस्रीं लक्षमीं हते ।

लक्षाधिपश्च साम्राज्यं सर्वस्य सुखमीप्सितम् ।

भारतवासिभिर्महर्षिभिर्निसर्गतो नि श्रेयसमेवान्तिमं लभ्यमानातम्, येन जायते शाश्वतिकं निरतिशयं च सुखम् । एष पुराणानामेव महिमा वर्तते । पृथि-व्यामस्यामन्ये मनुष्या लौकिकमभ्युदयमेवोपेत्य मदगर्विता प्रमत्ता वा

सन्तो नित्य नश्यन्ति, भ्रश्यन्ति, किन्तु भारतीया आर्याश्चिरकालात् स्वकीय स्वरूपं यद्वक्षन्ति तत् पुराणानामेव महिमा । ऐहिकपारलोकिकाम्बुदयस्य तदन्ते नि श्रेयस संप्राप्तेश्च यदि किमपि सुलभ साधनं स्यात्तत्तु पुराणशास्त्राव लम्बनमेवास्ते । पुराणं समुद्रवदेवास्माकमुपकरोति । पुराणसागरमन्थनाद् हालाहलं गरलमेव नि सरति, अमरकारकममृतमपि प्राप्यते । एव तत् सुरापि नि सरति सुधाशुरपि समुद्रवेत् । त्रिलोकलक्ष्या लक्ष्मी मधुरध्वनिकारकं सुखकरं शङ्खोऽपि निर्गच्छति, किन्तु पुराणसाहित्यस्य पाठकैर्न नमिदमवधेयं यत् पुराणपयोधिविलोढनेन न केवलं सुरा, गरलं हालाहलं वा प्रयाति, किन्तु सुधा, सुधाशु, लक्ष्मीरेव ततो नूनं प्राप्यते । पुराणमहत्त्वमुग्धेन महर्षिणा वेद-व्यासेन स्फुटमुद्धोषितं पुराणानां वेदानुग्राहकत्वं महामारतस्यादिपर्वाणि—'

इतिहासपुराणाभ्यां वेदाश्चमुपवृह्येत् ।

विभेत्त्यल्पश्रुताद्वेदो भामयः प्रहरिष्यति ॥

एवं सवत्र सस्तुतस्य पुराणस्य महिमानं केन यथाथं वक्तुं शक्यम् ।

स्कन्दपुराणस्य रेखाखण्डे तु श्रुति स्मृती ब्राह्मणानां नेत्रसमे प्रोक्ते स्त । तथा पुराणं हृदयं निगदितमस्ति । तत्रैकेन रहितो मनुष्यः कारणं कथ्यते, द्वाभ्यां-हीनं अन्वो निगच्छते, परं पुराणशून्यस्तु हृदयशून्यो भवति । अतः श्रुति-स्मृति-पुराणानि विपश्चितां नेत्राणि प्रोक्तानि सन्ति । तथाहि—

अतिस्मृती उभे नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम् ।

एकेन हीनं कारणं स्याद् द्वाभ्यामन्वः प्रकीर्तितः ॥

अपि च तत्रैव पुनः

श्रुति स्मृति पुराणानि 'विदुषा लोचनत्रयम् ।

यस्त्रिभिनयनं पश्येत् सोऽशो माहेश्वरो भवति ॥

अतः एव नारदीयपुराणे पुराणानां कृते वेदेभ्योऽप्यधिकतरां मान्यतां श्रद्धास्ति—

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ।

वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र सशयः ॥ २।२४।२७

यो हि वेदविभाजयिता भगवान् व्यास , स एव पुराणानां च कर्तास्ति तेन वेदविषयजातं यत्र तत्र पुराणेषु निहितोऽस्ति । अत एव साम्प्रतं समस्तस्य वेदस्यानुपलब्धादपि तत्प्रतिपाद्यो विषयः पुराणेषु कथनोपकथनाभ्यानोपाभ्यानां दिभुखेन प्राप्यते एव । अत एव स्कन्दपुराणस्य प्रभासखण्डे पुराणसाहित्यं सर्व-शास्त्रमयमुक्तमस्ति—

पुराणमखिलं तात ! सर्वशास्त्रमयं स्मृतम् । ७।१।१४

यथेदमाश्चयमयं विश्वं भगवतो नारायणादेवोत्पन्नं तथैव समस्तं वाङ्मयं पुराणादेव प्रकाशितमस्ति । वस्तुतोऽस्माकं सविधे श्रुति-स्मृति-पुराणा-देवे-तादृशं साधनं वर्तते यतोऽस्माभिः स्वपूर्वजानां यथार्थं ज्ञानं सम्पद्यते । एषु भारतीयसंस्कृतेर्वास्तविकं स्वरूपं पर्याप्तमात्रायां प्रतिबिम्बितं विद्यते । अतो भारतीयसंस्कृतेर्वास्तविकस्वरूपज्ञानाय पुराणानामनुशीलनं निता तमुपकारि उपादेयं श्रद्धेयं चास्ति ।

नह्यविदितचरमस्ति केषाञ्चिदपि विपश्चिता यज्जगदिदानीं यदभिमुखं दृश्यते तद् आगमिन्या विभीषिकातो रक्षितुमलं चेत् किञ्चिदस्ति तर्हि सा भारतीया संस्कृतिरेव । भारतीयायां संस्कृते सम्यगनुशीलनार्थं वेदमूलकं स्मृति-पुराणं महाभारत-वन्त्रशास्त्राणां समीक्षणमत्यावश्यकमस्ति । पुराणमहोदधौ धावगाहननिपुणतायै श्रुति-स्मृत्यनुकूलत्वानुसरणं नितान्तमावश्यकम् । अत एव सकलशास्त्रनिष्णातैः सहृदयैः सूरिभिर्वेदाध्ययने एव बलं प्रदत्तम् । तथाहि पञ्चपञ्चाङ्गिके महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः—‘ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदो व्येयो ज्ञेयश्च ।’

मानवजीवने ये ये प्रसङ्गा उपतिष्ठन्ते, तेषां मार्गप्रदर्शनस्य क्षमता वैदिकविचारधारायां एकं वैशिष्ट्यं विद्यतेतराम् । वेद-स्मृत्योरनन्तरं पुराणा-नामेव वास्तविकं जगति प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । अतोऽत्र वेदाथमेव स्पष्टीकर्तुं ज्ञान-कर्मोपासनानां सिद्धांता अतिसरलया भावगम्यया प्राञ्जलसंस्कृतभाषया विविधा भिन्नक्षिरोमणीनां मानवमणीनां कथाभिः सम्यगवबोधिताः सन्ति, येषां सिद्धा-सानां । मननद्वारा साधारणबुद्धयोऽपि जना व्यावहारिकीं सांस्कृतिकीं धार्मिकीं

च स्थितिं सम्पादयन्तो वेदोपनिषादिप्रतिप्राद्य मानवानां प्रधानं लक्ष्यं परमात्मानं प्राप्य ससारसागरादस्मादुत्तुं प्रभवति । अपौरुषेयानामनादि वेदानां विस्ताराय पुराणसाहित्यस्यावश्यकतामनुभूय पराशरमुने सत्यवत्यङ्गजन्मा महर्षिर्बेदव्यासोऽष्टादश महापुराणानि रचितवान् कृतवाञ्छं तत्र ज्ञानकर्मापाननापेक्षया ऋजुमिरुपायं मानवमात्रस्याचरणीयभक्तिमागस्याविष्कारम् । अतो निखिलानां जनानां कल्याणकारिभिरुपायैः परिपूर्णां पुराणानां सम्यगनुशीलनेन भवति मानवतायां जागर्ति, वेदस्योपवृत्तृ ह्यणञ्च, सम्यक् सज्जायते सनातनस्य धर्मस्य संरक्षणम्, मानवजन्मनः साफल्यञ्च सिध्यति ।

तथाचोक्तं पुराणाराधने—

विस्ताराय च वेदानां स्वयं नारायणं प्रभुम् ।

व्यासरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले ॥ ५।७

यथा दिवसे प्रकाशो भवति भगवता भास्करेण, रात्रौ प्रकाशश्च चन्द्रमसा जायते, गृहान्धकारश्च प्रदीपेनापनीयते तथैव परमात्मस्वरूपप्रदर्शनार्थमुपयुक्तं ज्ञानं तु पुराणवचनैरेव भवितुमर्हति । विविधाभिलोकवासनाभिर्भूयो भूयो भवाटव्यामस्या बन्धनभयाणां जीवानां कृते पुराणमस्ति सरलं आलोक्यमाणं । अत एव लोकपितामहेन ब्रह्मदेवेन सर्वासां विद्यानामादौ पुराणविद्यैव स्मृता, तदनन्तरं च तस्य मुखेभ्यो वेदा आविर्भूता ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिगता ॥ ५।३।३

अत एव सर्वशास्त्राणां ज्ञाने सत्यऽपि पुराणज्ञानाभावात् कस्यापि पुरुषस्य विचक्षणत्वं न सम्मतीति बिष्णुपुराणस्यास्ति डिण्डिमघोषः—

यो विद्याञ्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विज ।

न चेत् पुराणं सविद्यानैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २।५।१

पञ्चपुराणेषु प्रोक्तमस्ति यद् यैर्वेदास्तदितराणि च शास्त्राणि सम्यगधीतानि, किन्तु तैर्यदि पुराणानामध्ययनं न कृतं चेत्तर्हि तेषामुत्तमज्ञानप्राप्तिर्जायते । तदुक्तम्—

बहुशास्त्र समभ्यस्य बहून् वेदान् सविस्तरम् ।

पुष्टोऽश्रुतपुराणस्य न सम्यग् याति दशनम् ॥

४।१०५।१३

धार्मिकसन्देहानां निवृत्तये प्रवृत्तये चाध्यात्मिकपरलोकमार्गे पुराणानां परिशीलनं नितान्तमावश्यकम् । इदं हि विरुद्धहेतुभिर्न हातव्यम् ।

शास्त्रेषु अप्रतकचपुराणं मानवधर्मशास्त्रं साङ्गवेदं चिकित्सासु पुराण-
साहित्यस्यैव सर्वप्रथमं नाम निर्दिष्टं महाभारतस्यानुशासनपत्रिणि, यतो हीमानि
भगवत आज्ञारूपाणि सन्ति—

पुराणं मानवो धर्मं साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हातव्यानि हेतुभिः ॥

पुराणं मानवजातेर्हृदयान्धकारस्यापसारणाय सर्वथा मणिमयं प्रकाश-
कमस्ति । परमतत्त्वदृष्ट्या पुराणं हि नूनमस्ति श्रद्धेयं शास्त्रम् । पुराणेषु
विविधैर्भावैर्भिन्नैर्नमिभिर्विविधेभ्योऽधिकारिभ्यो विविधैः प्रकारैः परमं
पुरुषार्थगवन्तुमुपायाः प्रदर्शिताः सन्ति । अद्यत्वे पुराणानां सम्यग् ज्ञाना-
भावादेव तत्र निम्नं लान् अनेके आक्षेपाः भवन्ति । गभीरतया तदनुसन्धाने
क्रियमाणे तेषामाक्षेपाणामनायासेन निराकरणं जायते । यदि पुराणान्या-
क्षेपपूर्णानि स्युः तर्हि महादाशनिकानां परमतत्त्वविचारकाणां कुमारिलभट्ट-
स्वामीशङ्कराचार्य-रामानुजाचार्य-वल्लभाचार्य-प्रभृतीनामाचार्यवर्याणां महानुभा-
वानां पुराणानि निर्भ्रान्तप्रमाणानि कथङ्कारं स्वीकृतानि स्युः ?

पुराणानामन्तस्तले प्रविश्य विवेचने क्रियमाणे स्फुटमवगम्यते यत् पुरा-
णेषु देश-काल-परिस्थित्यनुसारं सर्वानुकूलं कतव्यमुपदिष्टं वर्तते, येन मानवानां
सर्वथा कल्याणमेव स्यात् । अतः पुराणपारायणपरैर्विद्वद्भिर्भारतीयजनानां
महते उपकाराय भारतराष्ट्रसमुन्नतये च पुराणज्ञानराशिः प्रचारणीयः प्रसारणी-
यश्च । अद्यत्वे स्वतन्त्रतायाः उषःकाले नित्यतवीनैरुत्साहैरभिनवचाक्षुषचिक्व-
युक्तेषु पुराणानि महान्तमुपकारं कर्तुं प्रभवन्ति । भारतीय-जनता-पथ-प्रदर्श-
नाय पुराणानि महाभारत-रामायणञ्च सर्वतोऽधिकं सर्वविधं साहाय्यं विधानु-

शक्नुवन्ति, यतो हि पुराणानां भूमिर्न केवलं भारतवर्षमात्रं वर्तते, अपितु समस्त भूमण्डलं वर्तते । पुराणव्यवस्थायां विश्ववन्धुत्वस्य सार्वभौमस्य चादर्शो निहितोऽस्ति येनान्तराष्ट्रीयसमस्यायां समाधाने पर्याप्तं साहाय्यं भवितुमर्हति ।

लौकिकविषयाणामिव पारलौकिकविषयाणामपि पुराणेषु प्रचुरं विवेचनं कृतं विद्यते, यतो हि पुराणानां दृष्टिपथे न केवलं दृश्यमानं भूमण्डल-स्यैवापितु ऊर्ध्वार्धभागे विद्यमानानां चतुर्दशभुवनानां पदार्था अपि सम्यग् विवेचिताः सन्ति । एव सावजनीनं हितमुपदेष्टुं प्रवृत्तानां पुराणानां समीक्षा कस्य सचेतसो मानवस्य न प्रियकरी कल्याणविधायिनी च स्यात् ?

पुराणं हिन्दुजाते सर्वस्व, भारतीयसंस्कृते पोषक, मानवसमाजस्य पथप्रदर्शकं साहित्यस्य चाधारस्तम्भो वर्तते, तेन सर्वविधं धार्मिकं नैतिक-सामाजिकं सद्व्यवहारादीनां सौविध्यमवाप्यते । भारतीयप्राचीनैतिहासस्या-न्वकारयुगेऽपि पुराणप्रभया प्रकाशं प्राप्यत एव । अत एव महर्षिणा योगिना याज्ञवल्क्येन याज्ञवल्क्यस्मृतौ चतुर्दशविद्यागणनायां पुराणस्य प्राथम्यमुक्तं —

पुराणं न्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिक्षिता ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ २।१

भूगोलस्य शिक्षार्थमपि पुराणमनुशीलनमत्यावश्यकम्, भौगोलिकदृष्ट्या मिश्रदेशस्य प्रसिद्धायां नीलनद्या तदेव स्थानमस्ति यद् भारते भागीरथ्या गङ्गायां वर्तते । एकदा तस्या उद्गमस्थानजिज्ञासया विल्फोर्डमहोदयेन पुराणवर्णितस्य भूगोलस्याधारिणान्वेषणं समारब्धम् । तेन पुराणवर्णनानुसारं नीलनद्या उद्गमस्थानं मानचित्रे प्रकाशितम्, किन्तु कनिष्ठमप्रभृतयो योरोपीया विद्वांसो भारतीयपुराणसाहित्यस्य तद्गौरवमसहमाना विल्फोर्डं हसन्तं तन्निमित्तं नीलनदीमानचित्रं सर्वथाऽविश्वसनीयं भारतपक्षपातपूर्णञ्चोद्धोष्य खण्डितवन्तः । तदनन्तरं वास्तविकतापक्षपातिना लेफ्टिनेन्टं जेम्स एच० स्पीकेन नीलनद्या उद्गमस्थानविषये परिश्रमं आरब्धम् । तेन विचारजातमनु-

शील्य विल्फोडमानचिंग गृहीत्वा मिश्रे भ्रमता तन्मानचित्राधारेणैव यात्रां कुर्वता नीलनद्याउदगमस्थानं प्रत्यक्षीकृतम् । सवमेतद्वृत्तं 'डिस्कभरी आफ् दी सोर्स नीलनदी' नामके पुस्तकेऽङ्कितमस्ति । अस्यैव विषयस्य विवरणम् 'एसियाटिक रिसर्चेंज तृतीयभागेऽपि प्रकाशितमस्ति । एवविधा अनेके सन्दर्भा पुराणभौगोलिकविवरणानां । प्रमाणिकता साधयति । पुराणेषु प्रधानतया भारतवर्षस्य गौडतया च अन्येषां देशानामपि किञ्चिद् विवरणं निर्दिष्टमस्ति, परमिदानीं दीर्घकालस्य व्यवधानात्, प्रकृतिपरिवर्तनात्, अनेकप्राते, राजनीतिविप्लवाच्च आशिकरूपेण पुराणनिर्दिष्टानां स्थानं पतत जनपदं नदीनां यथायत् परिचयोऽद्यत्वेऽतिकठिनो जातः । प्रसन्नतायां विषयोऽस्ति यत् पुरातत्त्वानुशीलननिरतानां गवेषकाणां परिश्रमेण पुराणवर्णितभौगोलिकविवरणसत्यता शनैः शनैः प्रमाणी भवति ।

पुराणानां धार्मिकदृष्ट्याऽधिकं महत्त्वं विद्यते । वेदविहितानां धर्माणां सरलसुबोधभावगम्यया भाषया भगवता व्यासेन विरचितानि । वेदानामतिदुरुहतां तदुक्ता अर्था विषयाश्च सहसा लोकानां बुद्धौ नाधिरोढुं प्रवृत्ताः । अतो वेदोक्तार्थस्य सम्यग् ज्ञानाय पुराणानि विरचितानि । अत एवोक्तं महाभारतस्यादिपर्वाणि—

इतिहास पुराणाभ्यां वेदाथमुपवृत्तं हयेत् ।

विश्ववाङ्मये वेदानां स्थानमप्रतिमं विद्यते । लौकिकं पारलौकिको वा कश्चन विषय एवविधो नास्ति, यस्य विवेचनं वेदेषु येन केनापि प्रकारेण न कृतमस्ति । अतो वैदिकरहस्यस्य यथायज्ञाननिमित्तं तन्मूलकपुराणानां पर्यालोचनमत्यन्तमुपकारि वतते । वेदेषु अतिसक्षिप्तरूपेण वर्णिताः विषयाणामेव पुराणेषु आख्यानोपाख्यानकथानकादिषु विशदीकरणं वतते

प्राचीनतमस्य भारतस्यादर्शभारतीयसंस्कृतेश्च सर्वोपकारकं वास्तविकं स्वरूपमवगन्तुं पुराणमेवैकं सरलं साधनमस्ति । अत एव पुराणं भारतीय वाङ्मयं मन्दिरस्य सुवर्णमयं कलशः कथ्यते । पुराणेषु प्रसङ्गवशात् स्थले स्थलेऽङ्कितलोककल्याणकरिण्या भारतीय संस्कृते भौतिकानां सिद्धान्तानां

स्पष्टमुल्लेखो विद्यते, वेदस्य च साङ्गोपाङ्ग विवेचनमुपलभ्यते । अतो भारतीयानां व्यक्तिगता समाजिकी सांस्कृतिकी च जीवनधारा सम्यग्ध तु पुराण-साहित्य सर्वाधिक सहायकमस्ति । वस्तुतो भारतीयसंस्कृते रूपरेखा पुराणेष्वेव सुरक्षिता वर्तते । पुराणेषु कम भक्ति ज्ञानोपासनादिद्वारा मानवज मन प्रधानलक्ष्यभूताया भगवत्प्राप्ते साधन, सदाचार, सृष्टेरादिकालत पूजानां विवरण, लोककल्याणनिरताना मुनीनामृषीणाञ्च पवित्रतममाचरण तथाऽदशभूतानामुदारहृदयाना महापुरुषाणामुज्ज्वल चरित्र च चित्रितमस्ति । यदाधारेण सर्वोऽपि जनो नैज जीवन समुन्नतिशील विधातु शक्नोति ।

एव भारतीयजीवनस्य प्रतिबिम्बदशनात् पुराणेषु देशस्यास्य साहित्य-संस्कृत्योर्वास्तविक स्वरूपमुलभ्यते । पुराणानां समस्त वृत्तान्त भारतीयसंस्कृते प्रतिनिधित्व करोति । व्यावहारिकजीवनेन सह सम्बद्धाया भारतीयसंस्कृतेर विकृतरूपोपस्थापन पुराणानां परम वैशिष्ट्य वर्तते ।

पुराणेषु मानवीयजीवनस्य प्रतिबिम्बदशनात् तथा राष्ट्रियसमुन्नतेरुदन्त उत्साहो निहितोऽस्ति । दै शिक राष्ट्रिय-सामाजिक सांस्कृतिक चेतनायां समाजहितभावनया मनोरञ्जकरुच्या च प्रेरितो भगवान् वेदव्यास पुराणानां प्रणयन विधायारम्भाकर्मैहिक्या पारलौकिक्याश्च समुन्नते साधन सुगम कृतवान् । पुराणानुसार जीवननिर्वाहाय हि दुसमाज सदा जागरूक तिष्ठति । पुराणसाहित्य भारतीयसामाजिकजीवनस्यास्ति स्वच्छ दपणम् । सरल-सुबोध-प्रबुद्ध प्राञ्जल शैलीद्वारा अतिप्राचीन सदपि पुराणसाहित्य नित्य-नवीनताया स्फूर्तेरुत्पादने महदुपकारि साहित्य वर्तते । स्वकीयै विशुद्धैः सदुपदेशै समाज शुद्ध विधाय सत्य शिव सुन्दरमादशंमुपस्थापयति पुराण साहित्यमिति निश्चप्रचम् ।

अत एव वेदानां मर्मं विज्ञातु पुराणानामनुशीलनेऽस्माकं पूर्वजैर्महदबल प्रदत्त वर्तते । यावत् पुराणानामध्ययनं न क्रियते तावद् भारतीयमध्ययनं न्यूनतापूर्णमेवावतिष्ठते ।

वस्तुतः पुराणेषु धर्म दशन भक्ति कला इतिहास भूगोल राजनीति-समाजव्यवस्थादिविभिन्नविषयिका सामग्राय सङ्कलिता सति । येषां विवेचनं भारतीयेतिहासस्य नवनिर्माणेऽत्य तमुपादेयमस्ति । स्कन्दपुराणस्य रेवाखण्डे तु वेदविद्या, पुराण धर्मशास्त्रञ्चेति त्रयं सवशास्त्रविनिर्णये प्रमुखं स्वीकृतमस्ति । पुराणञ्च पञ्चमो वेदोऽभिमतः ।

आत्मनो वेदविद्या च ईश्वरेण विनिर्भता ।

शौनकीया च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका त्रयः ॥

तिस्रो विद्या इमा मुख्या सवशास्त्राश्चनिर्णये ।

पुराणं पञ्चमो वेद इति ब्रह्मानुशासनम् ॥ १।१७ १८

अतः पुराणसाहित्यं भारतीयजीवनस्याधारः सांस्कृतिकस्येतिहासस्य च शृङ्खला मत्वा तदनुशीलनं नितातमावश्यकम् । पुराणबाङ्गमयं भारतीय-जीवनस्य साहित्यस्य च अस्ति अमूल्यं रत्नं तथाज्जीतं वर्तमानेन सह सथो-जयितुं स्वर्णमयी शृङ्खला । विश्वसाहित्याख्यभाण्डारोऽष्टादशमहापुराणानि अनुपमानि श्रेष्ठरत्नानि सन्ति । इमानि चास्माकं सामाजिक सांस्कृतिक-राज-नीतिक-धार्मिक दार्शनिकजीवनं स्थण्डिलपरिवत् प्रतिबिम्बितं कुवन्ति । सदैव क्रमवद्धकथानकशैल्या निरन्तरं नवीना स्फूर्तिं सञ्चारयति । समाजस्य-तात्कालिकस्वरूपबोधनाय पुराणानां महानुपयोगः । पुराणेषु प्राचीनं भारतस्येतिहासो निहितोऽस्ति । पौराणिकेतिवृत्तानां प्रामाणिकत्वमद्यत्वे शिलालेखो-त्खनने प्राप्तसामग्रीभिरपि कर्तुंमारब्धम् । अतो विदेशीया अपि विद्वांसः पुराणसाहित्ये वद्धादरा दरीदृश्यं तेतराम् ।

पुराणानां परिचयः

संसारस्य सृष्टिमारभ्य प्रलयपर्यन्तं समस्तस्य विश्वस्य क्रमबद्धेतिहासनिर्दे-
शक्यमां भारतीयसंस्कृतेः प्रतीकानां वैदिकस्य सनातनधर्मस्य परम्परायाश्च
परिपोषकाणामष्टादशपुराणानां परिचयप्रसङ्गे महर्षिणा वेदव्यासेन विष्णु-

(१३)

पुराणस्य तृतीयेशे पुराणानां नामक्रमश्चैव प्रतिपादितोऽस्ति । तत्र (१) प्रथमं ब्रह्मपुराणम् । (२) द्वितीयं पद्मपुराणम् (३) तृतीयं विष्णुपुराणम् (४) चतुर्थं शिवपुराणम् (५) पञ्चमं भागवतपुराणम् (६) षष्ठं नारदीयपुराणम् (७) सप्तमं माकण्डेयपुराणम् (८) अष्टममग्निपुराणम् (९) नवमं भविष्यपुराणम् (१०) दशमं ब्रह्मवैवर्तपुराणम् (११) एकादशं लिङ्गपुराणम् (१२) द्वादशं वाराहपुराणम् (१३) त्रयोदशं स्कन्दपुराणम् (१४) चतुर्दशं वामनपुराणम् (१५) पञ्चदशं कूर्मपुराणम् (१६) षोडशं मत्स्यपुराणम् (१७) सप्तदशं गरुडपुराणम् (१८) अष्टादशं ब्रह्माण्डपुराणम् । तथाहि—

ब्राह्म पद्म वैष्णव च शैव भागवत तथा ।
तथान्व नारदीय च माकण्डेय च सप्तमम् ॥
आग्नेयमष्टमं चैव भविष्य नवमं तथा ।
दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥
वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनकं कूर्मं पञ्चदशं तथा ॥
मत्स्यं च गरुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् ।
महापुराणान्येतानि ह्यष्टादशं महाभुजे ॥

३।६।२१-२४

अपि च देवीभागवतस्य प्रथमे स्कन्धे द्वितीयाध्याये तृतीयश्लोके आद्यक्षर-
क्रमेणाष्टदश पुराणानामान्येव प्रोक्तानि सन्ति—

मद्वयं भद्वयं चैव त्रयं वचतुष्टयम् ।

अनापलिङ्गं कृष्कानि पुराणानि प्रचक्षते ॥ १।२।३

आदौ म-अक्षरे पुराणद्वयम् (२) मत्स्यपुराणम्, माकण्डेयपुराणञ्च ।
,, म-अक्षरे पुराणद्वयम् (२) भागवतपुराणम्, भविष्यपुराणञ्च ।
,, ब्र-अक्षरे पुराणत्रयम् (३) ब्रह्म ब्रह्मवैवर्तं ब्रह्माण्डपुराणानि ।
,, व-अक्षरे पुराणचतुष्टयम् (४) वायु-वामन वाराह विष्णुपुराणानि ।

आदी अ-अक्षरे	एकम्	(१) अग्निपुराणम् ।
„ ना-अक्षरे	„	(१) नारदीयपुराणम् ।
„ प-अक्षरे	„	(१) पद्मपुराणम् ।
„ लि-अक्षरे	„	(१) लिङ्गपुराणम् ।
„ ग-अक्षरे	„	(१) गण्डपुराणम् ।
„ कृ-अक्षरे	„	(१) कृमपुराणम् ।
„ स्क-अक्षरे	„	(१) स्कन्दपुराणम् ।
		<hr/> १८

विजया दशमी
वै० स० २०३६
दिनाङ्क २५।१०।७९

विद्वद्विश्ववद
श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी
भारतीय साहित्यशोधसंस्थानम्,
वाराणसी ।

सम्पादकीयम्

गोप-गोपी समाश्लिष्ट यशोदानन्दवर्द्धनम् ।

श्रीकृष्ण परमानन्द वन्दे वेदादिसस्तुतम् ॥

भारतीया सस्कृतिर्हि वेद-स्मृति पुराणानामाश्रयेणाद्य यावदवावगत्या प्रचलिता । अनेकशाखासु विभक्तेस्वपि वेदेषु, अष्टादशसु स्मृतिषु, पुराणेषु च तस्या स्वरूपमेकरूपमेवोपलभ्यते । तेषु भारतीयाचार विचार व्यवहारादीना समान रूप दृश्यते । वेदवाङ्मये यद् भारतवर्षीयाचारविचारव्यवहारादीना स्वरूप सक्षेपत उपलभ्यते । तत् स्मृतिषु विस्तृत पुराणेषु ततोऽपि कथोपकथनाख्यानोपाख्यानेतिहासद्वारा अतिविस्तृत जातम् । किं तु सर्वत्र पुष्पमालाया सूत्रमिव वैदिक मूलस्रोत स्वरूप सवत्रानुस्यूतमेवानुभूयते । यानि आधुनिकाना नूतनानि विज्ञानानि समस्त विश्वमाश्रयचकित कुर्वन्ति तानि वेद स्मृतिपुराणोपराणेषु क्वचित्सक्षेपत क्वचन च विस्तृतोऽक्षिगोचरी भवन्ति । अतो पुराणादीनामनुशीलन नितान्तमावश्यकम् । श्रद्धेय प० श्रीकृष्णमणित्रिपाठिना विवेचितमिदं पुराणपात्रपर्यालोचनमवलोक्यस्यासम्पादने मेऽभिरुचिरजायत । अतो यथाज्ञान मयास्य सम्पादनं कृतम् । सम्पादने मानवसुलभा भ्रमप्रमादिदोषजया भ्रुष्टि विस्मृत्य विमलाशया विद्वांसो “गच्छत स्खलन क्वापि भवत्येव प्रमादत ” इति धिया मामवश्यमनुग्रहीस्यतीत्याशासानो भूतभावनस्थ भगवतो भवानीपतेश्वरणयो समग्यच्य विरमामि ।

विनीतो

राजारामपाण्डेय.

दीपावली

वै० सं० २०३६

दिनांक ७।१।७९

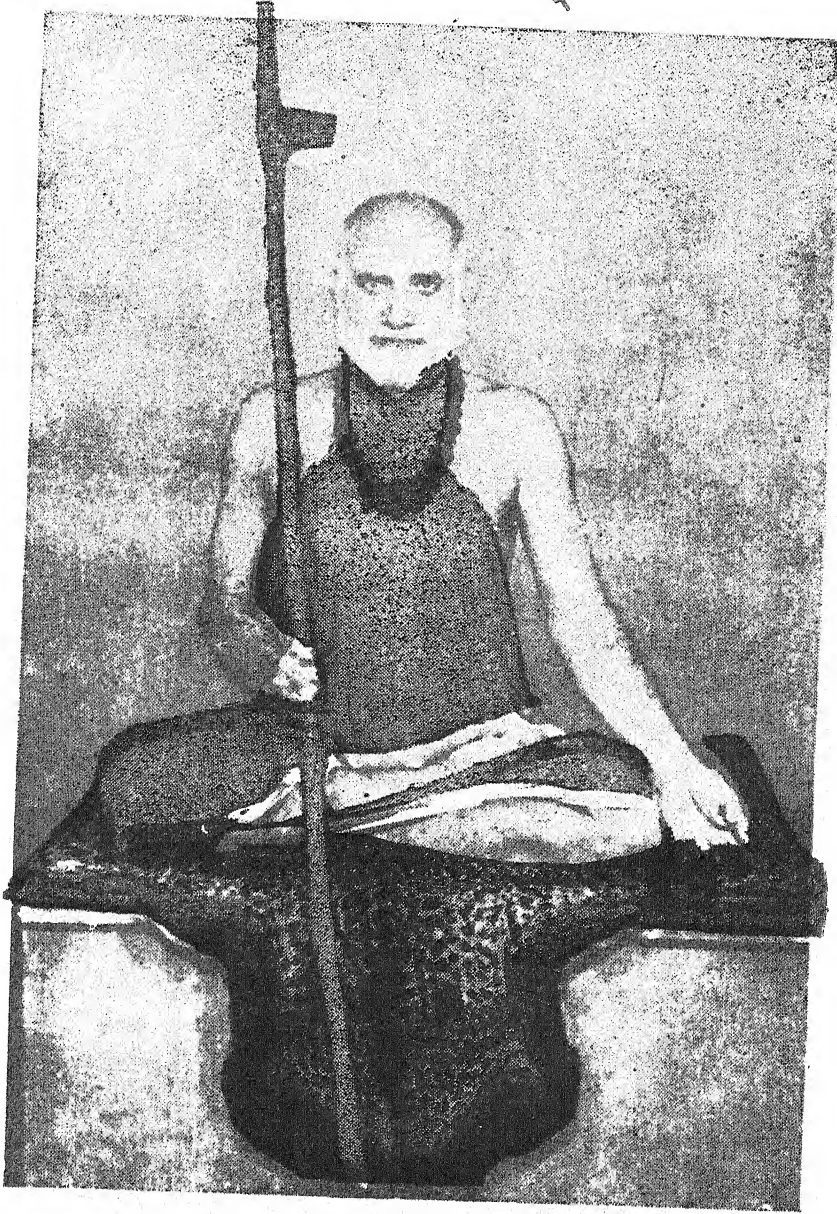
श्रीसरस्वतीसंस्कृतमहाविद्यालयस्य

प्रधानाचार्य

(भदोहा, वाराणसी)

रस-त्रि-व्योम-युग्माङ्के वैक्रमे वत्सरे शुभे ।
कार्तिकस्याऽसिते पक्षेऽमावस्यातिथौ भृगौ ॥
कृतिरियमगात् पूर्णा विश्वेशस्य प्रसादत ।
कृत्याऽनयाऽभिनवया श्रीकृष्णा सप्रसीदतु ॥

सादरं समर्पणम्

श्री १०८ स्वामी भद्रानन्द सरस्वती जी महाराजाः
(महन्त विष्णुदानन्द गद्दी) डी० २०१८, मुंशीबाट, वाराणसी ।

॥ ॐ ॥

अष्टादशपुराणपरिचयः

(परिवर्द्धितं द्वितीयं संस्करणम्)

मङ्गलाचरणम्

(१)

यस्मात् सर्वविदश्चराचरमिदं मायाजगज् जायते
यस्मिंस्तिष्ठति याति चान्तसमये कल्पानुकल्पे पुन ।
य ध्यात्वा मुनयः प्रसन्नमनसा मोक्षं लभन्ते ध्रुव
त वन्दे पुरुषोत्तमं सुमनसं लोकोत्तरानन्ददम् ॥

(२)

यो देवेर्मुनिसिद्धचारणगणे सर्वे सदा स्तूयते
यो विश्वस्य हि सृष्टिपालनलयानामादिहेतुः विश्व ।
य ससारमहार्णवे निपतिस्योद्धारको वत्सल-
स्त सर्वेशमनीशमीशमनीश भक्त्या नमामीश्वरम् ॥

(३)

यस्मिन्त्यस्यमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
नित्यं यत्र निवेशितात्मनसा भक्तिः समुज्ज्वलते ।
मुक्तिं चेतसि यः स्थिरोऽमलधिया पुसां ददात्यव्यय
स्तं वृन्दावनदिव्यवैभवमहं श्रीकृष्णचन्द्रं भजे ॥

(४)

श्रीमद्रामयशस्विपाठिचरणाम्भोजं स्मरन् सादरं
सिद्धान् भागवत्प्रोक्तमन्त्रं गुणनिधीनत्यादरादाननम् ।
वेदव्यासमहर्षिमार्यममलं भूधनां श्रयन् साङ्गलि-
वन्देऽहं गणपं पुराणपुरुषं सर्वेशमीशं प्रभुम् ॥

(५)

कान्तिं सिताऽऽमृच्छति निन्दितशारदेन्दु
यत्रैकतो विलसितामासिताङ्गशोभाम् ।
वृन्दावनेऽपि कृतयामुन-गाङ्गसङ्गं
राधासुकुन्दयुगलं तद्रहं नमामि ॥

महर्षे व्यासस्य गुण-गान

(१)

वायुपुराणे

जयति पराशर सूनु सत्यवती हृदय-नन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलकोश व ड्मयममृतं जगत् पिवति ॥

(२)

गीतामाहात्म्ये—

नमोऽस्तु ते व्यासविशालबुद्धे । फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णं प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥

(३)

भावविवरणे

प्रमाणजातेरवबुध्य यस्य साग पद त्यक्तभवा भजन्ते ।
जना निजानन्द-पदेच्छवोऽल त वासवी-सूनुमहर्षपदे ॥

(४)

सक्षेपशारीरके

वागविस्तरा यस्य बृहत्तरङ्गा
बेलातट वस्तुनि तत्त्वबोध ।
रत्नानि तर्कप्रसरप्रकारा
पुनात्वसौ व्यासपयोनिधिर्न ॥

(५)

तत्त्वशुद्धौ

दुस्तर्क-जालविसकण्टकवृक्षषण्ड
पाषण्डवाद-बहु गुल्मलतोपरोधम् ।
निर्धूत-मुक्तिपथमुद्धृत कण्टक य-
श्चक्रे पराशर सुताय नमोऽस्तु तस्मै ॥

(६)

महाभारतस्यदिपर्वणि

अक्षतुवदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरि ।
अभाललोचनं शम्भु र्भगवान् बाधबायम् ॥

पौराणिकप्रभापरिशीलनम्

पुराणार्णवगाम्भीर्यं विलोढ्य विदुषा मुदे ।
पुराणरत्ननिचये कृतभूरिपरिश्रम ॥
श्रीपाठ्युपाह्व—श्रीकृष्णमणिशास्त्री सुधीवर ।
प्रस्तौतीद पुराणाना प्रभाया परिशीलनम् ॥

पुराणावतरणप्रसङ्ग

मनुष्यो महानपि बुद्धिमान् कथं न स्यात्, किन्तु तस्मिन् भ्रमप्रमादादीना सम्भावना भवत्येव । अत एव मानवरचित ग्रन्थमधीत्य निर्भ्रान्तं पूणं च ज्ञानं भवितुं नार्हति । वेदा न केनापि मनुष्येण रचिता नापीश्वरेण निर्मिता सन्ति, किन्तु परमेश्वरनिश्वासवन्नित्या अनादयोऽनन्ता अपौरुषेयाश्च सन्ति । प्रलये परमेश्वरेऽन्तिहिता ते सृष्टिसमये ईश्वरस्य निश्वासरूपेण नि सरन्ति । सव प्रथमं ब्रह्मा वेदानां ज्ञानं प्राप्नोति । ततो य ऋषि यादृशीं तपस्यां कुरुते, तस्य समक्षे तदनुरूप एव शब्दस्याशः प्रादुर्भवति । ततः स ऋषिः स्व शिष्यं वेदं शिक्षयति, सोऽपि स्व शिष्यं शिक्षयतीत्येव शिष्यप्रशिष्यतच्छिष्याणाम् विच्छिन्नया गुरुशिष्यपरम्परया अद्यत्वेऽपि वेदानां प्रचारः प्रसारो वा वोभवति^१।

(वेदा न केनापि पुरुषेण प्रणीता सन्ति । अतस्ते अपौरुषेया उच्यन्ते । अत एव तत्र न भ्रमप्रमादकर्णापाटवविप्रलिप्सादीनां दोषाणां काऽपि सम्भावना विद्यते । इत्थं वेदा एव सर्वश्रेष्ठानि निर्भ्रान्तज्ञानसाधनानि सन्ति ।

पुरा द्विजबालका उपनयनसंस्कारानन्तरं ब्रह्मचर्यपूर्वकं चिरकालं गुरुगृहे उषित्वा वेदान् अभ्यसन्ति स्म । ततो वेदार्थमवगन्तुं शिक्षाकल्पव्याकरणं

१ युगान्तेऽतर्हिनां वेदान् सेतिहासान् महषयः ।
लेभिरे तपसा पूवमनुज्ञाता स्वयम्भुवा ॥ वेदचयने २
त एते ऋषयो वेदं स्व स्व व्यस्यन्नेकधा ।
शिष्यैः प्रशिष्यैः तच्छिष्यैः वेदास्तेशाखिनोऽभवन् ॥ श्री भा १।४।२३
ऋषीणां तप्यतां तेषां तपः परमदुर्लभम् ।
मन्त्रा प्रादुर्भवन्त्यादौ पूर्वं मन्वन्तरस्य च ॥ म पु १।४।६२

निरुक्त-ज्योतिष छन्दसा षण्णा शास्त्राणामध्ययन कुवन्तिस्म । एव महता परिश्रमेण वेदाना वास्तविक अर्थोऽवगम्यतेस्म । तथा च निष्कामभावनापूर्वक वेदिकाना कर्मणामनुष्ठानेन यदा अन्त करण निर्मल भवति, तदैव निमले मनसि वास्तविक ब्रह्मज्ञान सम्भवति । एतदभिप्रेत्यैवोक्तम्—भगवता पतञ्जलिमुनिना महाभाष्यस्य पशुपशाङ्गिके ।

“ब्राह्मणेन निष्कारण षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ।”

व्यास वाल्मीकिमुनिप्रभृतयो महर्षयोऽलौकिकीं तपस्या कृत्वा परमात्म नोऽनुकम्पया वेदाना यथार्थमर्थं ज्ञात्वा तत्प्रचारस्यावश्यकतामनुभूतवन्त । साधारणा जना अधिकसमयपयन्त गुरुगृहे स्थातु न शक्नुवन्ति, नापि वेदार्थं मवगन्तु सन्नह्यचर्यं तादृश कठिन परिश्रम वा कर्तुं प्रभवन्ति । अत तादृशाना जनाना कृते वेदाना निगूढमर्थनिरूपयितु ते सरसाया सुबोधाया सरलाया प्राञ्जलायामतिमञ्जुलाया सुखचिपूर्णायाश्च सस्कृतभाषाया रामायण महाभारत पुराणाणि च व्यरचयन् । तथाचोक्त महाभारतस्यादिपर्वणि—

इतिहासपुराणाभ्या वेद समुपबृ ह्येत् ।
विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामय प्रहरिष्यति ॥ १।२६८

अतो भारतीयै रामायणेन महाभारतेन पुराणैश्च वेदाना यथाथमर्थमव-
गन्तु यत्नो विधीयते (ये च पुराणादीनामध्ययन विना वेदाना यथार्थमर्थमव-
गन्तु चेष्टन्ते, तेषा वास्तविक वेदार्थज्ञानमसम्भव प्रतिभाति, यतो हि एकस्यै-
वाखण्डस्य सार्वजनीनस्य धर्मस्य प्रतिपादका एकस्या एवाखिललोककल्याण-
कारिण्या भारतीयया सस्कृतेश्च परिपोषका वेदा रामायण महाभारत
पुराणानि च सन्ति । अत एवोक्त मत्स्यपुराणे—

यो विद्यान्वतुरो वेदात् साङ्गोपनिषदो द्विज ।
न चेतुराण सविद्यान्वैव स स्याद्विचक्षण ॥ २।५१

यदा भूमण्डलस्य समस्ता जातयो भोजनषानशयनसन्तानोत्पादनातिरिक्त
किमपि न जानन्तिस्म । तस्मिन् घोराऽन्धकारसमयेऽपि सभ्यताया ज्योति -
प्रज्वालका आर्याणा वेदा एव सन्ति । देशीया विदेशीयाश्च सर्वे विद्वांस एकेन
स्वरेण स्वीकुर्वन्ति यद् ऋग्वेदात्पूर्वं किमपि पुस्तक विश्वस्य समक्षे नेदानीं
यावदुपलब्ध विद्यते । (ऋग्वेद एव सर्वप्राचीन पुस्तकमस्ति । विश्वस्य ज्ञानिनो
विज्ञानिनश्चाद्य यावत् यत्किमपि अन्वेषण कृतवन्त, तत्सर्वं वेदे सूक्ष्मरूपेण
विद्यत एव । तेषामेव वेदार्थाना सुगमतया सविस्तर ज्ञानाय पुराणानामावि-
र्भावोऽभवत् । तथाचोक्त पुराणार्णवे—

विस्ताराय च वेदानां स्वयं नारायणं प्रभु ।

व्यासरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले ॥ १५ ॥

गूढतया वर्णितानामर्थानां यावत् सुरुचिपूर्णया शैल्या वर्णनं न क्रियेत, तावत् पुराणानां निर्माणस्य प्रयोजनं पूर्णं न भवितुमर्हेत् अत एव आख्यानोपाख्यानगाथाकल्पशुद्ध्यादिभिः तेषां विस्तारं कृतवान् भगवान् व्यासदेव । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैः गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।

पुराणसंहिता चक्रे पुराणायविशारद ॥ ३।६।१५

वेदविज्ञानस्य मनोरञ्जके आख्याने परिणतीकरणं पुराणानामपूर्वं कौशलं विद्यते । वेदानां वास्तविकं रहस्यमवगन्तुं प्राचीनाख्यानोपाख्यानानां विवर्णन-व्याजेन विविधानुपदेशान् दातुं विभिन्नानां विषयाणामुत्कटलालसा परिहायान्तं करणं भगवदुन्मुखं कर्तुं च यासामैतिहासिकघटनानामुल्लेखं आवश्यक-कोऽस्ति, पुराणेषु तासामेव विशेषतः वर्णनं विद्यते । सर्वासां पौराणिकानां कथानां मूलं वेदा एव विद्यन्ते । पुराणेषु यत्किमपि लिखितं वर्तते तत्सर्वं वेदमन्त्राणां विस्तृता आख्याऽस्ति । यथा ऋग्वेदे “इदं विष्णुविचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् (१।१२।१७)” इत्यादिना वर्णितवामनावतारकथा वामनादिपुराणेषु विस्तरेण वर्णिता विद्यते । कस्या अपि आख्यायिकायास्सविस्तरं वर्णनं वेदस्योद्देश्यमस्ति, किन्तु वेदे कस्मिंश्चिदुद्देशे या कथातिसंक्षेपेण निर्दिष्टाऽस्ति सैव पुराणेषु विस्तृताख्यायिकारूपेण वर्णिता विद्यते । यतो हि साधारणेषु मनुष्येषु कौतूहलपूर्वकं भगवद्भक्त्युत्पादनं पौराणिकानामाख्यायिकानां प्रमुखं लक्ष्यमस्ति । यथा श्रीमद्भागवतादिपुराणेषु जगन्मातुं गिरिराजकुमार्यां भगवत्यां पार्वत्यां उमारूपेण जन्मग्रहणकथा दृश्यते । केनोपनिषदि च ब्रह्मविद्यायां हेमवत्यां उमारूपेण प्राकट्यं वर्णितमस्ति । तद्यथा—‘स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बह्वृशोममानामुमा हेमवचीम् ।’ यथा वा अथर्ववेदे (का० ८ सू० प्र० ३।४।५) महाराजस्य पृथो पृथ्वीदोहनं संक्षेपेण वर्णितमस्ति । परं श्रीमद्भागवते तदेव सविस्तरं वर्णितं विद्यते । यतो हि वेदानोपाख्यानमूलका सन्ति, अतः तेषु स्थूलविशेषे एवोदाहरणरूपेणोपाख्यानमस्ति, किन्तु पुराणेषूपोपाख्यानानामेकत्र समावेशो जातोऽस्ति । अत एव पुराणेषूपोपाख्यानानां माधिक्यं विस्तारश्च दृश्यते । वेदा पुराणानि चैकस्य सनातनधर्मस्याभिवृद्धये लोककल्याणाय च विभिन्नकाले आविर्भूता महाग्रन्था मन्यन्ते । पुराणेषु वेदात् कथमपि भिन्नता नास्ति । यदि भिन्नतास्ति, तर्हि उभयोर्वर्णनपद्धतौ एव । तस्माद्वेदार्थानां विवरणद्वेदपुराणयोरैक्यं निर्बाधं सिध्यति ।

पुराणानां महत्त्वम्

पुराणानां महत्त्वं विविधाभिः दृष्टिभिरवगम्यते । धार्मिकदृष्ट्या पुराणानि वेदनिहितस्येव धर्मस्य भावगम्यया सरलया भाषया विशदं वर्णनं कुर्वन्ति । पुराणानां सामाजिकं महत्त्वमपि न्यूनं नास्ति । प्राक्तनस्य समाजस्य स्वरूपमस्माभिः पुराणैरेवोपलभ्यते । पौराणिकस्येतिहासस्य पृष्टिस्तु तत्रतत्रोपलब्धे शिलालेखे वैदेशिकानां यात्रावर्णनेन चेदानीं प्रचुरमात्रायां बोध्यते । ऐतिहासिकदृष्ट्या च पुराणेषु तीर्थानां विशदं वर्णनं विद्यते, येन तत्तत्स्थानानां विस्तृतस्य भूगोलस्य सम्यग् ज्ञानं भवति । स्कन्दपुराणस्य काशीखण्डे प्रत्येकस्थानानां शिवलिङ्गानां च विस्तृतं वर्णनं विद्यते । यत्सहयोगेन काश्यां प्रसिद्धानां भूभागानां समीचीनतया ज्ञानं भवितुमर्हति । श्रूयते—विदेशीया विद्वांसः पुराणानां साहाय्येनैव नीलनद्यां अन्वेषणं कृतवन्तः ।

पुराणानां प्रमुखं प्रयोजनं वेदविहितानां तत्त्वानां जनसाधारणेषु प्रचारो विद्यते । एतत्सिद्धये तैः सरला सुगमा सस्कृतभाषाऽवलम्बिता । केवलं भारतवर्षे एव नहि, किन्तु भारताद्वर्हि विविधेषु देशेषु पुराणैः वैदिकविचारधारायां प्रवाहविस्तारस्य सुयशोलब्धम् । पुराणानां कृपया सर्वसाधारणा मनुष्या स्वजीवनस्य समशीलं विधाय कल्याणमार्गं प्रवृत्तेरधिकारं प्राप्तवन्तः वैदिकधर्मस्य लोकप्रियत्वनिर्माणश्रेयः पुराणैरेव प्राप्तमस्ति । पुराणानि समस्तानां विद्यानां मक्षया कोषाः सन्ति । अतः विविधानां दरिद्रतानलक्ष्यीभूतमपीदं भारतवर्षमद्यत्वेऽपि पुराणानां प्रभावेण धनवानिव स्वकीयं शिरो विश्वसमक्षे समुन्नतं कर्तुम् शक्नोति ।

पुराणानि गौरवदृष्ट्या अतएव दृश्यन्ते यदत्र वेदानां शिक्षायां पृष्टिः कृताऽस्ति, दृष्टान्तद्वारा च वेदार्थानामेव विशदीकरणं विद्यते । विश्वस्मिन् कस्या अपि सभ्यजाते पार्श्वे पुराणसदृशं सर्वाङ्गपूर्णं न कोऽपि ग्रन्थो विद्यते । पुराणेषु वेदार्थानां स्पष्टीकरणेन सह कथावैचित्र्यद्वारा गूढाद्गूढतमस्यापि तत्त्वस्य साधारणजनानां हृदयङ्गमसम्पादनवैशिष्ट्यमस्ति ।

वर्तमानेयुगे धर्मरक्षायाम्, वर्णाश्रमव्यवस्थाप्रचारस्य, भारतीयायां सस्कृतेच्छदोषस्य, भक्त्यविकासस्य च यद्दर्शनं बोधनीति, तस्य श्रेयः पुराणा नामेवास्ति । पुराणैरेव भारतीयादर्शजीवनस्य, भारतीयायां सभ्यतायां सस्कृते, विद्यायां वैभवस्य, भारतीयानां ज्ञानगरिम्णः, उत्कषेपस्य च वास्तविकं ज्ञानं भवति । प्राचीनकाले भारतीया आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकानां सुखतीनां चरमसीमानमुपगता आसन्, एतस्य संकेतं पुराणद्वारा एवानुभूयते । अतः एतन्निःसर्गं वक्तुं शक्यते यत् पुराणानि बद्धानां सुमुखानां जीवनमुत्थानां च मनुष्याणां सन्मार्गप्रदर्शकानि सन्ति ।

वेदे सूक्ष्मरूपेण यन्निर्दिष्टमस्ति तस्यैव विस्तृता व्याख्या व्यासदेवेन भाष्यरूपेण महाभारते पुराणेषु च कृताऽस्ति । अतः स्वयं तेनैव महाभारते सकेतः कृतोऽस्ति यत् “इतिहासपुराणाम्या वेदः समुपवृहयेत् ।” अद्यत्वे यद्यपि वेदानां सर्वा शाखा नोपलभ्यन्ते तथापि दिव्यज्ञानसम्पन्नं त्रिकालदर्शीं महर्षिर्वेदव्यासः तासां मूलविषयं पुराणेषु यत्र तत्राङ्कितवानस्ति, येनाद्यापि बहूनां वेदशाखानामनुपलब्धावपि तासां प्रतिपाद्यविषयाणामवगाहनं क्रियते एव । वेदे पुराणस्याप्युल्लेखो विद्यते, तथा पुराणं पञ्चमो वेदो मन्यते । यथा— “एव वा ह्यरे अस्य महतो भूतस्य निश्चसितं ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः ।” यथा वा—“सहोवाच ऋग्वेदः भगवोऽध्येमि यजुर्वेदः सामवेदमथर्वणि चतुर्थमितिहासः पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम् ।” अतः वेदानां प्रामाण्ये पुराणानामपि प्रामाण्यं स्वीकृतमेव भवति । यथा ब्रह्मणः सकाशात् तपसा पवित्रान्तःकरणानां महर्षीणां निमले हृदये वेदानामाविर्भावो जातः । तथैव ईश्वरानुग्रहेण तेषामेव महर्षीणां मनसि पुराणानामपि प्रादुर्भावोऽजायतः ।

संस्कृतसाहित्ये पुराणानां स्थानं महदुन्नतमस्ति । यतो वेदानन्तरं सर्वमान्यानि सर्वप्राचीनानि च पुराणान्येव सन्ति । सृष्ट्यादौ “यो ब्रह्माणं विदधाति पूवं वेदाश्च तस्मै प्रहिणोति नित्यम् ।” इत्यनुसारं प्रथमं ब्रह्माणमुत्पाद्य परमेश्वरः वेदज्ञानमेव तस्मै उपदिशति । भगवतो वेदज्ञानमुपलभ्य ब्रह्मा अन्यानि शास्त्राणि स्मरति । तत्र सर्वप्रथमं पुराणान्येव स्मरति । तथाचोक्तं पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे, मत्स्यपुराणे च—

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिगता ॥ ५३।३

अतो वेदवत्पुराणान्यपि नित्यानि सनातनानि अपौरुषेयाणि सिध्यन्ति । अतएव भगवत्पूज्यपादैः श्रीशङ्कराचार्यमहोदयैः बृहदारण्यकभाष्ये स्पष्टमुक्तम्—“निश्चसितमिव निश्चसितं यथा अप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवति एव पुराणम्” महर्षिणा वात्स्यायनेन च स्वकीये न्यायदर्शनभाष्ये— “य एव मन्त्रब्राह्मणस्य दृष्टारं प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चैति विषयव्यवस्थापनाच्च प्रमाणम् । यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थापनं धर्मशास्त्रस्य विषयः ।” अलौकिकयोगवलेन समस्तं विश्वं हस्तामलकवत्पश्यद्भिः पूज्यपादैः श्रीपतञ्जलिमुनिभिः स्वकीये पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्ये “वाकोवाक्यमितिहासः पुराणम् ।” इति वदद्भिः पुराणानां प्रामाण्यं स्पष्टमेव स्वीकृतम् ।

पुराणानामध्ययनस्यावश्यकत्वम्

वेदेषु येषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकबौद्धिकव्यावहारिकनैतिक सांस्कृतिकदेवमानुषजडचेतनात्मकानां विषयाणां सूक्ष्मरूपेण विधानं विद्यते, ब्राह्मणभागे आरण्यके स्मृतिग्रन्थेषु च येषां प्रतिपादनमस्ति, तेषां सर्वप्रकाराणां पुराणेषु आकर्षकबुद्धिगम्यमनोग्राह्योपदेशप्रदकथानकरूपेण वर्णनं कृतमस्ति । पुराणेषु न केवलमाचारव्यवहारदैनिकक्रियामात्रस्योल्लेखोऽस्ति, किन्तु मानवजीवनोपयोगिनीनां विविधानां भावनानां पूर्णं विवेचनं विद्यते । अतः पुराणानामध्ययनेन वेदाथनिधीनामुपलब्धिर्भवितुमर्हति । पुराणाध्ययनं विना यथाज्ञानं मानवीजिज्ञासायां पूर्तिश्च न सम्भवति । यद्यपि महर्षिणा व्यासदेवेन ब्रह्मसूत्रं योगभाष्ये च प्रतिपाद्याध्यात्मनिष्ठाद्वारा त्रितापान्मुक्तये सरलं उपायं प्रदर्शितोऽस्ति, तथापि ज्ञाननिष्ठायां पूर्णं परिपाकस्तु पुराणेष्वेव जातोऽस्ति ।

पुराणानां कथाभिः सरलतया सर्वसाधनं शीघ्रं बुद्धिगम्यं कर्तुं शक्यते । यथा यजुर्वेदस्य ईशावास्यमन्त्रे मनुष्यतायां पूर्णविकासस्य साधनं निर्दिष्टमस्ति, किन्तु केवलेन मन्त्रपाठेनाथज्ञानेन वा सा भावना हृदये न जायते । अतः पुराणप्रतिपादिताभिः महर्षेर्दधीचे, राज्ञः शिवे मोरध्वजस्य च कथाभिरुपकारभावना, सत्यवादिनो हरिश्चन्द्रस्य महाराजस्य युधिष्ठिरस्य चोपाख्यानेन सत्यनिष्ठा, दानवीरस्य बले कणस्य च कथानकेन दाननिष्ठा, वसिष्ठागस्त्यच्यवनादीनां कृत्यैरद्रोहनिष्ठा, अनसूया सतीसीता सावित्री मदालसा दमयन्ती नर्मदा सुकन्या सुलोचनादीनां सतीनां पवित्राचरणे पातित्रयधर्मपरायणतायां सञ्चारं नरेषु नारीषु च सहसा भवति । एव “स यं वद धमं चर” इत्याद्युपदेशमात्रेण कश्चित्सत्यवादी धर्मात्मा वा भवितुं नार्हति । अतो वेदवाक्यबोधितामितिकतव्यता पुराणेषु कथानकरूपेण मनोग्राह्या विधातुम् ऐहलौकिकं पारलौकिकं च जीवनं सफलयितुमादेशो दत्तोऽस्ति । प्रधानतया पुराणानाम्—

सर्गश्च प्रतिर्गश्च वक्षो मन्वन्तराणि च ।

वक्षानुचरितं चेति पुराणं पञ्च लक्षणम् ॥ म० पु० ५३।६४

इति पञ्चलक्षणमादाय मानवजीवनस्य चरमान् लक्ष्यान् अन्तिमान् पुद्गलान् परमपुरुषार्थान् धर्मार्थकाममोक्षाश्च प्राप्तुमेतिहासिककथानामाधारेण प्रभावपूर्णपद्धती ज्ञानविज्ञानयोर्विस्तारं पुराणेषु प्रदर्शितोऽस्ति । पुराणेषु यावत् सुगमं चतुर्वर्गस्य सिद्धे साधनमुपलभ्यते न तावदन्यत्र क्वचन प्राप्यते । महर्षिणा व्यासेन अष्टादश पुराणेषु सर्वेषां धर्माणां सारं परोपकारी पुण्यं

परपीडनं च महत्पापं निर्दिष्टमस्ति । अयं मानवतायाः कीदृग् महान् मौलिकं आदर्शास्ति । तर्थाचोक्तम्—

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।
परोपकारं पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

पुराणेषु दृढनिष्ठायाः अन्वेषणे मर्यादापुरुषोत्तमस्य भगवतो रामस्यादर्श-
चरित्रेण तस्य जीवनस्य वैशिष्ट्येन मर्यादापालनेन च महती हृदयग्राहिणी
शिक्षा प्राप्यते । जनमतमादृत्य स स्वकीया परमप्रिया सवगुणसम्पन्ना
सुखदुःखसहचारिणीं धर्मपत्नीं साध्वी सती सीता आसन्नप्रसवामपि परितत्याज ।
पैतृकस्यानुशासनस्यादश स्थापयितुं चक्रवर्तिसाम्राज्यं सहर्षं तत्याज ।
अत्याचारस्यान्तं कर्तुं दुराचारिणोऽधिनायकवादिनो रावणस्य सकुलोन्मूलनं
कृतवान् । यादृशो नैतिक सामाजिक चारित्रिक धार्मिको व्यावहारिकश्चादर्शो
रामस्य पवित्रे चरित्रे प्राप्यते, तन्नाखिले भूमण्डले कस्याञ्चिदपि सभ्यतायाः
मुपलभ्यते । रामराज्ये शासनव्यवस्थायाः विवरणं महर्षिणा व्यासदेवेन
महाभारते एव प्रदर्शितम्—

“न पुत्रमरणं वेचिद्रामे राज्यं प्रशासति ।”

वाल्मीकिमुनिनापि रामायणे—श्रीरामस्य राज्ये न काश्चिदुपद्रवं आसीत् ।
सात्विकस्यानुशासनस्यायमेवादर्थोऽस्ति ।

न पुत्रमरणं केचिद् द्रक्ष्यन्ति पुरुषा वचचित् ।

नायश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रता ॥

नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ।

नित्यं प्रमुदिता सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ १।१६१, १३

एवं माकण्डेयमुने जीवनेन ग्रीष्मायुषः, राज्ञो दिलीपस्य पवित्रेण चरित्रेण
गोभक्तेरादर्शः पुराणैरेव प्राप्यते । सवजीवेषु दयादर्शिनः कस्य देशस्य साहित्ये
एवविधमुदाहरणं दृश्यते यत्-चक्रवर्ती सम्राडपि एकस्या गो रक्षणार्थं स्वकीय
शरीरं मासपिण्डमिव गोघातिने क्रूराय सिंहाय समर्पयेत् ।

पुराणेषु सर्वेषामास्तिकदर्शनानां सिद्धान्तस्य सूत्ररूपेण निरूपणमस्ति ।
सांख्ययोगवेदान्तदर्शनानां तु पुराणेषु विशेषतो विवेचनमुपलभ्यते ।
किञ्च व्याकरणसाहित्यच्छन्दोज्योतिषनिरुक्तशिक्षाकल्पायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्व-
वेद-स्थापत्यवेद-राजनीतिममाजनीतिविविधधर्माङ्गादिषु विषयेष्वपि पुराणेषु
पर्याप्तं प्रकाशं प्राप्यते । अतएव पुराणानि भारतीयसंस्कृते विश्वकोषा
उच्यन्ते । लौकिकविषयातिरिक्तं पुराणेषु पारलौकिकविषयाणामपि प्रचुरं
विवेचनं कृतमस्ति । आधुनिका वैज्ञानिका बहुना व्यापारेण प्रेतलोकस्य

मङ्गललोकस्य च किञ्चिद् ज्ञानं प्राप्तवन्तः, परन्तु अस्मिन् विषये तेषां ज्ञानमिदानीं यावत् अपूर्णमेवास्ति । यतोहि नाधुनापर्यन्तं तेषां ज्ञानं जातमस्ति यदितं परमपि कश्चित्सूक्ष्मं स्तरो विद्यते । पुराणेषुष्वर्ध्वमधश्च स्थितानां चतुर्दशानां लोकानां तत्रत्यनिवासिनां तेषामायुषः, आहारस्य, विहारस्य, तत्र प्रचलितस्य कालमानस्य च निश्चितं वर्णनं वर्तते । येनेदं यदस्माकं पूजयानां महर्षीणां ज्ञानं कियदतिनिमलं विस्तृतं बहुज्ञतापूर्णञ्चासीत् ।

मानवजन्मनः प्रधानं लक्ष्यं भगवत्प्राप्तिरस्ति, तत्साधनानि च पुराणानि सन्ति । निष्कामकर्मद्वारा त्यागवृत्तिग्रहणपूर्वकं स्वर्गापवर्गयोः मार्गस्य सुलभानि साधनानि पुराणान्येव सन्ति । पुराणानि सर्वसाधनयोगक्रियासिद्धितन्त्रमन्त्रकल्याणकारिसिद्धान्तैः परिपूर्णानि सन्ति । अतएव सर्वशास्त्रेषु पुराणानां गौरवं गीतमस्ति ।

पुराणेषु ज्ञानस्य कमणः भक्तेश्च महत्त्वपूर्णवर्णनेन सह मानवजीवनस्य यावन्तो दृष्टिकोणाः सन्ति तेषां सर्वेषां वर्णनं वर्तते । पुराणेषु आवालवृद्धा नरानां यश्च समानं लाभं प्राप्तुं शक्नुवन्ति । पुराणानि भवरोगस्याद्भुतानां औषधानि सन्ति । ससारस्य सर्वासां समस्यानां सरलतया सुगमोक्तुं साधनैः सम्पन्नानि पुराणानि भगवतो व्यासदेवस्य कृपायां फलानि सन्ति । पुराणानि सासारिकत्रिपातपतनानां प्राणिनां प्रबोधम्, अज्ञानान्धकारे निपतितानां प्रकाशम्, भ्रान्तानां सन्मागम्, निराशानां माहात्म्यं, शोकसन्तप्तानां मुल्लासकं प्रसादम्, पथभ्रष्टानां कर्तव्यज्ञानम्, पापिनां पापनाशनसाधनम्, नीतिविशारदानां नीतिनैपुण्यं निष्कर्मिणां साधनोपदेशम्, भक्तानां भक्तिभावज्ञाननामलौकिकज्ञानस्य प्रकाशं ददति । तात्पर्यमिदमस्ति यद् ये जिज्ञासवो ज्ञेनोद्देशेन पुराणेषु सविश्वासं श्रद्धां भक्तिभावेन च पुराणानां स्वाध्यायं कुर्वन्ति, ते समुद्रादमूल्यं रत्नमिव एभ्यः उभयलोककल्याणकारिणः बहुमूल्यं सद्गुणपदं प्राप्य स्वजीवनं सफल्यितुम् समर्था भवन्ति ।

पुराणानि त्रिकालेषूपयोगीनि सन्ति । तानि अतीतगौरवगानेन सह वर्तमानकाले सुखशान्तिसञ्चारं सम्पाद्य भविष्यत्कालाय मुक्तिसन्देशं ददति । यतोहि पुराणानि सर्वश्रेणिमनुष्येभ्यः तदधिकारानुसारं कर्म कर्तुं सन्मार्गसाधनस्योपायं प्रदर्शयन्ति । अभ्युदयस्य निश्चयस्य च सिद्धये जीवं कथं ग्रसरो भवितुमर्हतीत्यस्य विषयस्य पुराणेषु विशदं वर्णनं विद्यते । पुराणेषु सृष्टिकालत आरभ्यैकस्याविच्छिन्नक्रमस्य हृदयङ्गमस्याख्यानस्योपलब्धिर्भवति । अतः पुराणानि सर्वतोमुख्या उन्नते अभ्युदयनिश्चयस्यो साधनस्य आक्षय्यो भाण्डागारो वर्तते ।

पुराणेषु ज्ञान कर्म वैराग्य भक्ति विश्वास यज्ञ दान-तप यम नियमसूयम सेवा दया दाक्षिण्य वर्णाश्रमधर्म पुरुषधर्म स्त्रीधर्मसदाचारावतारादीना कल्याण कारिण सदुपदेशा सरसया सुगमया सुरुचिपूण्या उपादेयया च भाषया लिखिता सन्ति । एतदतिरिक्त भूगोलखगालयो विवेचन स्थावरजङ्गमयो सृष्टेश्च सूक्ष्म वणन विद्यते । पुराणेषु प्रदत्तेषु भूविवरणप्रसङ्गेषु विविध-सिद्धपीठतीर्थक्षेत्रवनपर्वतादीना वर्णनमस्ति, येनाधुनिकानामनुसन्धानकर्तृणा महत्साहाय्य प्राप्यते । एव प्रकारेण सर्वोपयोगिना पुराणानामध्ययनस्य महती आवश्यकताऽनुभूयते ।

वेदपुराणयोः पार्थक्यम्

यद्यपि वेदविहितानामेव विषयाणां विशदीकरण पुराणेषु वतते इति वेदपुराणयोरेक्यमस्ति, तथापि उभयो महदन्तरं विद्यते । वेदा द्विसमुदायेषु प्रतिष्ठिता अशिक्षितासु जनतासु च अपरिचिता सन्ति । परं पुराणानि सर्वेषु नरेषु सर्वासु च नारीषु विचरन्ति, सर्वेषां मनासि अनुरज्जयन्ति सर्वपरिचितानि च सन्ति । पुराणानां कृपया एव वेदा विश्ववर्तिना सर्वविधानां नराणां नारीणां च जीवनं सनियम्य चरमलक्ष्ये परमतत्वे उकृष्टकल्याणे विशुद्धप्रेम्णि निमला नन्दस्य मार्गे प्रवर्तयितुमधिकारं प्राप्तवन्तः । वेदेभ्यः पुराणानामिदं वैशिष्ट्यं विद्यते यत्र वेदे “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्युक्त्वा नेति नेति च कृत्वा यं परमेश्वरो बुद्धीन्द्रियादेर्विषयं वर्णयित्वा सर्वसमक्षमुपस्थाप्यते स । वेदानां “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” पुराणेषु भक्तानां कृते न केवलं आराध्य देवस्य प्रेममयीभूतिरूपेण औदार्यसौन्दर्यमाधुर्यादीनां निलयरूपेण चोपस्थितं भवति, किन्तु दीनवन्धु दीनानाथ करुणावरुणालय पतितपावनाशरणशरणा नाथनाथादिरूपेणापि समये समये उपतिष्ठते । वेदेषु अग्राह्यरूपे वर्णितं ब्रह्म पुराणेषु अनेकेषु रूपेषु आविर्भूय जीवमात्रस्य चाक्षुषप्रत्यक्षगोचरो भवति ।

अपाणिपादो जवनो गुहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकणः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महातमम् ॥ ३।१६

अपाणिपादादिरूपेण वर्णितं वेदस्य ब्रह्म श्रीमद्भगवते महापुराणेषु—

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदायुदायुधम् ।

श्रीवत्सलक्ष्मङ्गलशोभि कौस्तुभ पीताम्बर साद्रपयोदसौभगम् ॥ १०।३।६

महाहर्वैड्यकिरीटकुण्डलत्विषापरिप्वक्तसहस्रकुन्तलम् ।

उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेवं ऐक्षत ॥ १०।३।१०

इत्यादिना विग्रहवान् निर्दिष्टः । यत्र वेदवर्णितस्य ब्रह्मण केवलं स्मरणमेव कर्तुं शक्यते, तत्र मनुष्या पुराणप्रतिपादितस्य परमेश्वरस्य सेवा स्पर्शं च

कर्तुं शक्नुवन्ति, तन्मुखेऽनेकविध भोज्यपदार्थ दातुं शक्नुवन्ति तेन सह वार्तालापौ कर्तुं शक्नुवन्ति, तथा च विविधानां भावानामादानं प्रदानमपि कर्तुं शक्नुवन्ति, बहुविधं स्वकीयं मनोरथं पूरयितुं च शक्नुवन्ति । पुराणप्रपञ्चितं परमेश्वरं स्वस्मात् चिन्मयधाम्नो भूमावतीयं प्राणिमात्रमध्ये विचरति, प्राणिना कष्टं च दूरीकरोति । पुराणपरमेश्वरो वेदस्य ब्रह्मैव न केवलं ज्ञेयं ब्रह्म जीवस्य जगतश्च मूलकारणं निगुणं निर्विकारमद्वितीयं चित्स्वरूपमेवास्ति, किन्तु स साकाररूपेण प्रत्यक्षविषयः उपास्यः सर्वासु अवस्थासु आश्रयणीयः, कर्षणाप्रेमसहानुभूतिसम्पन्नः शरणागतानां दीनानां दुःखिनां आर्तत्राणं तत्परश्चास्ति ।

यत्र वेदानां ङिण्डिमघोषोऽस्ति यद् ब्रह्म नामरूपाभ्यां परं विद्यते तत्र पुराणानि तं सवनामिदं सर्वरूपिणं सवभावमयश्च वदन्ति । वेदस्यैव ब्रह्म, पुराणेषु असंख्ये नामरूपभावे विभिन्नरूपे आत्मानं प्रकटयति । तदेव ब्रह्म ब्रह्मा विष्णुः शक्तिः गणेशः सूर्यादिश्चास्ति, तदेव रामः कृष्णो वामनो नृसिंहः मत्स्यो वराहो बौद्धश्चास्ति तदेवेन्द्रः आदित्यो यमो वरुणः कुबेरोऽग्निश्चास्ति । यत्र वेदेषु ब्रह्म एकमेवास्ति तत्र पुराणेषु सवसम्प्रदायसिद्धानां विविधानां देवानां देवीनांश्चोपासनां स्वीकृत्य सर्वेषां माहात्म्यं गौरवं च गीतमस्ति । एकमेव परमात्मानं विभिन्नसम्प्रदायानुसारं विभिन्ननामरूपभावे वर्णयद्भिः पुराणैः सर्वे सम्प्रदाया एकत्वसूत्रे निबद्धा सर्वाणि धर्ममतसाधनप्रणाली-वैशिष्ट्यादीनि चाक्षुण्णानि स्थापयद्भिः तेषामान्तरिका अभेदाश्च सुरक्षिता सन्ति ।

पुराणानुसारं सर्वे सम्प्रदाया विभिन्ननामरूपभावेषु एकस्यैव विश्वात्मन उपासनां कृत्वा स्वीयं जीवनं कृतार्थं कुर्वन्ति । पुराणानां प्रभावेण भारतीय-धर्मजिज्ञासवं तत्तत्सम्प्रदायेषु विभक्ता अपि एकस्य वैदिकस्य सनातनधर्मस्यानुसरणं कुर्वन्ति । विविधानां देवानां देवीनामुपासकाः सन्तोऽपि एकस्यैवाद्वितीयस्य ब्रह्मण उपासकाः सन्ति । सवसम्प्रदायोपासका इदं जानन्ति यद् वैष्णवा विष्णो विभिन्नैर्नामरूपभावे यमुपासन्ते, तमेव शैवा शिवस्य विभिन्ननामरूपभावे शाक्ताश्चोपासकाः कालीदुर्गाचण्डीभगवतीत्यादिरूपे तमेवाराधयन्ति । तत्तत्पुराणानि तत्तन्नामरूपलीलानामाश्रयं कृत्वा एकस्यैव ब्रह्मणो विशिष्टाविर्भावस्य महिमानं कीर्तयन्ति, विभिन्नोपासकसम्प्रदाय-हृदयानि चावजयन्ति ।

पुराणैः सर्वातीतं ब्रह्म जडजगतो मानवसमाजमध्ये आनीय भगवता सह मनुष्याणां सवविधं व्यवधानं दूरीकृत्य मनुष्येषु देवत्वावबोधो भगवत्सत्तानुभूतिश्चोद्भाविता । पुराणनां जगत् न केवलं जडजगदेवास्ति किन्तु तत् सच्चि

दानन्दधनस्य भगवतो लीलाभूमिरस्ति । भगवान् विगुद्धेन सत्वमयेनात्रैकि केन देहेनाविभूय अस्मिन् देवक्षलाध्ये भवभीतिभञ्जनाथसमुद्भवभगवतीभागी रथीकालिन्दीसरयूनर्मदादिभि नदीभि परमपवित्रे भव्ये भारतभूभागे भ्रमन् सवत्र विगुद्धसत्वस्याविच्छिन्ना धारा प्रवाहयति । पुराणानि सवश्रेणीमनुष्यान् भगवत आविर्भाव लीला च दशयन्ति । पुराणद्वारा भारतवर्षस्यासरयाना नगर ग्राम-नदी वन-पर्वत सरोवर-सागरादीना ज्ञान भवति । पुराणेषु सर्वेषा कृते नैकमेव किमपि तीर्थं निश्चितमस्ति किन्तु भारतवर्षस्य सर्वेषु प्रान्तेषु पवित्राणि तीर्थानि सन्ति सवत्र च भगवतो लीलाऽभवत् । एवम् पुराणानि समस्ता भारतभूमिं चिन्मयस्य भगवतो लीलाधामरूपेणोपस्थापयन्ति । पुराणाना कृपया एकैकस्य भारतवर्षवासिन कृते सर्वा भारतभूमि सत्कार्या स्नेहमयी वात्सल्यमयी आनन्दमयी जननी च पूज्या रक्षणीया चास्ति । अनया दृष्ट्या भारतभूमे दशनस्य सेवायाश्च शिक्षादान पुराणानामेव पवित्र कर्तव्यमस्ति ।

पुराणेषु मानवजातेरितिहासो विशेषतश्च प्राचीनस्य भारतस्येतिवृत्त वर्णितमस्ति । तत्र कियतामुत्थान बहूना च पतन कवित्वपूणभाषाया मालो-चितमस्ति । किन्तु अस्य वर्णनस्यान्तरिको दृष्टिकोण साधारणस्येतिहासस्य दृष्टिकोणात्पृथगस्ति । अत्र घटनानामुल्लेखमात्रमुद्देश्य नास्ति नापि राज्ञामुत्थानपतनयो समावेश पुराणाना प्रधान कार्यं विद्यते । एतत्तु पुराणाना दृष्टौ भगवल्लीलाया अङ्गमात्रमस्ति । पुराणेषु सृष्टिस्थितिप्रलयाना लीलाया भगवतो न्यायकरुणाप्रेम्णा विधानस्य जीवाना कर्मकलापस्य च वैचित्र्यपूर्णैतिहासाश्रयेण वर्णन विद्यते । मनुष्या मानवैतिहासस्य श्रवणम-ध्ययन च कृत्वा तत्र भगवल्लीलाया एवास्वाद कुवन्तिवति मुख्यमुद्देश्यमस्ति । एव पुराणे जगत्, जीवम्, ईश्वरञ्चैकरूपे प्रस्तुत्य समस्तस्य मानवजगत सस्कृतिरेकस्यामुन्नततरभूमिकाया प्रतिष्ठापिता ।

आध्यात्मिकसाधनाय बहूनि स्तोत्रकवचसहस्रनामादीनि पुराणेषूप-लभ्यन्ते । वेदेषु पुराणेषु प्रकृतेर्निरूपण विद्यते तत्र पुराणेषु अधिष्ठात्री देवीरूपेण प्रकृतेर्विशदीकरण कृतमस्ति । अस्मिन्नेवाधारे महर्षिभि स्मृति-ग्रन्थेषु व्यवहारभागस्य प्राशस्त्य गीतमस्ति । तथाच वेदवेदाङ्गपुराणस्मृत्या-दयो धर्मशास्त्राणि कथ्यन्ते । एवेषा श्रवणेन मननेन निदिध्यासनेन च प्राणिमात्रस्य अवश्य कल्याण भवति ।

पुराणानां विज्ञानोपयोगित्वम्

विंशतिशताब्दी विज्ञानस्य मध्याह्न कथ्यते । इदानी विज्ञान चरम सीमानमुपगत श्रूयते । किन्तु अद्यत्वे यावन्ति विज्ञानानि उच्चभूमिकाया

मुपगतानि विद्यन्ते यावन्ति च अपूर्णानि सन्ति, तेषु एकमपि विज्ञान एतादृश नास्ति यस्योल्लेखो येन केनापि प्रकारेण सस्कृतवाङ्मये न स्यात् । सम्प्रति यावन्तोऽपि आर्थिक सामाजिक राजनैतिकादयो वादा उपलभ्यन्ते, तेषु कस्यचित् सक्षेपेण कस्यचन विस्तारेण कस्यचित् पूव पक्षरूपेण कस्यचन च निन्दारूपेणोल्लेखस्तु सस्कृतवाङ्मये विद्यत एव ।

सस्कृतसाहित्ये पुराणेषु आध्यात्मिकाधिदैविकविषयाणां विवेचनेन सह आधिभौतिकवादस्यापि प्रचुरा सामग्री समुपलभ्यते । साम्प्रत भौतिकपदार्था नामनुसन्धानकर्तृभिः महता परिश्रमेण कथञ्चित् सहारिकाया एवाणुशक्ते अन्वेषणं कृत्वा परमाणवस्त्रादिषु तस्या उपयोगं विधाय आत्मनो धन्यतमान् मन्यमाना आश्चर्यचकितान् कुर्वन्ति समस्तान् मानवान् । परन्तु प्रजननात्मिकाया पालनात्मिकायाश्चाणुशक्तेर्ज्ञानं नाधुना यावज्जातं तेषाम् । सस्कृतवाङ्मये तु तद्विज्ञानं प्रतिपदं प्राप्यते । यद्यत्र विषये विशेषं ध्यानं प्रदाय विशिष्टैः विद्वद्भिः सह विमशं विधाय समुपलभ्यमानैः सूक्ष्मयन्त्रादिभिः प्रत्यक्षीकरणाय अनुसन्धानं क्रियेत, तर्हि अधुनापि निश्चप्रचं विश्वस्य महानुपकारो भवितुमर्हति ।

सौन्दर्यलहर्यां महाशक्तिः परमाणूनामुत्पत्तिकल्पनाया दृष्टिदानेनानायासं प्रजननं पालनं सहारकारिका ब्राह्मी वैष्णवी रौद्री चेति त्रिविधा अणुशक्त्यः प्रत्यक्षगोचरी भवन्ति । यथा—

तनीयास	पासु	तवचरणपङ्केरुहमवम्
विरञ्चि	सचिन्वन्	विरचयति लोकानविकल्पम् ।
बहल्येन	शौरि	कथमपि सहस्रेण शिरसा
हर	सक्षुभ्यै	भजति भसितोदूलनविधिम् ॥

अनेन पद्येनेदं व्यज्यते यद् आकाशात्मिकाया अव्यक्तशक्तिः अणूनां वृष्टिरजायत । ततः सृजतात्मकानामणूनां सचयं कृत्वा लोकविधाता ब्रह्मा अखिलं लोकं सृजति । पालनात्मकानणून् सगृह्य लोकपालको भगवान् विष्णुः समस्तं विश्वं पालयति । सहारात्मकैश्च अणुभिः भूतभावानो भगवान् सदाशिवः सहरति सकलं ससारम् ।

सस्कृतवाङ्मयप्राणभूतेभ्यः पुराणेभ्य एव अणुशक्तेः ज्ञानं प्राप्य अलौकिक-ज्ञानसंपन्नो भगवानक्षपादः कणादो मुनिः स्वकीये वैशेषिकदर्शने चेष्टाहीनानां परमाणूनां परस्परं सम्पर्केण द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावानां सप्तानां पदार्थानामुत्पत्तिसिद्धान्तं स्थिरं कृत्वा लोकोत्तरं चमत्कारं प्रदर्शितवान् ।

परमाणुलक्षणञ्च—

जालातगते मानौ सूक्ष्मं यद् दृश्यते रज ।

तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुरिहोच्यते ॥

दाशनिकानां नये परमाणवो नित्या अतिसूक्ष्माश्च सन्ति । सूक्ष्मत्वादेव परमाणवो नास्माकं स्थूलदृशा मानवानां प्रत्यक्षगोचरा भवन्ति । किन्तु सर्वशक्तिमतं अघटितघटनापटीयसं परमेश्वरस्य अलौकिकशक्तिमत्पन्नानां योगिनां च परमाणूनां प्रत्यक्षं जायते । प्राणिनामदृष्टवशात् परमाणूनां परस्परं सम्पर्केण तत्तत्कार्यमुत्पद्यते । परमाणवो द्विधा भवन्ति—कारणरूपा कार्यरूपाश्च । तत्र कारणरूपा परमाणवो नित्या, अनित्याश्च कायरूपा । तथाच कारणरूपाणां परमाणूनामप्रत्यक्षत्वेऽपि कायरूपेण परिणतानां तेषां तु प्रत्यक्षं भवत्येव ।

अत एव परमाण्वस्त्रे उपलभ्यमाना कार्यरूपा परमाणवो न पदार्थान्तरं भवितुमर्हन्ति, कारणभूतेषु परमाणेषु एव तेषामन्तर्भावस्वीकारान्नकोऽपि शङ्कापङ्ककलङ्कलेशस्यावकाशः सम्भवति ।

स्कन्दपुराणे चैका कथोपलभ्यते यद् आसीद् वकरी नाम्नी एका राजकुमारी, यस्या मुखं वकरीमुखमिव आसीत् । सा शारीरिकनिर्माणकारणं ज्ञात्वा वैज्ञानिकक्रियाभिः तस्मिन्नेव शरीरे वकरीमुखं मानवमुखरूपे परिवर्त्य विधुवदनी बभूव । तस्या अपरेऽपि आसन् अष्टौ भ्रातरः । तज्जनकश्च समस्तं विश्वं नवमुखण्डेषु विभज्य प्रत्येकस्मै एकमेकं खण्डं प्रादात् । ततः कालादेव भारतवर्षमिदं नवखण्डात्मकं प्रसिद्धमभवत् ।

तत्र प्रत्येकखण्डे विविधप्रकाराणां भूगर्भगतानां धातूनाम्, पुण्यसलिलानां ग्रोवराणाम्, परिपूतजलानां नदीनाम्, सघनानां वनानाम्, दुर्गमाणां गिरीणाम्, सर्वसिद्धिप्रदायकानां सिद्धपीठानाम्, महतो मरुस्थलस्य, शस्यश्यामलस्य भूभागस्य च पर्याप्तं वणनं विद्यते । एवमव्योमवर्तिना ग्रहनक्षत्रादीनां दूरस्थिति-गति-शिशुमारचक्र-ध्रुवस्थान-दक्षिणायनोत्तरायणवर्णतु-मास-पक्ष-दिन-घटी-पल-विपल-निमेषादीनां सूक्ष्मतमो विचारो वर्तते । येन भूगोलखगोलविषयकं प्रचुरं ज्ञानं विधाय ब्राह्मी वैष्णवीरौद्रीणामणुशक्तीनां विषयेऽनुसन्धानं सफलं भवितुमर्हति । यदीदानीमपि अणुवीक्षणसमिति उपलब्धे आधुनिके साधने अनेकप्रकाराणामणूनामन्वेषणाय पुगणमर्मज्ञैः संस्कृत-रहस्यविद्भिः विशिष्टैः विद्वद्द्वैरेभ्यः सम्यक् सहयोगं विधाय प्रचुरं प्रयत्नं क्रियेत, तदा सम्भावयेत् पुराणेतिहासकालिकं वैज्ञानिकं महत्त्वमिदानीमपि पुनः प्राप्तुं शक्येत । येन सकलस्य लोकस्य वास्तविकं कल्याणं सम्भवेत् । पौराणिकी

कथा आश्रित्यैव कालिदासादयो बहवो महाकवयोऽप्यनेकानि महाकाव्यानि नाटकादीनि च विरचय्यात्मनो धन्यान् मन्यन्ते । यैश्च महानुपकारो भवति सस्कृतसाहित्यस्य, वर्धते च गौरवमुत्तरोत्तरम् ।

पुराणानां प्राचीनत्वम्

किं पुराणानि अर्वाचीनानि प्राचीनानि वा ? इति विविच्यमाने प्रथमं तावत्पुराणशब्दव्युत्पत्तौ ध्यानं देयम् ।

पुराभवमिति विग्रहे “सायञ्चिरप्राह्णेप्रगेऽव्ययेम्यस्ट्युलौ तुट च” इति पाणिनीयसूत्रेण ट्युप्रत्यये निपातनात् तुडभावे “युवोरनाकौ” इति अनादेशे णत्वे च” कृते निष्पद्यते पुराणशब्दः । यद्वा पुरा नीयत इत्यर्थे पुरापूर्वकणीञ् धातोः डप्रत्यये कृते सिद्ध्यति पुराणशब्दः । पुराणं कस्मात् पुरा नव भवतीति निरुक्ते च यास्कमुनिः । एवञ्च पुराणशब्दस्य पुरातनपर्यायवाचित्वेऽपि विशेषरूपेण व्यासकृताष्टादशग्रन्थेषु एव पुराणशब्दो रूढः जातोऽस्ति ।

ननु पुराणेषु अर्वाचीनकथानामुपलम्भात् तेषां प्राचीनत्वं न सम्भवतीति वदता पाश्चात्योपनेत्रधारिणामाधुनिकानां मतं युक्तमिति चेन्न, वक्ष्यमाणानाम् अथर्ववेद-शतपथब्राह्मणोपनिषद् भाष्य गृह्यसूत्र स्मृति-रामायण महाभारतादि वाक्यानां विद्यमानत्वेन पुराणानां प्राचीनत्वे क्षोदक्षेमासम्भवात् । तथाहि—

अथर्ववेदे—ऋच सामानि छन्दासि पुराणं यजुषा सह ।

उच्छिष्टाज्जिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिता ॥ ११।७।२५

शतपथब्राह्मणे—ऋग्वेदो यजुर्वेदं सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः, पुराणं विद्या उपनिषदः, इत्यादि ।

छान्दोग्योपनिषदि—‘ऋग्वेदं सगवोऽव्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथाथर्वाणं चतुर्थमितिहासं पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्’ ॥७।१।२

बृहदारण्यकोपनिषदि—‘अरेऽस्य महतो भूतस्य निर्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदं सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासं पुराणम्’ ॥२।४।११

आश्वलायनगृह्यसूत्रे—“इतिहासपुराणे अमृतस्य कुल्या ।”

यज्ञवल्क्यस्मृतौ—पुराणन्यायं भीमासाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता ।

वेदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुदश ॥ १।२

कल्मीकीये—“इत्युक्त्वाऽन्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ।” २।५।२७

महाभारते च—अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

पश्चाद्भारतमाख्यानं चक्रे तदुपवृत्तं हितम् ॥

एभि प्रमाणै सिद्धयति यत्पुराण प्राचीनम्, नित्यम्, अपौरुषेयञ्चास्ति ।
अत वेद इव तस्यापि समादर करणीय । किञ्चमत्स्यपुराणे —

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गता ॥ ५३१३

आख्यानस्यास्य विषये पुराणं वर्तते द्विजा ।

अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधा । आ० प० २।३८६

इति मत्स्यपदमपुराणवचनात्पुराणस्य वेदेभ्योऽपि प्राचीनत्वमनादित्वं
च सिद्धयति । एवञ्च यथा ब्रह्मणः सकाशात् महर्षिहृदयेषु वेदा आविर्भूताः,
तथैव पूर्वं तेषामेव महर्षीणां हृदयेषु ईश्वरानुग्रहेण पुराणमपि प्रादुरभवत् ।

तदनन्तरं पराशरमुनिना सत्यवत्यामुत्पल्लेय महर्षिणा व्यासेन यथा
वेदस्यैकस्य चत्वारो भेदा कृताः, तथैव पुराणस्यापि अष्टादश भेदाः कृताः ।
साम्प्रतः प्रचलितानि अष्टादश पुराणानि प्राचीनतमस्यैकस्य पुराणस्याशयं
गृहीत्वा व्यासेन निर्मितानि सन्ति । आदौ व्यासेन पुराणेषु सर्वे विषया यथा-
योग्य निश्चिताः, पश्चात्तस्य शिष्यैः सूतादिभिः यत्र यत्र श्रावितानि, प्रश्नोत्तराणि
च कृतानि, तान्यपि सगृह्य सकलितानि । तथाचोक्तं शिवपुराणे स्कन्दपुराणस्य
रेवाखण्डेऽपि—

पुराणमेकमेवासीदस्मिन् कल्पातरे नृप । ॥

त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥

कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो नृप । ॥

व्यासरूपो विभुभूत्वा सहरेत् स युगे युगे ॥

चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ॥

तदष्टादशधा कृत्वा भूलोकैऽस्मिन् प्रभाषते ॥

अद्यापि देवलोके तच्छतकोटिप्रविस्तरम् ॥

तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षं सक्षेपेण निवेशितं ॥

पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते ॥ १।२४ २८३

अपि च पदमपुराणे—

प्रवृत्तिं सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्तदा ॥

कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य तदा प्रभु ॥

व्यासरूपी तदा ब्रह्मा सग्रहाथ युगे युगे ॥

चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे पुनः ॥

तदष्टादशधा कृत्वा भूलोकैऽस्मिन् प्रकाशते ॥

देवीभागवते च—

द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपेण सवदा ॥

वेदमेक तु कुरुते बहुधा हितकाम्यया ॥

अल्पायुषोऽल्पबुद्धीश्च विप्रान् ज्ञात्वा कलावपि ॥

पुराणसहिता पुण्या कुरुतेऽसौ युगे युगे ॥ १।३।१९-२०

किञ्च—इह लोकहितार्थाय सक्षिप्ता परमविष्णा ।

पुराणानां परिचयः

सृष्टे आरम्भकालतः प्रलयपर्यन्तं समस्तस्य विश्वस्य क्रमवद्धस्यैतिहासस्य निर्देशकानां भारतीयसंस्कृते प्रतीकानां वैदिकस्य धर्मस्य परिपोषकाणां सर्वविषयपरिपूर्णानामष्टादशानां पुराणानां परिचयो विष्णुपुराणस्य तृतीयेऽंशे एव प्रदत्तो विद्यते—

तथा श्रीमद्भागवतस्य द्वादशस्कन्धे सप्तमेऽध्याये च एव प्रदत्तो विद्यते—

ब्राह्म पादम् वैष्णव च शैव लिङ्ग सगारुढम् ।

नारदीय भागवतमाग्नेय स्कन्दसंज्ञितम् ॥ २३

भविष्य ब्रह्मवैवर्त मार्कण्डेय सवामनम् ।

वाराह मात्स्यकौर्म च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥ २४

विष्णुपुराणेऽपि—

(१) ब्रह्मपुराणम् (२) पद्मपुराणम् (३) विष्णुपुराणम् (४) शिवपुराणम् (५) भागवतपुराणम् (६) नारदीयपुराणम् (७) मार्कण्डेयपुराणम् (८) अग्निपुराणम् (९) भविष्यपुराणम् (१०) ब्रह्मवैवर्तपुराणम् (११) लिङ्गपुराणम् (१२) वाराहपुराणम् (१३) स्कन्दपुराणम् (१४) वामनपुराणम् (१५) कुर्मपुराणम् (१६) मत्स्यपुराणम् (१७) गरुडपुराणम् (१८) ब्रह्माण्डपुराणम् ।

यद्यपि तत्तत्पुराणेषु तेषां क्रमस्थितौ विदुषा मतभेदो वर्तते, तथापि एतानि व्यासोक्तानि अष्टादशसवमान्यानि पुराणानि सन्ति, एतानि महापुराणान्यपि उच्यन्ते ।

प्रथमं ब्रह्मपुराणमन्तिमश्च ब्रह्माण्डपुराणमिति निश्चप्रच विद्यते । एतेनेदं सूच्यते यत्सृष्ट्यादौ ब्रह्मण एवाविर्भूय सवमिदं जगत्प्रलये ब्रह्मणि एव लीयते । ब्रह्मसृष्टिं विवर्णयन्ति एतानि महापुराणानि ब्रह्मण आरभ्यास्माकं ज्ञानं ब्रह्म पर्यन्तं चोपस्थापयन्ति ।

देवीभागवतेऽष्टादशानां पुराणानां संक्षेपेणैव गणना कृतास्ति—

मद्वयं मद्वयं चैव त्रयं त्रयं चतुष्टयम् ।

अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणान्यनुपूर्वशः ॥ १।२।३

अष्टादशमहापुराणानि कलिद्व्यापरयो सन्धौ पराशरात्सत्यवत्या जातेन भगवता वेदव्यासेन निर्मितानि सन्ति । एतत्समानि एव १८ उपपुराणानि १८ औपपुराणानि च सन्ति । येषां रचना एतेषां महापुराणानामेवाधारेऽभवत् । प्राक्तना विभिन्ना विद्वांसः पुराणानामाशयमादाय उपपुराणानि औपपुराणानि च रचितवन्तः । किन्तु कुत्रचित् कथा सूक्ष्मीकृता सन्ति, कुत्रचित् त्यक्ता सन्ति, कुत्रचिच्च नवीनता नेतुं कथासु परिवर्तनं कृतं विद्यते, कुत्रचिच्च कथासु वेल्लक्षण्यमपि सम्पादितमस्ति । एवमपि एतेषां मूलमष्टादशपुराणान्येव सन्ति । श्रीमद्भागवतस्य प्रसिद्धटीकाकृतं श्रीधरस्वामिनः प्रधानशिष्येण नीलकण्ठाचार्येण देवीभागवतस्य टीकायामेतत् स्पष्टीकृतमस्ति । एकादश-शतान्द्यामुत्पन्नेन श्रीषडगुरुशिष्येण स्ववेदार्थदीपिकायां नृसिंहोपपुराणस्य बहवः श्लोका उद्धृताः सन्ति । किञ्च प्रसिद्धो भारतभ्रमणकर्ता यवनजातीयो विद्वान् अल्वेरुणी स्वकीये भारतभ्रमणवृत्तान्ते आदित्य सोम साम्बनृसिंहाद्युपपुराणानां मुल्लेखं कृतवानस्ति । एतेन स्पष्टं प्रतीयते यत् तस्मिन् समये एतेषामुपपुराणानामौपपुराणानामपि विद्वद्भिर्गो समादर आसीत् । अतस्तेषामपि प्राचीनत्वे सन्देहो नास्ति ।

१८ उपपुराणानि यथा कूर्मपुराणस्योत्तरार्द्धे—

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
 तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
 दुर्वाससोक्तमाश्रयं नारदोक्तमतं परम् ॥
 कपिलं वामनं चैव तथैवोशनससेवितम् ।
 ब्रह्माण्डं वारुणं चायं कालिकाह्वयमेव च ।
 माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ।
 पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कराह्वयम् ॥ १।१७.२०

१८ औपपुराणानि च यथा बृहद्विवेके—

आद्यं सनत्कुमारं च नारदीयं बृहच्च यत् ।
 आदित्यं मानवं प्रोक्तं नन्दिकेश्वरमेव च ॥
 कौर्मं भागवतं ज्ञेयं वाशिष्ठं भागवं तथा ।
 मुद्गगलं कल्किदेव्यौ च महाभारतं ततः ॥
 बृहद्धर्मं पञ्चनन्दं वर्ह्णं पशुपतिं ततः ॥
 हरिवंशं ततो ज्ञेयमिदमौपपुराणकम् ॥

पुराणानां सात्त्विक-राजस-तामसभेदाः—

पद्मपुराणे भविष्यपुराणे च पुराणानां सात्त्विकराजस-तामसभेदाद् भेदत्रयं कृतमस्ति । तत्र पद्मपुराणानुसारं सात्त्विकराजसतामसभेदादष्टादश पुराणानां त्रिधा वर्गीकरणं विद्यते । तत्र ६ सात्त्विकानि, ६ राजसानि, ६ तामसानि च पुराणानि सन्ति । तत्र तामसेषु पुराणेषु मत्स्यपुराणस्य कूर्मपुराणस्य, लिङ्गपुराणस्य, शिवपुराणस्य, स्कन्दपुराणस्य, अग्निपुराणस्य च गणनास्ति—

मात्स्यं कोमं तथा लैङ्गं शैव स्कन्दं तथैव च ।

आग्नेयं च षष्ठेतानि तामसानि निबोधत ॥ ३० ख० २३६।१७

सात्त्विकपुराणानि सन्ति विष्णुपुराणम्, नारदीयपुराणम्, श्रीमद्भागवतम्, गरुडपुराणम्, पद्मपुराणम्, वाराहपुराणञ्च—

वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ।

गरुडं च तथा पापं वाराहं शुभदर्शनम् ॥

सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै । २३६।१९

राजसानि पुराणानि च सन्ति, ब्रह्माण्डपुराणम्, ब्रह्मवैवर्तम्, माकण्डेय-पुराणम्, भविष्यपुराणम्, वामनपुराणम्, ब्रह्मपुराणञ्च—

ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं माकण्डेयं तथैव च ।

भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥ २३६।२०

सात्त्विकादिभेदेन पुराणानां त्रिधा वर्गीकरणस्येदं तात्पर्यं नास्ति यत् सात्त्विकानि पुराणानि श्रेष्ठानि, राजसानि मध्यानि, तामसानि च निकृष्टानि सन्ति, सात्त्विकानां पुराणानामध्ययनेन मोक्षप्राप्तिः, राजसानि पुराणानि स्वर्गप्रदानि सन्ति, तथा तामसानां पुराणानामनुशीलनेन तामसीप्रवृत्तिर्जायते, ययाऽधोगतिर्भवति, तथा चोक्तं पद्मपुराणे—

सात्त्विका मोक्षदा प्रोक्ता राजसा स्वर्गदा शुभा ।

तथैव तामसा देवि ! नित्यप्राप्तिहेतवः ॥ ५।२३६।२१

अपि तु सत्त्वरजस्तमासि त्रीणि समस्तस्य विश्वस्योपादानभूतानि सन्ति । एतान्यादाय परमेश्वरो ब्रह्मविष्णुशिवरूपे त्रिधा परिणतो भवति । तत्र समस्तस्य ब्रह्माण्डस्योत्पादको ब्रह्मा, विष्णु पालकः, शिवश्च सहारकोऽस्ति । अत एवोक्तम्—

“एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा”

पद्मपुराणे सात्त्विकानि पुराणानि मोक्षप्रदानि सन्ति । राजसानि पुराणानि स्वर्गप्रदानि विद्यन्ते । तामसपुराणानि च नरकप्रदानि कथ्यन्ते । तथाहि—

सत्त्विका मोक्षदा प्रोक्ता राजसा स्वर्गदा शुभा ।

तथैव तामसा देवि । नित्यप्राप्तिहेतव ॥ ६।२६३।८५

भविष्यपुराणानुसारं राजसपुराणेषु प्रायः कमकाण्डस्य प्रतिपादनं भवति
तथा तामसपुराणानि शाक्तपरायणानि भवन्ति ।

राजसा षट्स्मृता वीर कमकाण्डतया भुवि ।

तामसा षट् स्मृता प्राज्ञे शक्तिधर्मपरायणा ।

(भवि पु ३।३।२८, १३ १५)

पुराणप्रादुर्भावक्रमः

सर्वपापहर पुण्य पवित्र च यशस्वि च ।

ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिबन्धने ॥

तस्माच्चोशनसा प्राप्तं तस्माच्चापि बृहस्पति ।

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरम् ॥

सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चन्द्राय वै पुनः ।

इन्द्रश्चापि वशिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥

सारस्वतस्त्रिधाम्ने च त्रिधामा च शरद्धते ।

शरद्धतस्त्रिविष्टाय सोऽन्तरिक्षाय दत्तवान् ॥

वर्षिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि त्रय्यारुणाय च ।

त्रय्यारुणो घनञ्जये स च प्रादात्कृतञ्जये ॥

कृतञ्जयात्तृणजयो भरद्वाजाय सोऽप्यथ ।

गौतमाय भरद्वाज सोऽपि निर्यन्तरे पुनः ॥

निर्यन्तरस्तु प्रोवाच तथा वाजश्रवाय च ।

स ददौ सोममुष्माय स ददौ वृणबिन्दवे ॥

वृणबिन्दुस्तु दक्षाय दक्ष प्रोवाच शक्तये ।

शक्त पराशरश्चापि गर्भस्थं श्रुतवानिदम् ॥

पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद् द्वेपायनं प्रभुः ।

द्वेपायनात्पुनश्चापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमा ॥

वैशम्पायन उवाच—

मया वै तत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये ।

इत्येव वाचा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृता ॥ (वायुपुराणम्)

भाषाविमर्शः

भरद्वाजसंहिताया भाषातत्त्वस्याधारे पौराणिकभाषायां त्रिधा वर्गीकरणं
विद्यते—(१) समाधिभाषा (२) लौकिकीभाषा (३) परकीयभाषा च । तथाहि—

समाधिभाषा प्रथमा लौकिकीति तथापरा ।

तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा त्रिधा स्मृता ॥

आसा त्रिविधाना भाषाणा ज्ञानमन्तरेण न केऽपि वास्तविक पौराणिक रहस्यमवगन्तु प्रभवेयु । तत्र समाधिबोध्यविषया समाधिभाषया समीयन्ते— यथात्मप्रकृतिकर्मादिस्वरूपाणि धर्माधर्मनिर्णयश्च यदा किल लौकिकरीत्या समाधिगम्य रहस्यानि रूपकालङ्कारे वर्णयित्वा श्रोतृवृन्दबुद्धयः सन्मार्गे प्रतिष्ठाप्यन्ते, तदा सा लौकिकी भाषा कथ्यते, यथा भगवतो जन्मकमविवाहविलासादिवृत्तान्तस्य मध्यमाधिकारिणा कृते लौकिकदिशा वर्णनम् । तृतीया च परकीया समाधिलौकिकभाषागोचरान् विषयान् द्रढयितुं युगान्तरीय कल्पान्तरीय च घटनाचक्र गायारूपेण प्रकाशयति । एव निरुक्तेऽपि यास्काचार्येण त्रिधा भाषा नामान्तरेण स्मृता —

“ता त्रिविधा ऋच परोक्षकृता प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च ।”

अष्टादशपुराणानां नाम सख्या तथा क्रम ।

प्रतिपाद्याश्च विषया श्रवणादिफलतत ॥

संक्षेपेण प्रदीयन्ते बुद्ध्या पश्यन्तु सम्मुदा ।

किं किं तत्त्वं पुराणेषु बततेऽत्र मनोहरम् ॥

पुराणानां समीक्षा

१—ब्रह्मपुराणम्

अष्टादशसु पुराणेषु ब्रह्मपुराण प्रथमं पुराणं प्रोच्यते । अत्र द्वौ भागौ स्तः, पूर्वभाग उत्तरभागश्च । अत्र २४५ अध्यायेषु निम्नाङ्किता विषया सन्ति । इदं श्रीमद्भागवत विष्णु शिव ब्रह्मैवेव तत् मार्कण्डेय नारदीयपुराणानुसारं दशसहस्रं (१००००) सख्याक मत्स्यपुराणानुसारं त्रयोदशसहस्रं (१३०००) सख्याकमस्ति एतत्परिचयश्चैव विद्यते—

पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते ।

नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुष्व मुनिसत्तमा ॥

ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।

ब्राह्म त्रिदशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

ब्राह्म पुराणं तन्नाम सर्वलोकहिताय वै ।

इमांश्च वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना ॥

तद्वै सवपुराणाग्र्य धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
नानाख्यानेतिहासाढ्य दशसाहस्रमुच्यते ॥

(नारदीयपुराणे ९२ अध्याय)

पूर्वभागस्य प्रमुखा विषयाः

देवानामसुराणाञ्च यत्रोत्पत्ति प्रकीर्तिता ।
प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीना मुनीश्वर ! ॥
ततो लोकेश्वरस्यात्र सूर्यस्य परमात्मन ।
वशानुकीर्त्तन पुण्य महापातकनाशनम् ॥
तत्रावनार कथित परमानन्दरूपिण ।
श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्थ्युद्गावतारिण ॥
ततश्च सोमवशस्य कीर्त्तन यत्र वर्णितम् ।
कृष्णस्य जगदीशस्य चरित कल्मषापहम् ॥
द्वीपानाञ्चैव सिन्धूना वर्षाणाञ्चाप्यशेषत ।
वर्णन यत्र पातालस्वर्गणाञ्च प्रदृश्यते ॥
नरकाणा समाख्याने सूर्यस्तुतिकथानकम् ।
पार्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते ॥
दक्षाख्यान तत प्रोक्तमेकाग्रक्षेत्रवर्णनम् ।
पूर्वभागोऽयमुदित पुराणस्यास्य मानद ! ॥

उत्तरभागस्य च प्रधानविषयाः

अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यात तीथयात्राविधानत ॥
अत्रैव कृष्णचरित विस्तरात् समुदीरितम् ।
वर्णन मम लोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा ॥
वर्णाश्रमाणा धर्माश्च कीर्त्तिता यत्र विस्तरात् ।
विष्णुधर्मयुगाख्यान प्रलयस्य च वर्णनम् ॥
योगाना च समाख्यान साख्यानाञ्चाऽपि वर्णनम् ।
ब्रह्मवादसमुद्देश पुराणस्य च सशमम् ।
एतद् ब्रह्मपुराणन्तु भागद्वयसमाचितम् ॥
वर्णित सर्वपापघ्न सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥

अस्य श्रवणफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

सूतशौनकसम्वाद भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
लिखित्वैतत्पुराण यो वैशाख्या हेमसमुत्तम् ॥

जलधेनुयुतश्चापि भक्त्या दद्याद् द्विजातये ।
 पौराणिकाय सम्पूज्य वस्त्रभोज्यविभूषणै ॥
 स वसेद् ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्राकतारकम् ।
 य ठेपच्छृणुयाद्वाऽपि ब्रह्मानुक्रमणी द्विज ! ॥
 सोऽपि सवपुराणस्य श्रोतुवक्तु फल लभेत् ॥
 शृणोति य पुराणन्तु ब्राह्म सव जितेन्द्रिय ।
 हविष्याशी च नियमात् स लभेद् ब्रह्मण पदम् ॥
 किमत्र बहुनोक्तेन यद् यदिच्छति मानव ।
 तत्सर्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कीर्तनात् ॥

अस्मिन्पुराणे सर्वेषु पात्रेषु पुराणज्ञो विद्वान् श्रेष्ठ सत्पात्र प्रोच्यते । तथा-
 चोक्तम्—

सर्वेषामेव पात्राणां श्रेष्ठ पात्र पुराणवित् ।
 पतनात्त्रायते यस्मात्तस्मात्पात्रमुदाहृतम् ॥
 ब्राह्मणेषु पुराणेषु गगाया गोसु पिप्पले ।
 नारायणधिया पुष्पिर्भक्ति कार्या ह्यहेतुकी ॥

२—पद्मपुराणम्

पद्मपुराणे पञ्च खण्डा सन्ति, (१) सृष्टिखण्ड (२) भूमिखण्ड (३)
 स्वर्गखण्ड (४) पातालखण्ड (५) उत्तरखण्डश्च । अत्र क्रमशः ८२, १२५,
 ३९, ११३, २८२ सकलनया ६४१ अध्यायेषु निम्नाद्धिता विषया
 सन्ति । तत्पञ्चपञ्चाशत्सहस्र (५५००००) सख्याकमस्ति । एतत्परि-
 यश्चैवमस्ति—

एपदेव यदा पद्मं ह्यभूद्धेरण्मय जगत् ।
 वृत्तान्तादय तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधै ॥
 पाद्म तत्पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीह कथ्यते ।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

ब्रह्मोवाच—

शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराण पद्मसंज्ञकम् ।
 महत्पुण्यप्रदं नृणां शृणुतां पठतां मुदा ॥
 यथा पञ्चेन्द्रियं सर्वं क्षरीरीति निगच्छते ।
 तथेदं पञ्चभिः खण्डैरुदितं पापनाशनम् ॥

(१) सृष्टिखण्डस्य प्रधानविषयाः

पुलस्त्येन तु भीष्माय सृष्ट्यादिक्रमतो द्विज ॥
 नानाख्यानेतिहासाद्यैत्रोक्तो धर्मविस्तर ॥
 पुष्करस्य च माहात्म्य विस्तरेण प्रकीर्तितम् ।
 ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् ।
 दानानां कीर्तनं यत्र वृत्तानाञ्च पृथक् पृथक् ।
 विवाह शैलजायाश्च तारकाख्यानकं महत् ॥
 माहात्म्यञ्च गवादीनां कीर्तितं सवपुण्यदम् ।
 कालकेयादिदैत्यानां वधो यत्र पृथक् पृथक् ॥
 ग्रहणामर्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ।
 तत्सृष्टिखण्डमुद्दिष्टं व्यासेन सुमहात्मना ॥

(२) भूमिखण्डस्य प्रधानविषयाः

पितृमात्रादिपूज्यत्वे शिवशर्मकथा पुर ।
 सुव्रतस्य कथा पश्चात् वृत्रस्य च वधस्तथा ॥
 पृथोर्वेणस्य चाख्यानं धर्मख्यानं ततः परम् ।
 पितृशुश्रूषणाख्यानं नहुषस्य कथा ततः ॥
 ययातिचरितञ्चैव गुरुतीर्थनिरूपणम् ।
 राज्ञा जैमिनिसम्वादो बह्वाश्रयकथायुतः ॥
 कथा ह्यशोकसुन्दर्या हुण्ड दैत्यवधाचिता ।
 कामोदकाख्यानकं तत्र विहुण्डवधसयुतम् ॥
 कुञ्जुगस्य च सम्वादश्च्यवनेन महात्मना ।
 सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोहनम् ।
 सूतशौनकसम्वादं भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ।

(३) स्वर्गखण्डस्य प्रमुखविषयाः

ब्रह्माण्डोत्पत्तिरुदिता यत्रर्षिभ्यश्च सौमिना ।
 सभूमिलोकस्थानं तीर्थाख्यानं ततः परम् ॥
 नर्मदोत्पत्तिकथञ्च तत्तीर्थानां कथा पृथक् ।
 कुरुक्षेत्रादितीर्थानां कथा पुण्या प्रकीर्तिता ॥
 कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ।
 गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ॥
 वर्णाश्रमानुरोधेन कर्मयोगनिरूपणम् ।
 व्यासजैमिनिसम्वादं पुण्यकर्मकथाञ्चितं ॥

समुद्रमथनाख्यान व्रताख्यान तत परम् ।
 ऊज्जपञ्चाहमाहात्म्य स्तोत्र सर्वापराधनुत् ॥
 एतत्स्वर्गाभिध विप्र । सर्वपातकनाशनम् ।

(४) पातालखण्डस्य विषयाः

रामाश्वमेधे प्रथम रामराज्याभिषेचनम् ।
 अगस्त्याद्यागमश्चैव पौलस्त्यान्वयकीर्तनम् ॥
 अश्वमेधोपदेशश्च ह्यचर्य्यं तत परम् ।
 नानाराजकथा पुण्या जगन्नाथानुवर्णनम् ॥
 वृन्दावनस्य माहात्म्यं सवपापप्रणाशनम् ।
 नित्यलीलानुकथनं यत्र कृष्णावतारिण ॥
 माधवस्नानमाहात्म्ये स्नानदानाच्चने फलम् ।
 म्वादो राजदूतानां कृष्णस्तोत्रनिरूपणम् ।
 शिवशम्भुसमायोगो दधीच्याख्यानकन्तत ॥
 भस्ममाहात्म्यमतुलं शिवमाहात्म्यमुत्तमम् ।
 देवरातसुताख्यानं पुराणज्ञप्रशसनम् ॥
 गौतमाख्यानकञ्चैव शिवगीता तत स्मृता ।
 कल्पान्तरी रामकथा भारद्वाजाश्रमस्थितौ ॥
 पातालखण्डमेतद्धि शृण्वता ज्ञानिना सदा ।
 सवपापप्रशमनं सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥

(५) उत्तरखण्डस्य विषयाः

पर्वताख्यानकं पूर्वं गौर्यै प्रोक्तं शिवेन वै ।
 जालन्धरकथा यश्चात् श्रीशैलानुकीर्तनम् ॥
 सागरस्य कथा पुण्या तत परमुदीरिता ।
 गगाप्रयागकाशीना गयायाश्चाधिपुण्यकम् ॥
 आम्लादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीव्रतम् ।
 चतुर्विंशैकादशीनां माहात्म्यं पृथगीरितम् ॥
 विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनामसहस्रकम् ।
 कार्तिकव्रतमाहात्म्यं माघस्नानफलन्तत ॥
 जम्बुद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
 साधुमत्याश्च माहात्म्यं नृसिंहीत्पत्तिवर्णनम् ॥
 देवशर्मादिकाख्यानं गीतां माहात्म्यवर्णने ।
 सक्ताख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य ह ॥

इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्य बहुतीर्थकथाचितम् ।
 मन्त्ररत्नाभिधानश्च त्रिपाद्भूत्यनुवणनम् ॥
 अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामत पद्म् ।
 रामनामशत दिव्य तन्माहात्म्यश्च वाडव ! ॥
 परीक्षणश्च भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च ।
 इत्येतदुत्तर खण्ड पञ्चम सर्वपुण्यदम् ॥

एतच्छ्रवणफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

पञ्चखण्डयुत पादम् य शृणोति नरोत्तम ।
 स लभेद्वैष्णव धाम भुक्त्वा भोगानिहेप्सितान् ॥
 एतद्वै पञ्चपञ्चाशत् सहस्र पद्मसञ्ज्ञकम् ।
 पुराण लेखयित्वा वै ज्येष्ठ्या स्वर्णज्यसयुतम् ॥
 य प्रदद्यात्सुमतये पुराणज्ञाय मानद ! ।
 स याति वैष्णव धाम सर्वदेवनमस्कृत ॥
 पद्मानुक्रमणीमेता य पठेत्छृणुयात्तथा ।
 सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत् श्रवणज फलम् ॥

३—विष्णुपुराणम्

विष्णुपुराणे भागद्वयमस्ति, पूर्वभाग उत्तरभागश्च । तत्र पूर्वभागे पङ्
 अशा सन्ति । प्रथमेऽंशे २२, द्वितीयेऽंशे १६, तृतीयेऽंशे १८, चतुर्थेऽंशे २४,
 पञ्चमेऽंशे ३८, षष्ठेऽंशे च ८ अध्यायाः सन्ति, सङ्कलनया अत्र १२६ अध्यायेषु
 अष्टोद्धिता विषयाः सन्ति । एतत्त्रयोविंशतिसहस्र (२३००००) सख्याक
 मस्ति । एतत्परिचयश्चैव वर्तते —

वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशर ।
 यत्प्राह धर्मानखिलास्तदुक्तं वैष्णव विदुः ॥
 त्रयोविंशतिसाहस्र तत्प्रमाणं विदुर्बुधाः ।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् ।
 त्रयोविंशति साहस्रं सर्वपातकनाशनम् ॥
 यन्नादिभागे निर्दिष्टा षडशा शक्तिर्जेन ह ।
 मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिकाः ॥

(नारदीयपुराणे ९४ अध्याय)

(१) प्रथमांशस्य प्रधानविषयाः

आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भव ।
समुद्रमथनाख्यान दक्षादीना कथाचय ॥
ध्रुवस्य चरित चैव पृथोश्चरितमेव च ।
प्राचेतस तथाख्यान प्रह्लादस्य कथानकम् ॥
पृथुराज्याधिकाराख्य प्रथमोऽंश इतीरित ।

(२) द्वितीयेऽंशे

पातालनरकाख्यान सप्तसगनिरूपणम् ।
सूर्यादिचारकथन पृथग्लक्षणसगतम् ॥
चरित भरतस्याथ मुक्तिमागनिदर्शनम् ।
निदाघश्चतुसम्वादो द्वितीयोऽंश उदाहृत ॥

(३) तृतीयेऽंशे

मन्वन्तरसमाख्यान वेदव्यासावतारकम् ।
नरकोद्धारक कर्म गदितञ्च तत परम् ॥
सगरस्यैर्वसम्वादे सर्वधर्मनिरूपणम् ।
श्राद्धकल्प तथोद्दिष्ट वर्णाश्रमनिबन्धने ॥
सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा तत ।
तृतीयोऽंशोऽयमुदित सर्वपापप्रणाशन ॥

(४) चतुर्थेऽंशे

सूर्यवशकथा पुण्या सोमवशानुकीर्तनम् ।
चतुर्थेऽंशे मुनिश्रेष्ठ ! नानाराजकथाचितम् ॥

(५) पञ्चमेऽंशे

कृष्णावतारसम्प्रदानो गोकुलीया कथा तत ।
पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम् ॥
केशोरे कसहनन माथुर चरितन्तथा ।
ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा ॥
सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधा ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथ कृष्णो योगेश्वरेश्वर ॥
भूभारहरण चक्रे परस्वहनतादिभि ।
अष्टावक्रनीयमाख्यान पञ्चमोऽंशइतीरित ॥

(६) पष्ठेऽंशे

कलिज चरितम्प्रोक्त चातुर्विध्य लयस्य च ।
 ब्रह्मज्ञानसमुद्देश खाण्डिक्यस्य निरूपित ॥
 केशिध्वजेन चेत्येष षष्ठोऽंशः परिकीर्तित ।'
 अतः परन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात् ।
 पृष्टेन चोदिता शश्वत् विष्णुधर्मोत्तराह्वया ॥
 नानाधर्मकथा पुण्या व्रतानि नियमा यमा ।
 धर्मशास्त्रार्थशास्त्र वेदान्त ज्योतिषन्तथा ॥
 वशाख्यानम्प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा ।
 नानाविद्याश्रया प्रोक्ता सर्वलोकोपकारका ॥
 एतद्विष्णुपुराण वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रह ।

एतस्य पाठश्रवणफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा
 वाराहकल्पवृत्तान्त व्यासेन कथितन्निवह ।
 यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम् ॥
 तावुभौ विष्णुलोकं हि व्रजेताम्भुक्तभोगकौ ।
 तल्लिखित्वा च यो दद्यादाषाढषा घृतधेनुना ॥
 सहितं विष्णुभक्ताय पुराणाथविदे द्विज ।
 स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवचसा ॥
 यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज ।
 कथयेच्छृणुयाद्वाऽपि स पुराणफलं लभेत् ॥

४-शिवपुराणम्

शिवपुराणे सप्तसंहिताः सन्ति (१) विद्येश्वरसंहिता (२) रुद्रसंहिता
 (३) शतरुद्रसंहिता (४) कोटिरुद्रसंहिता (५) उमासंहिता (६) कैलाससंहिता
 (७) वायव्यसंहिता च । तत्रापि द्वितीयस्या रुद्रसंहितायाः सृष्टिः सती पावती
 कुमार-युद्धनामान पञ्च खण्डाः सन्ति । सप्तमाया वायव्यसंहितायाः पूर्वोत्तर
 भेदेन खण्डद्वयश्चास्ति । तत्र सप्तसु संहितासु क्रमशः २५, ९८७, ४२, ४३,
 ५७, २३, ७६ गणनया ४६४ अध्यायेषु अधोऽङ्कितानि विषयाः सन्ति । एतच्च
 चतुर्विंशतिसहस्रं (२४००००) सख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैव विद्यते—

श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्म्मन्वायुरिहाव्रवीत् ।
 यत्र तद् वायव्यं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् ॥
 चतुर्विंशतिसहस्राणि पुराणानि तदिहोच्यते ।
 (मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

देवीभागवतादिपुराणेषु पुराणगणनाया शिवपुराणस्योल्लेखो नास्ति, तस्य स्थाने वायवीयपुराणस्य नाम दृश्यते, किन्तु श्रीमद्भागवतादिपुराणेषु शिवपुराणस्यैव नाम निर्दिष्टमस्ति, एवमुभयोर्महापुराणत्वविषये महान् मतभेदो दृश्यते । केचन शिवपुराण महापुराण मन्यन्ते, केचित्तु शिवपुराणमेव महापुराण स्वीकुर्वन्ति, वायुपुराणञ्चोपपुराण कथयन्ति । तथाचि—

यथा शिवस्तथा शैवपुराण वायुनोदितम् ।

शिवमक्तिसमायोगानामद्वयविमूर्षितम् ॥

इति रेवामाहात्म्यप्रामाण्येन एकस्यैव पुराणस्य शिवमहिम्न सूचकत्वात् शिवपुराणम्, वायुनोक्तत्वाच्च वायवीयपुराणमिति नामद्वयमस्ति, यत्तु वायुपुराण पृथगुपलभ्यते तत् उपपुराणमस्ति, न तु महापुराणम् ।

यथा—चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदो ब्रह्मवेद, इत्यनुसारमथर्ववेदस्य अथर्वऋषिसंगृहीतत्वात् अथर्ववेद, ब्रह्माधिकृतत्वाच्च ब्रह्मवेद इत्यपि नाम श्रूयते । यथा वा उत्तरमीमांसाया वेदान्तदशन शिशुपालवधस्य च माघकाव्यमपि नाम विद्वद्वर्गे प्रचलितमस्ति, तथैव एकस्यैवास्य पुराणस्य शिवपुराणं वायवीयपुराणमिति नामद्वयमुपलभ्यते । वस्तुतः प्रथममेकलक्षात्मकं शिवपुराणं शिवद्वारोपदिष्टमासीत्, परन्तु पश्चात् वायुना चतुर्विंशतिसहस्रात्मकमस्मिन्भूलोके प्रकाशितमित्यतो नामद्वयं प्रचलितमभवत् । तदुक्तम्—

तदिदं शैवसाख्यातं, पुराणं वेदसम्मितम् ।

निमित्तं तच्छिवेनैव प्रथमं ब्रह्मसम्मितम् ॥

५—श्रीमद्भागवतम्

विभिन्नपुराणेषु पुराणगणनाया केवलं भागवतस्योल्लेखोऽस्ति, परन्तु वेष्णुवा विष्णुमहत्त्वप्रकाशकं श्रीमद्भागवतं शाक्ताश्च शक्तिसामर्थ्यसूचकं देवी-भागवतं भागवतं मन्यन्ते । उभयत्रापि द्वादशस्कन्धा, अष्टादशसहस्र (१८०००) सख्याकाश्च श्लोकाः सन्ति । श्रीमद्भागवते ३३२ अध्यायाः सन्ति । तत्परिचयश्चैव वतते—

यत्राधिकृत्य गायत्री वर्ण्यते धमविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोपेतं तद् भागवतमुच्यते ॥

सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरोत्तमाः ।

तद्वृत्तान्तोद्भवः लोके तद्भागवतमुच्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

मरीचे । शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम् ।

श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसमितम् ॥

तदष्टादशसाहस्र कोत्तित पापनाशनम् ।
 मुरपादपरूपोऽय स्कन्धेर्द्वादशभियुत ॥
 भगवानेव विप्रेन्द्र विश्वरूपी समीरित ।
 (नारदीय पु० ९६ अध्याय)

१ तस्य प्रथमस्कन्धे—

तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणा समागम ।
 व्यासस्य चरित पुण्य पाण्डवाना तथैव च ॥
 पारीक्षितमुपाख्यानमितीद समुदाहृतम् ।

(२) द्वितीयस्कन्धे—

परीक्षिच्छुकसम्वादे सृतिद्वयनिरूपणम् ।
 ब्रह्मनारदसवादेऽवतारचरितामृतम् ।
 पुराणलक्षणञ्चैव सृष्टिकारणसम्भव ।
 द्वितीयोऽय समुदित स्कन्धो व्यासेन धीमता ॥

(३) तृतीयस्कन्धे—

चरित विदुरस्याथ मेत्रेयेणास्य सङ्गम ।
 सृष्टिप्रकरण पश्चाद् ब्रह्माण परमात्मन ॥
 कापिल साख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृत ।

(४) चतुर्थस्कन्धे—

सत्याश्चरितमादौ तु ध्रुवस्य चरित तत ।
 पृथो पुण्यसमाख्यान तत प्राचीनबर्हिष ॥
 इत्येष तूर्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तम ।

(५) पञ्चमस्कन्धे—

प्रियव्रतस्य चरित तद्वक्ष्यानाञ्च पुण्यदम् ।
 ब्रह्माण्डान्तगतानाञ्च लोकाना वर्णनन्तत ॥
 नरकस्थितिरित्येव सस्थाने पञ्चमो मत ।

(६) षष्ठस्कन्धे—

अजामिलस्य चरित दक्षसृष्टिनिरूपणम् ।
 वृत्राख्यान तत पश्चान्मरुता जन्म पुण्यदम् ॥
 षष्ठोऽयमदित स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे ।

(७) सप्तमस्कन्धे—

प्रह्लादचरित पुण्य वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
 सप्तमो गदितो वत्स ! वासनाकर्मकीर्त्तने ॥

(८) अष्टमस्कन्धे

गजेन्द्रमोक्षणाख्यान मन्वन्तरनिरूपणम् ।
समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम् ॥
मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्तितः ।

(९) नवमस्कन्धे

सूर्यवशसमाख्यान सोमवशनिरूपणम् ।
वष्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते ॥

दशमस्कन्धे

कृष्णस्य बालचरित कौमारश्च व्रजस्थितिः ।
केशोर मथुरास्थानं यौवने द्वारिकास्थितिः ॥
भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्मृतः ।

(११) एकादशस्कन्धे—

नारदेन तु सवादो वसुदेवस्य कीर्तितः ।
यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च ॥
यादवाना मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः ।

(१२) द्वादशस्कन्धे

भविष्यकलिनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ।
वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः क्रिया ॥
सौरी विभूतिरुदिता सात्त्वती च ततः परम् ।
पुराणसख्याकथनमाश्रये द्वादशो ह्यहम् ॥
इत्येव कथितं वत्स ! श्रीमद्भागवतं तव ।

श्रवणादिफलमिति कर्तव्यतानिर्देशश्च

वक्तुं श्रोतुश्चोपदेष्टुं नुमोदितुरेव च ।
साहाय्यकर्तुर्गदितं भक्तिभुक्तिविमुक्तिदम् ॥
प्रौष्ठपद्या पूर्णिमाया हेमसिंहसमाचितम् ।
देयं भागवतायेदं द्विजाय प्रीतिपूर्वकम् ॥
सम्पूज्य वरुणहेमाद्यैर्भगवद्भक्तिमिच्छताः ।
सोऽप्यनुक्रमणीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा ॥
स पुराणश्रवणजः प्राप्नोति फलमुत्तमम् ।

६—नारदीय पुराणम्

नारदपुराणे भागद्वयं विद्यते, पूर्वभाग उत्तरभागश्च । तत्र पूर्वभागे चत्वारः
पादा १२५ अध्यायाः, उत्तरभागे च ८२ अध्यायाः सन्ति, सकलनया अ०

२०७ अध्यायेषु अष्टोऽङ्किता विषया सन्ति । एतस्य श्लोकसंख्या पञ्चविंशति
सहस्र (२५००००) मस्ति । एतत्परिचयश्चैव विद्यते—

यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयाणि च ।

पञ्चविंशति सहस्राणि नारदीय तदुच्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराण नारदीयकम् ।

पञ्चविंशतिसहस्र बृहच्चित्रकथाश्रयम् ॥

(१) तत्र पूर्वभागस्य प्रथमपादे

सूतशौनकसम्वाद सृष्टिसंक्षेपवर्णनम् ।

नानाधर्मकथा पुण्या प्रवृत्ते समुदाहृताः ॥

प्राग्भागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना ।

(२) पूर्वभागस्य द्वितीयपादे

द्वितीये मोक्षधर्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम् ।

वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात् ॥

सनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने ।

(३) पूर्वभागस्य तृतीयपादे

महातन्त्रे समुद्दिष्ट पशुपाशविमोक्षणम् ।

मन्त्राणां शोधन दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥

प्रयोगा कवच चैव सहस्र स्तोत्रमेव च ।

गणेशसूयविष्णूनां शिवशक्त्योरनुक्रमात् ॥

सनत्कुमारमुनिना नारदाय तृतीयके ।

(४) पूर्वभागस्य चतुर्थपादे

पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाण दानमेव च ।

पृथक् पृथक् समुद्दिष्ट दानकालपुर सरम् ॥

चैत्रादिसर्वमासेषु तिथीनां च पृथक् पृथक् ।

प्रोक्तम्प्रतिपदादीनां व्रत सर्वाधनाशनम् ॥

सनातनेन मुनिना नारदाय चतुर्थके ।

पूर्वभागोऽयमुदितो बृहदाख्यानसञ्ज्ञितः ॥

उत्तरभागे च

अस्योत्तरे विभागे तु प्रश्न एकादशीव्रते ।

वशिष्ठेनाथ सम्वादो मान्वातु परिकीर्तितः ।

एकमाङ्गदकथा पुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्म च ।

वसुधापश्च मोहिन्ये पश्चादुद्धरणक्रिया ॥
 गङ्गा कथा पुण्यतमा गयामात्रानुकीर्तनम् ।
 काश्या माहात्म्यमतुलम्पुरुषोत्तमवर्णनम् ॥
 यात्राविधान क्षेत्रस्य ब्रह्माख्यानसमन्वितम् ।
 प्रयागस्याथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम् ॥
 हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदाख्यानकन्तथा ।
 बदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ॥
 प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकन्तथा ।
 गौतमाख्यानकं पश्चाद् वेदपाठस्तवस्तत ॥
 गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा ।
 सेतुमाहात्म्यकथनं नमदातीर्थवर्णनम् ॥
 अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मथुरायास्ततः परम् ।
 वृन्दावनस्य महिमा वसो ब्रह्मान्तिके गति ॥
 मोहिनीचरितं पश्चादेव वै नारदीयकम् ।

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा—

यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः ।
 स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या विचारणा ॥
 यस्त्वेतदिषपूर्णाया वेत्तुना सप्तकाचितम् ।
 प्रदद्याद् द्विजवर्याय स लभेन्मोक्षमेव च ।
 यश्चानुक्रमणीमेता नारदीयस्य वर्णयेत् ॥
 शृणुयाद्वैकचित्तेन सोऽपि स्वर्गं गतिं लभेत् ।

७—मार्कण्डेयपुराणम्

मार्कण्डेयपुराणे १३४ अध्यायेषु निम्नाङ्किता विषया उपलभ्यन्ते ।
 एतस्य श्लोकसंख्या नव सहस्र (९०००) विद्यते (परमिदानीमत्र ६९००
 एव श्लोका उपलभ्यन्ते, २१०० श्लोका नोपलभ्यन्ते) एतत्परिचयश्चैव
 मस्ति—

यत्राधिकृत्य शकुनीन्धर्मन्धर्मविचारणात् ।
 व्याख्याता वै मुने ! प्रज्ञा मुनिभिर्धर्मचारिभिः ॥
 मार्कण्डेयेन कथितं तत्सर्वं विस्तरेण तु ।
 पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥

(भक्त्यपुराणे ५३ अध्यायः)

यत्राधिकृत्य शकुनीन् सर्वधमनिरूपणम् ।
 मार्कण्डेयेन मुनिना जैमिने प्राक समीरितम् ॥
 पक्षिणा धमसज्ञाना ततो जन्मनिरूपणम् ।
 पूर्वजन्मकथा चैषा विक्रिया च दिवस्पते ॥
 तीथयात्रा बलस्यातो द्रौपदेयकथानकम् ।
 हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाडीवकाभिधम् ॥
 पितृपुत्रसमाख्यान दत्तात्रेयकथा तत ।
 हेह्यस्याथ चरित महाख्यानसमाचितम् ॥
 मदालसाकथा प्रोक्ता ह्यलर्काचरिताचिता ।
 सृष्टिसकीर्तन पुण्य नवधा परिकीर्तितम् ॥
 कल्पान्तकालनिर्देशो यक्षमसृष्टिनिरूपणम् ।
 रुद्रादिसृष्टिरप्युक्ता द्वीपवर्षानुकीर्तनम् ॥
 मनूना च कथा नाना कीर्तिता पापहारिका ।
 तासु दुर्गाकथात्यन्त पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे ॥
 तत्पश्चात्प्रणवोत्पत्तिस्त्रयीतेज समुद्भव ।
 मार्त्तण्डस्य च जन्माख्या तन्माहात्म्यसमाचिता ॥
 वैवस्वतान्वयश्चापि वत्सव्याश्चरित तत ।
 खनित्रस्य तत प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मन ॥
 अविक्षिच्चरित चैव किमिच्छ व्रतकीर्तनम् ।
 नरिष्यन्तस्य चरित इक्ष्वाकुचरित तन ॥
 तुलस्याश्चरित पश्चाद्रामचन्द्रस्य सत्कथा ।
 कुशवशसमाख्यान सोमवशानुकीर्तनम् ॥
 पुरुरव कथा पुण्या नहुषस्य कथाद्भुता ।
 ययाति चरित पुण्य यदुवशानुकीर्तनम् ॥
 श्रीकृष्णबालचरित माथुर चरित तत ।
 द्वारकाचरितश्चाथ कथा सर्वावतारजा ॥
 तत साख्यसमुद्देश प्रपञ्चासत्त्वकीर्तनम् ।
 मार्कण्डेयस्य चरित पुराणश्रवणे फलम् ॥

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशश्च ।

य शृणोति नरो भक्त्या पुराणमिदमादरात् ॥
 मार्कण्डेयाभिध वत्स । स लभेत्परमा गतिम् ।
 यस्तु व्याकुस्ते चैतच्छेव स लभते पदम् ॥
 तत्प्रयच्छेल्लिखित्वा य सौवर्णकरिसयुतम् ।

कार्तिक्या द्विजवर्षाय स लभेद् ब्रह्मण पदम् ॥
 शृणोति श्रावयेद्वापि यश्चानुक्रमणीमिमाम् ।
 मार्कण्डेयपुराणस्य च लभेद्वाञ्छितम्फलम् ॥

८—अग्निपुराणम्

अग्निपुराणे ३८३ अध्याया उपलभ्यन्ते । एतच्च नारदीयपुराणानुसारं
 पञ्चदश सहस्रा (१५००००) त्मकमस्ति । किन्तु मत्स्यपुराणानुसारमेतत्
 षोडशसहस्र (१६०००) सख्याकमेवास्ति । एतत्परिचयश्चैव वतते—

यत्तदीशानक कल्प वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
 वसिष्ठायग्निना प्रोक्तमानेय तत्प्रचक्षते ॥
 तच्च षोडशसाहस्र सर्वक्रतुफलप्रदम् ।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

अथात सप्रवक्ष्यामि तवाग्नेयपुराणकम् ।
 ईशानकल्पवृत्तान्त वसिष्ठायानलोऽब्रवीत् ॥
 तत्पञ्चदशसाहस्र नाम्ना चरितमद्भुतम् ।
 पठतां शृण्वतां चैव सर्वपापहर नृणाम् ।

(नारदीयपुराणे ९९ अध्याय)

प्रश्नपूर्व पुराणस्य कथा सर्वावतारजा ।
 सृष्टि प्रकरण चाथ विष्णुपूजादिक तत ॥
 अग्निकार्यं तत पश्चान्मन्त्रमुद्रादिलक्षणम् ।
 सवदीक्षाविधान च अभिषेकनिरूपणम् ॥
 लक्षण मण्डलादीनां कुशापामाजन तत ।
 पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधिस्तथा ॥
 शालग्रामादिपूजा च मूर्तिलक्ष्म पृथक् पृथक् ।
 न्यासादीनां विधान च प्रतिष्ठापूतका तत ॥
 विनायकादिदीक्षाणां विधि ज्ञेयस्तत परम् ।
 प्रतिष्ठा सवदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणम् ।
 गङ्गादितीर्थमाहात्म्य जम्बादिद्वीपवर्णनम् ।
 ऊर्ध्वाधोलोकरचना ज्योतिश्चक्रनिरूपणम् ॥
 ज्योतिष च तत प्रोक्तं शास्त्र युद्धजयार्णवम् ।
 षट्कम्म च तत प्रोक्तं मन्त्रयन्त्रौषधीगण ॥
 कुब्जिकादिसमर्चा च षोढा न्यासविधिस्तथा ।
 कोटिहोमविधान च तदन्तरनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचर्यादिधर्माश्च श्राद्धकल्पविधिस्तत ।

गृह्यज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्त्तकम च ॥
 प्रायश्चित्तानुकथन तिथीना च व्रतादिकम् ।
 वारव्रतानुकथन नक्षत्रव्रतकीर्तनम् ॥
 मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
 नवव्यूहार्चनं प्रोक्तं नरकाणां निरूपणम् ॥
 व्रतानां चापि दानानां निरूपणमिहोदितम् ।
 नाडीचक्रसमुद्देशं सन्ध्याविधिरनुत्तमम् ॥
 गायत्र्यथस्य निर्देशो लिङ्गस्तोत्रं ततः परम् ।
 राज्याभिषेकमत्रोक्तिधर्मकृत्यं च भूभुजाय ॥
 स्वप्नाध्यायस्ततः प्रोक्तं शकुनादिनिरूपणम् ।
 मण्डलादिकनिर्देशो रणदीक्षा विधिस्ततः ॥
 रामोक्तमीति निर्देशो रत्नानां लक्षणं ततः ।
 धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता व्यवहारप्रदर्शनम् ॥
 देवासुरविमर्द्दख्या ह्यायुर्वेदनिरूपणम् ।
 गजादीनां चिकित्सा च तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥
 गोनसादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
 शान्तयश्चापि विविधाश्छन्दशास्त्रमतः परम् ॥
 साहित्यं च ततः पश्चादेकार्णादिसमाह्वया ।
 सिद्धशिष्टानुशिष्टश्च कोषः स्वर्गादिवगके ॥
 प्रलयानां लक्षणं च शारीरकनिरूपणम् ।
 वर्णनं नरकाणां च योगशास्त्रमतः परम् ॥
 ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
 एतदान्येकं विप्र ! पुराणं परिकीर्तितम् ॥

९—भविष्यपुराणम्

भविष्यपुराणे पञ्चपर्वणि सन्ति (१) ब्राह्मपर्वम् (२) वैष्णवपर्वम् (३) शैवपर्वम् (४) सौरपर्वम् (५) प्रतिसर्गपर्वश्च । अत्र ६०१ अध्यायाः सन्ति नारदीयपुराणानुसारमेतत् चतुर्दशसहस्रं (१४०००) मख्याकमस्ति, किन्तु मत्स्यपुराणानुसारं सार्धं चतुर्दशसहस्रं (१४५००) सख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैव वतते—

यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखं ।

अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्स्थितम् ॥

मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् ।

चतुदशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥
भविष्यचरितप्राय भविष्य तदिहोच्यते ।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि पुराण सप्तसिद्धिदम् ।
भविष्य भवत सर्वलोकाभीष्टप्रदायकम् ॥
तत्राह सवदेवामामादिकर्ता समुद्यत ।
सृष्ट्यर्थं तत्र सञ्जातो मनु स्वायम्भुव पुरा ॥
स मा प्रणम्य पप्रच्छ धम सर्वायसाधकम् ।
अह तस्मै तदा प्रीत प्रावोच धमसहितम् ॥
पुराणाना यदा व्यासो व्यासश्चक्रे महामति ।
तदा ता सहिता सर्वा पञ्चधा व्यभजन्मुनि ॥
अघोरकल्पवृत्तान्तनानाश्रयकथाचिताम् ।

(नारदीयपुराणे १०० अध्याय)

(१) तत्र प्रथमपर्वणि

तत्रादिम स्मृत पर्वं ब्राह्म यत्रास्त्युपक्रम ।
सूतशौनकसम्वादे पुराणप्रश्नसक्रम ॥
आदित्यचरित प्राय सर्वाख्यानसमाचित ।
सृष्ट्यादिलक्षणोपेत शास्त्रसर्वसरूपक ॥
पुस्तलेखकलेखाना लक्षणञ्च तत परम् ।
सस्काराणाञ्च सर्वेषा लक्षणञ्चात्र कीर्तितम् ।
पक्षत्यादितिथीनाञ्च कल्पा सप्त च कीर्तिता ॥
अष्टमाद्या शेषकल्पा वैष्णवे पवणि स्मृता ॥
शैवे च कामतो भिन्ना सौरे चान्त्यकथाचय ।
प्रतिसर्गाह्वय पश्चान्नानाख्यानसमाचितम् ॥
पुराणस्योपसंहारसहित पर्वपञ्चमम् ।
एषु पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिक ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु

धर्मे कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्गचतुष्टये ॥
प्रतिसर्गाह्वयन्त्वान्त्य प्रोक्त सर्वं कथाचितम् ।
एतद्भूविष्यं निर्दिष्ट पर्वं व्यासेन धीमता ॥
चतुर्दशसहस्र तु पुराण परिकीर्तितम् ।

भविष्य सर्ववेदाना साम्यं यत्र प्रकीर्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ।

एतस्य श्रवणफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

तल्लिखित्वा तु यो दद्यात्पौष्या विद्वान्विमतसरः ।
गुडघ्नेयुत हेम वस्त्रमाल्यविभूषणैः ॥
वाचकम्पुस्तकश्चापि पूजयित्वा विधानतः ।
गन्धाद्यैर्भोज्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् ॥
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासं समाहितः ।
अथवा यो नरो भक्त्या कीर्तयेच्छृणुयादपि ॥
स मुक्तपातकैर्धौरे प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ।
योऽप्यनुक्रमणीमेता भविष्यस्य निरूपिताम् ॥
पठेद्वा शृणुयान्चैतौ भुक्तिमुक्तिञ्च विन्दतः ।

१०—ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

ब्रह्मवैवर्ते चत्वारः खण्डाः सन्ति (१) ब्रह्मखण्ड (२) प्रकृतिखण्ड (३) गणेशखण्ड (४) श्रीकृष्णजन्मखण्डश्च । तत्रान्ते भागद्वयमस्ति, पूर्वभाग उत्तरभागश्च । अत्र (क्रमशः ३०, ५७, ४६, १३३) सङ्कलनया २६६ अध्यायाः सन्ति । एतस्य श्लोकसंख्या अष्टादशसहस्रात्मिका (१८०००) अस्ति । एतत्परिचयश्चैवमस्ति—

रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
सार्वर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यमुत्तमम् ॥
यत्र ब्रह्मावराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः ।
तदष्टादशाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच—शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम् ॥
सार्वर्ण्यं च भगवान् साक्षाद् देवर्षयेऽतिथिः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सारं प्रीतिहरो हरे ।
तयोरभेदसिद्धयर्थं ब्रह्मवैवर्तमुत्तमम् ॥

(नारदीयः)

रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
शतकोटिपुराणं तत् सक्षिप्य प्राह वेदवित् ॥

ध्यासश्चतुर्धा सव्यस्य ब्रह्मवेवर्तंसञ्जितम् ।
 अष्टादशसहस्रन्तत्पुराण परिकीर्तितम् ॥
 ब्रह्मप्रकृतिविघ्नेश कृष्णखण्ड समाचितम् ।
 तत्र सूतर्षिसम्वाद पुराणोपक्रमो मत ॥

(१) तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे

सृष्टिप्रकरणं त्वाद्य ततो नारदवेधसौ ।
 विवादं सुमहान् यत्र द्वयोरासीत्पराभव ॥
 शिवलोकगतिं पश्चाज्ज्ञानलाभं शिवान्मुने ।
 शिवं वाक्येन तत्पश्चात् मरीचेनारदस्य तु ॥
 मननश्चैव सार्वणिज्ञानाथं सिद्धसेविते ।
 आश्रमे सुमहापुण्ये त्रैलोक्याश्रयकारिणि ॥
 एतद्वि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ।

(२) द्वितीये प्रकृतिखण्डे

ततः सार्वणिसम्वादो नारदस्य समीरित ।
 कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तर ॥
 प्रकृतेरशभूतानां कलानाञ्चापि वर्णितम् ।
 माहात्म्यं पूजनाद्यञ्च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
 एतत्प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ।

(३) तृतीये गणेशखण्डे

गणेशजन्मसम्प्रश्नं सपुण्यकमहाव्रतम् ।
 पार्वत्या कार्तिकेयेन सह विघ्नेशसम्भव ॥
 चरितं कात्तवीर्यस्य जामदग्न्यस्य चान्द्रतम् ।
 विवादं सुमहान्वश्चाज्जामदग्न्यगणेशयो ॥
 एतद्विघ्नेशखण्डं हि सर्वं विघ्नविनाशनम् ।

(४) चतुर्थे श्रीकृष्णखण्डे

श्रीकृष्णजन्म सम्प्रश्नो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम् ।
 गोकुले गमनं पश्चात्पूतनादिवधोऽद्भुत ॥
 बाल्यकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिता ।
 रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी समुदाहृता ॥
 रहस्ये राघव्या क्रीडा वर्णिता बहुविस्तरा ।
 सहाक्रूरेण तत्पश्चान्मथुरागमनं हरे ॥
 कसादीनां बधेवृत्ते सदस्यद्विजसस्कृतिः ।

काश्यसान्दीपने पश्चाद् विद्योपादानमद्भुतम् ॥
 यवनस्य वधे पश्चाद् द्वारकागमनं हरे ।
 नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः ॥
 कृष्णखण्डमिदं विप्र ! नृणां ससारखण्डनम् ।

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

पठितश्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिर्वर्णितम् ।
 इत्येतद् ब्रह्मैवैतत् पुराणं चात्यलौकिकम् ॥
 व्यासोक्तं चादिसम्भूतं पठन् शृण्वन् विमुच्यते ।
 विज्ञानज्ञानशमनाद् धोरात्ससारसागरात् ॥
 लिखित्वेदं च यो दद्यान्माध्या घेनुसमाचितम् ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति स मुक्तोऽज्ञानबन्धनात् ॥
 यश्चानुक्रमणी वाऽपि पठेद् वा शृणुयादपि ।
 सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितम्फलम् ॥

११--लिङ्गपुराणम्

लिङ्गपुराणे द्वौ भागौ स्तः, अत्र पूर्वभाग उत्तरभागश्च । क्रमशः
 १०८, ५५, सकलन्या १६३ अध्यायाः सन्ति । इदमेकादशसहस्रं (११०००)
 सख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैव विद्यते —

यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थं प्राह देवो महेश्वर ।
 धर्मार्थकाममोक्षाथमाग्नेयमधिकृत्य च ॥
 कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ।
 तदेकादशसहस्रं

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच ।

शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् ।
 पठतां शृण्वताञ्चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
 यच्च लिङ्गाभिधेतिष्ठन् बह्निर्लिङ्गे हरोऽभ्यधात् ।
 मह्यं धर्मादिसिद्धयर्थं मन्त्रिकल्पकथाश्रयम् ॥
 तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् ।
 पुराणं लिङ्गमुदितं ब्रह्माख्यानविचित्रितम् ।
 तदेकादशसहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् ।
 परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये ।
 पुराणोपक्रमे प्रश्नं सृष्टिसंक्षेपतः पुरा ॥

(नारदीयपुराणे १०२ अध्यायः)

(१) तत्रपूर्वभागे

योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम् ।
 लिङ्गोद्भवस्तदूर्वा च कीर्तिता हि ततः परम् ॥
 सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ पावनम् ।
 ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम् ॥
 ततो भुवनकोषाख्यां सूर्यसोमान्वयस्ततः ।
 ततश्च विस्तरात्सगच्छिपुराख्यानकस्तथा ॥
 लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ।
 शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ॥
 प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम् ।
 अन्धकाख्यानकं पश्चात् वाराहचरितं पुनः ॥
 नृसिंहचरितं पश्चाज्जलन्धरवधस्ततः ।
 शैव महस्रं नामाथ दक्षयज्ञविनाशनम् ॥
 कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायां करग्रहम् ।
 ततो विनायकाख्यानं नृत्याख्यानं शिवस्य च ॥
 उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितम् ।

(२) उत्तरभागे च

विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः ।
 सनत्कुमारनन्दीशसम्वादश्च पुनमुने ॥
 शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः ।
 सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा ॥
 दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणान्ततः ।
 प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्तनम् ॥
 ब्रजेश्वरी महाविद्या गायत्री महिमा ततः ।
 त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च ॥
 एतस्योपरिभागस्ते लिंगस्य कथितो मया ।
 ध्यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः ॥

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यताज्ञाननिर्देशो यथा

लिखित्वैतत्पुराणन्तु तिलधेनुसमाचितम् ।
 फाल्गुन्या पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापापहं नरः ।
 स मुक्तमोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥

लिङ्गानुक्रमणीमेता पठेद्य शृणुयात्तथा ।
तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितयभोगिनौ ॥
जायेता गिरिजाभर्तुं प्रासादान्नात्र सशयः ।

१२--वाराहपुराणम्

वाराहपुराणे भागद्वयमस्ति, पूर्वभाग उत्तरभागश्च । अत्र २१८
अध्यायाः सन्ति । एतच्चतुर्विंशतिसहस्रं (२४०००) सख्याकमस्ति ।
एतत्परिचयश्चैव विद्यते —

महावाराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च ।
विष्णुर्नाभिहितं क्षुण्ण्यै तद्वाराहमिहोच्यते ।
मानवस्य प्रसगेन कल्पस्य मुनिसत्तमा ।
चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागद्वययुतं शश्वद्विष्णुमाहात्म्यसूचकम् ।
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मत्कृतं पुरा ।
निबबन्ध पुराणेऽस्मिंश्चतुर्विंशत्सहस्रके ।
व्यासो हि विदुषा श्रेष्ठः साक्षान्नारायणो भुवि ।
तत्रादौ शुभसवादं स्मृतो भूमिवराहयो ॥

(नारदीयपुराणे १०३ अध्यायः)

(१) तत्राद्ये पूर्वभागे

अथादिकृतवृत्तान्ते रभ्यस्य चरितं ततः ।
दुर्ज्जयाय च तत्पञ्चाच्छादकल्प उदीरितः ।
महातपस आख्यानं गौय्युत्पत्तिस्ततः परम् ॥
विनायकस्य नागानां सेनान्यादित्ययोरपि ॥
गणानाञ्च तथा देव्यां घनदस्य वृषस्य च ।
आख्यानं सत्यतपसो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पञ्चादुद्रगीता प्रकीर्तिता ।
महिषासुरविध्वसे माहात्म्यञ्च त्रिशक्तिजम् ॥
पर्वाध्यायस्ततः श्वेतोपाख्यानं गोप्रदानिकम् ।
इत्यादिकृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकम् ॥
भगवद्गर्भके पश्चात् व्रततीर्थकथानकम् ।

द्वात्रिंशदपराधाना प्रायश्चित्त शरीरकम् ॥
 तीर्थानाञ्चापि सर्वेषा माहात्म्य पृथगीरितम् ।
 मथुराया विशेषेण श्राद्धादीना विधिस्तत ॥
 वर्णन यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्ग ॥
 विपाक कम्मणाञ्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
 गोकर्णस्य च माहात्म्य कीर्तित पापनाशनम् ।
 इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपित ॥

(२) द्वितीये उत्तरभागे च

उत्तरे प्रविभागे तु पुलस्त्यकुरुराजयो ।
 सवादे सप्ततीर्थाना माहात्म्य विस्तरात्पृथक् ॥
 अशेषधर्माश्चाख्याता पोष्कर पुण्यपव च ।
 इत्येव तव वाराह प्रोक्त पापविनाशनम् ॥

श्रवणादिफलमितिकर्त्तव्यतानिदशो यथा

पठता शृण्वताञ्चैव भगवद्भक्तिवर्द्धनम् ।
 काञ्चन गरुड कृत्वा तिलघेनुसमाचितम् ॥
 लिखित्वैतच्च यो दद्याच्चैत्र्या विप्राय भक्तित ॥
 स लभेद्वैष्णव धाम देवर्षिगणवन्दित ॥
 यो वानुक्रमणीमेता शृणोत्यपि पठत्यपि ।
 सोऽपि भक्ति लभेद्विष्णौ ससारोच्छेदकारिणीम् ॥

१३—स्कन्दपुराणम्

स्कन्दपुराणे नारदीयपुराणानुसार सप्तखण्डा सन्ति (१) माहेश्वर
 खण्ड (२) वैष्णवखण्ड (३) ब्रह्माखण्ड (४) काशीखण्ड (५) अवन्ती-
 खण्ड (६) नागरखण्ड (७) प्रभासखण्डश्च । तत्राप्यनेकेऽवान्तरखण्डा
 सन्ति । अत्र क्रमशः १७४, १५३, ८७, १००, ३८७, २७९, ४२१ सकलनया
 १६७१ अध्याया सन्ति । किन्तु मत्स्यपुराणानुसारमत्र सनत्कुमार सूत शङ्कर
 वैष्णव ब्राह्म सौरभेदात् षट् संहिता सन्ति । एतत् एकाशीतिसहस्र
 (८१००००) सख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैव विद्यते—

यत्र माहेश्वरान्धम्मनिधिकृत्य च षण्मुख ।
 कल्पे तत्पुरुषे वृत्त चरितैरुपबृंहितम् ॥
 स्कान्द नाम पुराण वै तदेकाशीति गद्यते ।
 सहस्राणि शत चैकमिति मर्त्येषु गद्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वक्ष्ये मरीचे । च पुराण स्कन्दसंज्ञितम् ।
 यस्मिन् प्रतिपद साक्षान्महादेवो व्यवस्थित ॥
 पुराणे शतकोटौ तु यच्छेव वर्णित मया ।
 लक्षितस्याथजातस्य सारो व्यासेन कीर्तित ॥
 स्कन्दाह्वयस्यात्र खण्डा सप्तैव परिकल्पिता ।
 एकाशीतिसहस्रन्तु स्कान्द सर्वावकृस्तनम् ॥
 य शृणोति पठेद्वापि स तु साक्षाच्छिव स्थित ।
 यत्र माहेश्वरा घर्मा षण्मुखेन प्रकाशिता ॥
 कल्पे तत्पुरुषे वृत्ता सर्वसिद्धिविधायिका ।

(नारदपुराणे १०४ अध्याय)

(१) तत्र प्रथमे खण्डे

तस्य माहेश्वरश्चाद्य खण्ड पापप्रणाशन ॥
 किञ्चिन्न्यूनाकसाहस्रो बहुपुण्यो बृहत्कथ ।
 सुचरित्रशतैर्युक्त स्कन्दमाहात्म्यसूचक ॥
 यत्र केदारमाहात्म्ये पुराणोपक्रम पुरा ।
 दक्षयज्ञकथा पश्चाच्छिवलिङ्गाचने फलम् ॥
 समुद्रमथनाख्यान देवेन्द्रचरित तत ।
 पार्वत्या समुपाख्यान विवाहस्तदनन्तरम् ॥
 कुमारोत्पत्तिकथन ततस्तारकसङ्गर ।
 तत पशुपताख्यान चण्डाख्यानसमाचितम् ॥
 द्यूतप्रवर्तनाख्यान नारदेन समागम ।
 तत कुमारमाहात्म्ये पञ्चतीर्थकथानकम् ॥
 घर्मवर्मनृपाख्यान नदीसागरकीर्तनम् ।
 इन्द्रद्युम्नकथा पश्चात्ताडीजडघकथाचिता ॥
 प्रादुर्भावस्ततो मर्त्या कथा दमनकस्य च ।
 महीसागरसयोग कुमारेशकथा तत ॥
 ततस्तारकयुद्धञ्च नानाख्यानसमाचितम् ।
 वधश्च तारकस्याथ पञ्चलिङ्गनिवेशनम् ॥
 द्वीपाख्यान तत पुण्य ऊर्ध्वलोकव्यवस्थित ।
 ब्रह्माण्डस्थितिमानञ्च वकरेशकथानकम् ॥
 महाकालसमुद्भूति कथा चास्य महाद्भुता ।
 वासुदेवस्य माहात्म्य कोरितीर्थ तत परम् ॥

नानातीर्थसमाख्यान गुप्तक्षेत्रे प्रकीर्तितम् ।
 पाण्डवाना कथा पुण्या महाविद्याप्रसाधनम् ॥
 तीथयात्रासमाप्तिश्च कौमारमिवमद्भुतम् ।
 अरुणाचलमाहात्म्ये सनकब्रह्मासकथा ॥
 गौरीतप समाख्यान तत्तत्तीथनिरूपणम् ।
 महिषासुरजाख्यान वधश्चास्य महाद्भुतम् ॥
 शोणाचले शिवास्थान नित्यदा परिकीर्त्तनम् ।
 इत्येष कथित स्कन्दे खण्डो माहेश्वरोऽद्भुतम् ॥

(५) द्वितीये वैष्णवखण्डे

द्वितीयो वैष्णव खण्डस्तस्याख्यानानि मे शृणु ।
 प्रथम भूमिवाराह समाख्यान प्रकीर्तितम् ॥
 यत्र वोचककुघ्नस्य माहात्म्य पापनाशनम् ।
 कमलाया कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितिस्तत ॥
 कुलालाख्यानकश्चात्र सुवर्णमुखरी कथा ।
 नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्भुता ॥
 मतङ्गाञ्जनसवाद कीर्त्तित पापनाशनम् ।
 पुरुषोत्तममाहात्म्य कीर्त्तित चोत्कले तत ॥
 माकण्डेयसमाख्यानमम्बरीषस्य भूपते ।
 इन्द्रद्युम्नस्य चाख्यान विद्यापतिकथा शुभा ॥
 जैमिने समपाख्यान नारदस्यापि वाडव ! ।
 नीलकण्ठसमाख्यान नारसिंहोपवर्णनम् ॥
 अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिस्तथा ।
 रथयात्राविधि पश्चाज्जन्मस्नानविधिस्तथा ॥
 दक्षिणामूर्त्युपाख्यान गुण्डिचाख्यानक तत
 रथरक्षाविधानञ्च शयनोत्सवकीर्त्तनम् ॥
 श्वेतोपाख्यानमत्रोक्त बह्वयुत्सवनिरूपणम् ।
 दोलोत्सवो भगवतो व्रत सावत्सराभिधम् ॥
 पूजा च कामिभिर्विष्णोरुद्दालकनियोगक ।
 मोक्षसाधनमत्रोक्त नानायोगानिरूपणम् ॥
 दशावतारकथन स्नानादिपरिकीर्तनम् ।
 ततो बदरिकायाश्च माहात्म्य पापनाशनम् ॥
 अग्न्यादितीथमाहात्म्य वैनतेयशिलाभवम् ।
 कारण भगवद्वासे तीर्थ कापालभोचनम् ॥

पञ्चधाराभिध तीर्थं मेरुसस्थापन तथा ।
 तत कार्तिकमाहात्म्ये माहात्म्य मदनालसम् ॥
 धूम्रकोशसमारयान दिनकृत्यानि कार्तिके ।
 पञ्चभीष्मव्रताख्यान कीर्त्तिद भुक्तिमुक्तिदम् ॥
 तद्व्रतस्य च माहात्म्ये विधान स्नानज तथा ।
 पुण्ड्रादिकीर्त्तनश्चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥
 पञ्चामृतस्नानपुण्य घण्टानादादिज फलम् ।
 नानापुष्पाचनफल तुलसीदलज फलम् ॥
 नैवेद्यस्य च माहात्म्य हरिवासन (र) कीर्त्तनम् ।
 अखण्डैकादशीपुण्य तथा जागरणस्य च ॥
 मत्स्योत्सवविधानश्च नाममाहात्म्यकीर्त्तनम् ।
 ध्यानादिपुण्यकथन माहात्म्य मथुरामवम् ॥
 मथुरातीथमाहात्म्य पृथगुक्त तत परम् ।
 वनाना द्वादशानाश्च माहात्म्य कीर्त्तित तत ॥
 श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्य कीर्त्तित परम् ।
 वज्रशाण्डिल्यसम्वादमन्तर्लीलाप्रकाशकम् ॥
 ततो माघस्य माहात्म्य स्नानदानजपोद्भवम् ।
 नानाख्यानसमायुक्त दशाध्याये निरूपितम् ॥
 ततो वैशाखमाहात्म्य शय्यादानादिज फलम् ।
 जलदानादिविधय कामाख्यानमत परम् ॥
 श्रुतदेवस्य चरित व्याधोपाख्यानमद्भुतम् ।
 तथाक्षयवृत्तीयादेर्विशेषात्पुण्यकीर्त्तनम् ।
 ततस्त्वयोध्यामाहात्म्ये चक्रवर्त्तहात्त्वतीथके ॥
 ऋणपापविमोक्षाख्ये तथाधारसहस्रकम् ।
 स्वर्गद्वार चन्द्रहरिधम्महय्युपवर्णनम् ॥
 स्वर्णवृष्टेरुपाख्यान तिलोदा सरयू युति ।
 सीताकुण्ड गुप्तहरि सरयूर्ध्वराचय ॥
 गौप्रचारश्च दुग्धोद गुरुकुण्डादिपञ्चकम् ।
 घोषार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश तत परम् ॥
 गयाक्लृपस्य माहात्म्य सर्वार्थविनिवर्त्तकम् ।
 माण्डव्याभ्रमपूर्वाणि तीर्थानि तद्वनन्तरम् ॥
 अजितादिमानसादितीर्थानि गदितानि च ।
 इत्येष वैष्णव खण्डो द्वितीय परिकीर्त्तित ॥

(३) तृतीये ब्रह्मखण्डे

अत पर ब्रह्मखण्ड मरीचे । शृणु पुण्यदम् ।
 यत्र वै सेतुमाहात्म्ये फल स्नानेक्षणोद्भवम् ॥
 गालवस्य तपश्चर्या राक्षसाख्यानक तत ।
 चक्रतीर्थादिमाहात्म्य देवीपतनसंयुतम् ॥
 वेतालतीथमहिमा पापनाशादिकीर्तनम् ।
 मङ्गलादिकमाहात्म्य ब्रह्मकुण्डादिवर्णनम् ॥
 हनूमत्कुण्डकहिमागस्त्यतीथभव फलम् ।
 रामतीर्थादिकथन लक्ष्मीतीथनिरूपणम् ॥
 शङ्खादितीर्थमहिमा तथासाध्यामृतादिज ।
 धनुष्कोट्यादिमाहात्म्य क्षीरकुण्डादिज तथा ॥
 गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्य चात्र कीर्तितम् ।
 रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ॥
 यात्राविधानकथन सेतौ मुक्तिप्रद नृणाम् ।
 धम्मरिण्यस्य माहात्म्य तत परमुदीरितम् ॥
 स्थाणु स्कन्दाय भगवान् यत्र तत्त्वमुपादिशत् ।
 धम्मरिण्यसुसंभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्तनम् ॥
 कमसिद्धे समाख्यान ऋषिवशनिरूपणम् ।
 अप्सरातीथमुख्यानां माहात्म्य यत्र कीर्तनम् ॥
 वर्णानामाश्रमाणाञ्च धम्मतत्त्वनिरूपणम् ।
 देवस्थानविभागश्च वकुलाकथा शुभा ॥
 छत्रा नन्दा तथा शान्ता श्रीमाता च मतङ्गिनी ।
 पुण्यदात्र्य समाख्याता यत्र देव्य समास्थिता ॥
 इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्य द्वारकादिनिरूपणम् ।
 लोहासुरसमाख्यान गङ्गाकूपनिरूपणम् ॥
 श्रीरामचरितश्चैव सत्यमन्दिरवर्णनम् ।
 जीर्णोद्धारस्य कथन शासकप्रतिपादनम् ॥
 जातिभेदैप्रकथन स्मृतिधम्मनिरूपणम् ।
 ततस्तु वेष्णवा धर्म्मा नानाख्यानेरुदीरिता ॥
 चातुर्म्मस्ये तत पुण्ये सर्वधम्मनिरूपणम् ।
 दानप्रशसा तत्पश्चाद् व्रतस्य महिमा तत ॥
 तपसश्चैव पूजाया सच्छिद्रकथन तत ।
 तद्वृत्तीनां भिदाख्यान शालग्रामनिरूपणम् ॥

तारकस्य वधोपायो व्यक्षाच्चा महिमा तथा ।
 विष्णो शापश्च वृक्षत्व पाव्वत्यनुतपस्तत ॥
 हरस्य ताण्डव नृत्य रामनामनिरूपणम् ।
 हरस्य लिङ्गपतन तथा बैजवनस्य च ॥
 पावतीजन्मचरित तारकस्य वधोद्भुत ।
 प्रणवेश्यकथन तारकाचरित पुन ॥
 दक्षयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाक्षरभूषणम् ।
 ज्ञानयोगसमाख्यान महिमा द्वादशाक्षरे ॥
 श्रवणादिकपुण्यञ्च कीर्तित शर्मद नृणाम् ।

तृतीयब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे

ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्भुत ।
 पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकर्णमहिमा तत ॥
 शिवरात्रेश्च महिमा प्रदोषव्रतकीर्तनम् ।
 सोमवारव्रतञ्चापि सीमन्तिन्या कथानकम् ॥
 भद्रायूत्पत्तिकथन सदाचारनिरूपणम् ।
 शिववस्म समुद्देशो भद्रायूद्वाहवर्णनम् ॥
 भद्रायुमहिमा चापि भस्ममाहात्म्यकीर्तनम् ।
 शिवराख्यानकञ्चैव उमामाहेश्वरव्रतम् ॥
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्य रुद्राध्यायस्य पुण्यकम् ।
 श्रवणादिकपुण्यञ्च ब्रह्मखण्डोऽयमीरित ॥

(४) चतुर्थे काशीखण्डे

अत परं चतुर्थन्तु काशीखण्डमनुत्तमम् ।
 विन्ध्यनारदयोर्यत्र सम्वाद परिकीर्तित ॥
 सत्यलोकप्रभावश्चागस्त्यवासे सुरागम ।
 पतिव्रताचरित्रञ्च तीर्थचर्याप्रशसनम् ॥
 ततश्च सप्तपूर्याख्या सयमिन्या निरूपणम् ॥
 बुधस्य च तथेन्द्राग्न्योर्लोकानि शिवशम्मण ।
 अग्ने समुद्भूवश्चैव क्रव्याद्वरुणसम्भव ।
 गन्धवत्यलकापुष्ट्योरीश्वर्याश्च समुद्भूव ॥
 चन्द्रोद्बुधलोकाना कुजेज्याकभुवा क्रमात् ।
 सप्तर्षीणा ध्रुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ।
 ध्रुवलोककथा पुण्या सत्यलोकनिरीक्षणम् ।

स्कन्दागस्त्यसमालापो मणिकर्णिसमुद्भव ॥
 प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् ।
 वाराणसीप्रशसा च भैरवाविभवस्तत ॥
 दण्डपाणिज्ञानवाप्योरुद्भव समनन्तरम् ।
 तत कलावत्याख्यान सदाचारनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचारिसमाख्यान तत स्त्रीलक्षणानि च ।
 कृत्याकृत्यविनिर्देशो ह्यविमुक्तेशवर्णनम् ॥
 गृहस्थयोगिनो धर्म्मा कालज्ञान तत परम् ।
 दिवोदासकथा पुण्या काशीवर्णनमेव च ॥
 योगिचर्चार्च च लोलाकौत्तरशाम्बर्कजा कथा ।
 द्रुपदाकंस्य ताक्ष्याख्यारुणाकस्योदयस्तत ॥
 दशाश्वमेधतीर्थाख्या मन्दराच्च गणागम ।
 पिशाचमोचनाख्यान गणेशप्रेषणन्तत ॥
 मायागणपतेश्चाथ भुवि प्रादुर्भवस्तत ।
 विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविमोक्षणम् ॥
 तत पञ्चनदोत्पत्तिर्बिन्दुमाधवसम्भव ।
 ततो वैष्णवतीर्थाख्या शूलिन काशिकागम ॥
 जैगीषव्येण सम्वादो ज्येष्ठे शाखा महेशितु ।
 क्षेत्राख्यान कन्दुकेशव्याघ्रेश्वरसमुद्भव ॥
 शैलेशरत्नेश्वरयो कृत्तिवासस्य चोद्भव ।
 देवतानामधिष्ठान दुर्गासुरपराक्रम ॥
 दुर्गाया विजयश्चाथ ओङ्कारेशस्य वर्णनम् ।
 पुनरोङ्कारमाहात्म्य त्रिलोचनसमुद्भव ॥
 केदाराख्या च धर्म्मेशकथा विष्णुभुजोद्भवा ।
 वीरेश्वरसमाख्यान गङ्गामाहात्म्यकीर्त्तनम् ॥
 विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञोद्भवस्तथा ।
 सतीशस्यामृतेशादेर्भुजस्तम्भ पराशरे ॥
 क्षेत्रतीर्थकदम्बश्च मक्तिमण्डपसत्कथा ।
 विश्वेशविभवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रम ॥

(५) पञ्चमे अवन्तीखण्डे

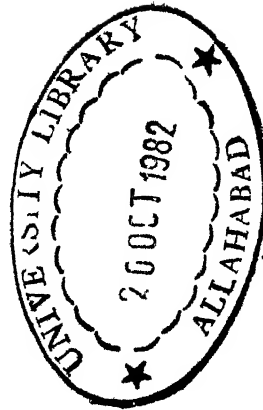
अत पर त्वन्नन्त्याख्य शृणु खण्डश्च पञ्चकम् ।
 महाकालवनाख्या च ब्रह्मशीषच्छिदा ततः ॥

प्रायश्चित्तविधिश्चाग्नेरुत्पत्तिश्च सुरागम ।
 देवदीक्षा शिवस्तोत्र नानापातकनाशनम् ॥
 कपालमोचनाख्यान महाकालवनस्थिति ।
 तीर्थं कलकलेशस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 कुण्डमप्सरसञ्ज्ञश्च सरो रुद्रस्य पुण्यदम् ।
 कुडवेशश्च विद्याघ्न मकटेश्वरतीर्थकम् ॥
 स्वर्गद्वार चतु सिन्धुतीर्थं शङ्करवापिका ।
 सकराकं गन्धवती तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
 दशाश्वमेघिकानशा तीर्थं च हरिसिद्धिदम् ।
 पिशाचकादियात्रा च हनुमत्कवचेश्वरौ ॥
 महाकालेशयात्रा च वल्मीकेश्वरतीर्थकम् ।
 शक्रेशमेशोपाख्यान कुशस्थल्या प्रदक्षिणम् ॥
 अक्रूरमन्दाकिन्यङ्कपादचन्द्रार्कवैभवम् ।
 करमेश कुक्कुटेश लकुटकेशादितीर्थकम् ।
 मार्कण्डेश यज्ञवापी सोमेश नरकान्तकम् ।
 केदारेश्वररामेशसौभाग्येशनराककम् ॥
 केशार्कं शक्तिभेदश्च स्वर्णसारमुखानि च ।
 ओङ्कारेशादितीर्थानि अन्धकस्तुतिकीर्तनम् ।
 कालारण्ये लिङ्गसख्या स्वर्णशृङ्गाभिधानकम् ।
 कुशस्थल्या अवन्त्याश्चोज्जयिन्या अभिधानकम् ॥
 पद्मावती कुमुद्वत्यमरावतीतिनामकम् ।
 विशाला प्रतिकल्पाभिधाने च ज्वरशान्तिकम् ॥
 शिवनामादिकफल नागोद्गीता शिवस्तुति ।
 हिरण्याक्षवधाख्यान तीर्थ सुन्दरकुण्डकम् ॥
 नीलगङ्गा पुष्कराख्य विन्ध्यवासनतीर्थकम् ।
 पुरुषोत्तमाधिमास तत्तीर्थञ्चाधनाशनम् ॥
 गोमती वामन कुण्डो विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
 वीरेश्वरसर कालभैरवस्य च तीर्थकम् ॥
 महिमा नागपञ्चम्या नृसिंहस्य जयन्तिका ।
 कुडुवेश्वरयात्रा च देवसाधककीर्तनम् ॥
 कर्कराजाख्यतीर्थश्च विघ्नेशादिसुरोहनम् ।
 रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीथनिरूपणम् ॥
 यात्राष्टतीर्थजा पुण्या रेवामाहात्म्यमुच्यते ।

धर्मपुत्रस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गम ॥
 प्रागलयानुभवाख्यान अमृता परिकीर्तनम् ।
 कल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्मदाया प्रकीर्तितम् ॥
 स्तवमार्षं नामदञ्च कालरात्रिकथा तत ।
 महादेवस्तुति पश्चात् पृथक्कल्पकथाद्भुता ॥
 विशल्याख्यानक पश्चाज्जालेश्वरकथा तथा ।
 गौरीव्रतसमाख्यान त्रिपुरज्वालनन्तत ॥
 देहपातविधानञ्च कावेरीसङ्गमस्तत ।
 दासतीर्थं ब्रह्मावर्तं यत्रेश्वरकथानकम् ॥
 अग्नितीर्थं रवितीर्थं मेघनादादिदारुकम् ।
 देवतीर्थं नर्मदेश कपिलाख्यकरञ्जकम् ॥
 कुण्डलेशं पिप्पलाद विमलेशञ्च शूलमित् ।
 शचीहरणमाख्यानमन्धकस्य वधस्तत ॥
 शूलमेदोद्भवो यत्र दानधर्मा, पृथग्विधा ॥
 आख्यान दीर्घतपसश्चाप्यशृङ्गकथा तत ।
 चित्रसेनकथा पुण्या काशिराजस्य मोक्षणम् ।
 ततो देवशिलाख्यान शवरीचरिताचितम् ।
 व्याधाख्यान तत पुण्य पुष्करिण्यर्कतीर्थकम् ।
 आदित्येश्वरतीर्थञ्च शक्रतीर्थं करोटकम् ।
 कुमारेशमगस्त्येश च्यवनेशञ्च मातृजम् ॥
 लोकेश धनदेशञ्च मङ्गलेशञ्च कामजम् ।
 नागेशञ्चापि गोपार भौतम शङ्खचूडजम् ॥
 मारदेश नन्दिकेश वरुणेश्वरतीर्थकम् ।
 दधिसकन्दादितीर्थानि हनूमन्तेश्वरन्तत ॥
 रामेश्वरादितीर्थानि सोमेश पिङ्गलेश्वरम् ।
 शृणुमोक्ष कपिलेश पूतिकेश जलेशयम् ॥
 चण्डार्कयमतीर्थञ्च कल्होडीशञ्च नान्दिकम् ।
 नारायणञ्च कोटीशं व्यासतीर्थं प्रभासकम् ॥
 नागेश सङ्कर्षणक मन्मथेश्वरतीर्थकम् ।
 एरण्डीसङ्गम पुण्य सुवर्णशिलतीर्थकम् ॥
 करञ्जं कामह तीर्थं भाण्डीर रोहिणीभवम् ।
 शक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गिरसाह्वयम् ॥
 कोटितीर्थं मयोन्माख्यमङ्गाराख्य त्रिलोचनम् ।

इन्द्रेण कम्बुकेशञ्च सोमेश कोहनेशकम् ॥
 नाम्मद चार्कमाग्नेय भार्गवेश्वरमुत्तमम् ।
 ब्राह्म देव च भागेशमादिवाराहकेश्वरम् ॥
 रामेशमथ सिद्धेशमाहात्म्य कङ्कटेश्वरम् ।
 शाक्र सौम्यञ्च नान्देश तापेश रुक्मिणीभवम् ॥
 योजनेश वराहेश द्वादशीशिवतीर्थकम् ।
 सिद्धेश मङ्गलेशञ्च लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
 कृण्डेश श्वेतवाराह भार्गवेश रवीश्वरम् ।
 शुक्लादीनि च तीर्थानि हूँकारस्वामितीर्थकम् ॥
 सङ्गमेश नारकेश मोक्ष सार्पञ्च गोपकम् ।
 नाग साम्बञ्च सिद्धेश मार्कण्डाक्रूरतीर्थके ॥
 कामोदशूलारोपाख्यो माण्डव्य गोपकेश्वरम् ।
 कपिलेश पिङ्गलेश भूतेश गागगीतमे ॥
 आश्वमेध भृगुकच्छ केदारेशञ्च पापनुत् ।
 कनखलेश जालेश शालग्राम वराहकम् ॥
 चन्द्रप्रभासमादित्य श्रीपत्याख्यञ्च हसकम् ।
 मूलस्थानञ्च शलेशमाश्विन चित्रदैवकम् ॥
 शिखीश कोटितीर्थञ्च दशकन्य सुवर्णकम् ।
 ऋणमोक्ष भारभतिरत्रास्ते पुखमुण्डिमम् ॥
 आमलेश कपालेश शृङ्गैरण्डीभवन्तत ।
 कोटितीथ लोटणेश फलस्तुतिरत परम् ॥
 कृमिजाङ्गलमाहात्म्ये रोहिताश्वकथा तत ॥
 धुन्धुमारसमाख्यान वधोपायस्ततोऽस्य च ।
 वधो धुन्धोस्तत पश्चात् सतश्चित्रवहोद्भव ॥
 महिमास्य ततश्चण्डीशप्रभावो रतीश्वर ॥
 केदारेशो लक्षतीथ ततो विष्णुपदीभवम् ।
 मुखार च्यवनान्धाख्य ब्रह्माणश्च सरस्तत ॥
 चक्राख्य ललिताख्यान तीथञ्च बहुगोमयम् ।
 रुद्रावर्तञ्च मार्कण्ड तीर्थ पापप्रणाशनम् ॥
 रावणेश शुद्धपट देवान्धुप्रेततीथकम् ।
 जिह्वोदतीर्थसम्भूतिः शिवोद्भेद फलस्तुति ।
 एष खण्डो ह्यवन्त्याख्य शृण्वता पापनाशन ।

(६) षष्ठे नागरखण्डे

अत पर नागराख्य खण्ड षष्ठोऽभिधीयते ।
 लिङ्गोत्पत्तिसमाख्यान हरिश्चन्द्रकथा शुभा ॥
 विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्कुस्वगतिस्तथा ।
 हाटकेश्वरमाहात्म्ये वृत्रासुरवधस्तथा ॥
 नागविलं शङ्खतीर्थमचलेश्वरवर्णनम् ।
 चमत्कारपुराख्यान चमत्कारकर परम् ।
 गयशीर्षं बालशाख्य बालमण्ड मृगाह्वयम् ॥
 विष्णुपादञ्च गोकर्णं युगरूप समाश्रय ।
 सिद्धेश्वर नागसरः सप्तर्षय ह्यगस्तकम् ॥
 भ्रूणगतं नलेशञ्च भीष्म दुर्वैरमर्ककम् ।
 शार्मिष्ठ सोमनाथश्च दीर्गमानर्तकेश्वरम् ॥
 जामदग्निवधाख्यान नै क्षत्रियकथानकम् ।
 रामहृद नागपुर जडलिङ्गञ्च यज्ञभू ॥
 मुण्डीरादि त्रिकार्कञ्च सतीपरिणयस्तथा ।
 बालखिल्यञ्च यागेश बालखिल्यञ्च गारुडम् ॥
 लक्ष्मीशाप साप्तविंश सोमप्रासादमेव च ।
 अम्बावृद्ध पादुकाख्यमाण्नेय ब्रह्मकुण्डकम् ॥
 गोमुख लोहयष्ट्याख्यमजापालेश्वरी तथा ।
 शानेश्वर राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वर ।
 कुशेशाख्य लवेषाख्य लिङ्ग सवर्तोत्तमोत्तमम् ॥
 अष्टषष्टिसमाख्यान दमयन्त्यास्त्रिजातकम् ।
 ततोऽम्बारेवती चात्र भट्टिकातीर्थसम्भवम् ॥
 क्षेमङ्करी च केदारं श्रुक्लतीर्थं मुखारकम् ।
 सत्यसन्नेश्वराख्यान तथा कर्णोत्पला कथा ॥
 अटेश्वर याज्ञवल्क्य गौय्य गाणेशमेव च ।
 ततो वास्तुपदाख्यानमजागृहकथानकम् ॥
 सौभाग्यान्धकशूलेशं घर्मराजकथानकम् ॥
 मिष्टान्नदेश्वराख्यान गाणपत्यत्रयं तत ।
 जाबालिचरितञ्चैव मकरेशकथा तत ॥
 कालेश्वर्यन्धकाख्यान कुण्डमाप्सरसस्तथा ।
 पुण्ड्यादित्य रौहिताश्व नागरोत्पत्तिकीर्तनम् ॥
 भार्गव चरितं चैव वैश्वामित्रे तत परम् ॥

सारस्वत पैप्पलाद कसारीशञ्च पैण्डिकम् ।
 ब्रह्मणो यज्ञचरित सावित्र्याख्यानसयुतम् ॥
 रैवत भर्तृयज्ञाख्य मुख्यतीर्थनिरीक्षणम् ।
 कौरव हाटकेशाख्य प्रभासं क्षेत्रकत्रयम् ॥
 पोष्कर नैमिष धार्म्ममरण्यत्रितय स्मृतम् ।
 वाराणसीद्वारकाख्यावन्त्याख्येति पुरीत्रयम् ॥
 वृन्दावन खाण्डवाख्य मद्रैकाख्य वनत्रयम् ।
 कल्प शालस्तथा नन्दो ग्रामत्रयमनुत्तमम् ॥
 असिशुकल्पपितृसञ्ज्ञ तीर्थत्रयमुदाहृतम् ।
 त्र्यर्बुदो रैवतश्चैव पवतत्रयमुत्तमम् ॥
 नदीना त्रितय गङ्गा नर्मदा च सरस्वती ॥
 साद्वकोटित्रयफलमेकैकञ्चाषु कीर्तितम् ।
 कूपिका शङ्खतीर्थञ्चामरक बालमण्डनम् ।
 हाटकेशक्षेत्रफलप्रद प्रोक्त चतुष्टयम् ॥
 शाम्बादित्य श्राद्धकल्प यौधिष्ठिरमथान्धकम् ।
 जलशायि चतुर्म्मास्यमशून्यशयनव्रतम् ॥
 मङ्कणेश शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम् ।
 पृथ्वीदान वाणकेश कपालमोचनेश्वरम् ॥
 पापपिण्ड साप्तलैङ्ग युगमानादिकीर्तनम् ।
 निम्बेशशाकम्भर्याख्य रुद्रैकादशकीर्तनम् ॥
 दानमाहात्म्यकथन द्वादशादित्यकीर्तनम् ।
 इत्येष नागर खण्ड प्रभासाख्योऽधुनोच्यते ॥

(७) सप्तमे प्रभासखण्डे

सोमेशो यत्र विश्वेशोऽकस्थल पुण्यद महत् ।
 सिद्धेश्वरादिकाख्यान पृथगत्र प्रकीर्तितम् ॥
 अग्नितीर्थं कपर्दीश केदारेश गतिप्रदम् ।
 भीमभैरवचण्डीशभास्कराङ्गारकेश्वरा ॥
 बुधेज्यभृगुसौरेन्द्रशिखीशा हरविग्रहा ।
 सिद्धेश्वराद्या पञ्चान्ये रुद्रास्तत्र व्यवस्थिता ।
 वरारोहा ह्यजापाला मगला ललितेश्वरी ॥
 लक्ष्मीशो वाडवेशश्चाधीश कामेश्वरस्तथा ।
 भौरीशवरुणेशाख्य दुर्वासिष गणेश्वरम् ।
 कुमारेशश्च शाकल्य शकुलोत्तङ्कगौतमम् ॥

दैत्यघ्नेन चक्रतीर्थं सन्निहत्याव्ययन्तथा ।
 भूतेशादीनि लिङ्गानि आदिनारायणाह्वयम् ॥
 ततश्चक्रघराख्यान शाम्बादित्यकथानकम् ।
 कथा कण्टकशोघिन्या महिषघ्न्यास्तत परम् ॥
 कपालीश्वरकोटीशबालब्रह्माह्वयसत् कथा ।
 नरकेशसम्बर्त्तेशनिधीश्वरकथा तत ॥
 बलभद्रेश्वरस्याथ गगाया गणपस्य च ।
 जाम्बवत्याख्यसरित पाण्डुकूपस्य सत्कथा ॥
 शतमेधलक्षमेधकोटिमेधकथा तथा ।
 दुर्व्वासार्कघटस्थान हिरण्यासगमोत्कथा ॥
 नगरार्कस्य कृष्णस्य सङ्कर्षणसमुद्रयो ।
 कुमार्या क्षेत्रपालस्य ब्रह्मेशस्य कथा पृथक् ॥
 पिगला संगमेशस्य शकराकघटेशयो ।
 ऋषितीर्थस्य नन्दाकत्रितकूपस्य कीर्त्तनम् ॥
 शशीपानस्य वर्णकन्यडकुमत्यो कथाद्भुता ।
 वाराहस्वामिवृत्तान्त छायार्लिगाख्यगुल्फयो ॥
 कथा कनकनन्दाया कुन्तीगणेशयोस्तथा ॥
 चमसोद्भेदविदुरत्रिलोकेशकथा तत ।
 मङ्कणेशत्रैपुरेशषण्डतीथकथा तथा ॥
 सूर्यप्राचीवीक्षणयोरुमानाथकथा तथा ।
 मूढारशलस्थलयोश्च्यवनार्केशयोस्तथा ॥
 अजापालेशबालार्ककुबेरस्थलजा कथा ।
 ऋषितोया कथा पुण्या सगालेश्वरकीर्त्तनम् ॥
 नारदादित्यकथन नारायणनिरूपणम् ।
 तप्तकुण्डस्थ माहात्म्य मूलचण्डीशवर्णनम् ।
 चतुर्वक्त्रगणाध्यक्षकलम्बेश्वरयो कथा ।
 गोपालस्वामिवकुलस्वामिनोमरुता कथा ॥
 क्षेमाकोशतविघ्नेशजलस्वामिकथा तथा ।
 कालमेघस्य रुक्मिण्या ऊर्वशीश्वरभद्रयो ॥
 शङ्खावर्तमोक्षतीर्थं गोष्पदाच्युतसद्यनाम् ।
 जालेश्वरस्य हूङ्कारकूपचण्डीशयो कथा ॥
 बाशापुरस्थविघ्नेशकलाकुण्डकथाऽद्भुता ।
 कपिलेशस्य च कथा जरद्गवशिवस्य च ।

नलकर्कोटकेश्वरयोर्हाटकेश्वरजा कथा ॥
 नारदेशमन्त्रभूषा दुर्गाकूटगणेशजा ।
 सुपर्णलाख्यभैरव्योर्मल्लतीर्थभवा कथा ॥
 कीर्त्तनं कर्दमालस्य गुप्तसोमेश्वरस्य च ।
 बहुस्वर्णेशशृंगेशकोटीश्वरकथा तत ॥
 माकण्डेश्वरकोटीशदामोदरगृहोत्कथा ।
 स्वणरेखा ब्रह्मकुण्ड कुन्तीभीमेश्वरौ तथा ॥
 मृगोकुण्डश्च सवस्व क्षेत्रे वस्त्रापथे स्मृतम् ।
 दुर्गाविल्वेशगगेशरैवताना कथाऽद्भुता ॥
 ततोऽव्वंदेश्वरकथा अचलेश्वरकीर्त्तनम् ।
 नागतीर्थस्य च कथा वशिष्ठाश्रमवणनम् ॥
 भद्रकणस्य माहात्म्य त्रिनेत्रस्य तत. परम् ।
 केदारस्य च माहात्म्य तीर्थागमनकीर्त्तनम् ॥
 कोटीश्वररूपतीर्थहृषीकेशकथा तत ।
 सिद्धेशशुक्रेश्वरयोर्मणिकर्णेशकीर्त्तनम् ॥
 पगुतीथ यमतीथ-वाराहतीथवणनम् ।
 चन्द्रप्रभासपिण्डोदश्रीमाता शुक्लतीथजम् ॥
 कात्यायन्याश्च माहात्म्य तत पिण्डारकस्य च ।
 तत कनखलस्याथ चक्रमानुषतीथयो ॥
 कपिलाग्नितीथकथा तथा रक्तानुबन्धजा ।
 गणेशपार्थेश्वरयोर्यात्राया मुद्गलस्य च ॥
 चण्डीस्थान नागोद्भवशिर कुण्डमहेशजा ।
 कामेश्वरस्य मार्कण्डेयोत्पत्तेश्च कथा तत ॥
 उद्दालकेशसिद्धेशगततीथकथापृथक् ।
 श्रीदेवमातोत्पत्तिश्च व्यासगौतमतीर्थयो ॥
 कुलसन्तारमाहात्म्यरामकोट्यावृत्तीर्थयो ।
 चन्द्रोद्भेदेशानशृङ्गब्रह्मस्थानोद्भवोहनम् ॥
 त्रिपुण्कर-रुद्रहृद-गुहेश्वर-कथा शुभा ।
 अविमुक्तस्य माहात्म्यमुमामाहेश्वरस्य च ॥
 महौजस प्रभावश्च जम्बुतीर्थस्य वर्णनम् ।
 गङ्गाधरमिश्रकयो कथा चाथ फलश्रुति ॥
 द्वारकायाश्च माहात्म्य चन्द्रशर्मकथानकम् ।
 जागराद्याख्यव्रतश्च व्रतमेकादशीभवम् ॥

महाद्वादशीकाख्यान प्रह्लादषिसमागम ।
 दुर्व्वसिस उपाख्यान यात्रोपक्रमकीर्त्तनम् ॥
 गोमत्युत्पत्तिकथन तस्या स्नानादिज फलम् ।
 चक्रतीर्थस्य माहात्म्य गोमत्युदधिसङ्गम ॥
 सनकादिहृदाख्यान नृगतीथकथा तत ।
 गोप्रचारकथा पुण्या गोपीना द्वारकागम ॥
 गोपीसर समाख्यान ब्रह्मतीर्थादिकीर्त्तनम् ।
 पञ्चनद्यागमाख्यान नानाख्यानसमन्वितम् ॥
 शिवलिङ्गमहातीर्थकृष्णपूजादिकीर्त्तनम् ।
 त्रिविक्रमस्य मूर्त्याख्या दुर्व्वसि कृष्णसकथा ॥
 कुशदेत्यवधोऽर्चाख्या बिशेषाच्चनजम्फलम् ।
 गोमत्या द्वारकायाश्च तीर्थागमनकीर्त्तनम् ॥
 कृष्णमन्दिरसप्रेक्षा द्वारवत्यभिषेचनम् ।
 तत्र तीर्थावासकथा द्वारका पुण्यकीर्त्तनम् ॥
 इत्येष सप्तम प्रोक्त खण्ड प्राभासिको द्विज ।
 स्कान्दे सर्वोत्तरकथे शिवमाहात्म्यवर्णने ॥

एतस्य श्रवणदानादिफलम्

लिखित्वैतत्तु यो दद्याद्धेमशूलसमान्वितम् ।
 माध्या सत्कृत्य विप्राय स शैवे मीदते पदे ॥

१४—वामनपुराणम्

वामनपुराणे द्वौ भागौ स्तं, पूर्वभाग उत्तरभागश्च, नारदीयपुराणानुसार
 उत्तरभागस्य बृहद्वामनमपि नामास्ति । अत्र चतस्र सहिता सन्ति (१)
 महेश्वरी (२) भागवती (३) सौरी (४) गाणेश्वरी च । अत्र ९५ अध्याया
 सन्ति । एतत् दशसहस्र (१००००) सख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैव
 वतंते—

त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुख ।
 त्रिवर्गमब्रवीत्तच्च वामनं परिकीर्तितम् ॥
 पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् ।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनामिधम् ।

त्रिविक्रमचरित्राख्यं दशसाहस्रसंख्यकम् ॥

कूर्मकल्पसमाख्यानं वर्गत्रयकथानकम् ।

भागद्वयसमायुक्तं वक्षुश्रोतुशुभावहम् ॥

(नारदीयपुराणे १०५ अध्याय)

(१) तत्र पूर्वभागे

पुराणप्रश्नं प्रथमं ब्रह्मशीर्षच्छिदा तत ।

कपालमोचनाख्यानं दक्षयज्ञविहसनम् ॥

हरस्य कालरूपाख्यां कामस्य दहनन्तत ।

प्रह्लादनारायणयोर्युद्धं देवासुराह्वयम् ॥

सुकेश्यर्कसमाख्यानं ततो भुवनकोषकम् ।

ततः काम्यव्रताख्यानं श्रीदुर्गाचरितं तत ।

तपतीचरितं पश्चात्कुक्षेत्रस्य वर्णनम् ॥

सरो माहात्म्यमतुलं पार्वतीजन्मकीर्तनम् ।

तपस्तस्या विवाहश्च गौम्युपाख्यानकन्तत ॥

ततः कौशिक्युपाख्यानं कुमारचरितं तत ।

ततोऽन्धकवधाख्यानं साध्योपाख्यानकन्तत ।

जाबालिचरितं पश्चादरजाया कथाद्भुता ॥

अन्धकेश्वरयोर्युद्धं गणत्वं चान्धकस्य च ।

मरुता जन्म कथनं बलेश्वरचरितं तत ॥

ततस्तु लक्ष्म्याश्चरितं त्रैविक्रममतं परम् ।

प्रह्लादतीर्थयात्रायां प्रोच्यन्ते तत्कथा शुभा ॥

ततश्च धुन्धुचरितं प्रेतोपाख्यानकं तत ।

त्रिविक्रमचरित्रान्ते ब्रह्मप्रोक्तं स्तवोत्तमम् ॥

प्रह्लादबलिसंवादे सुतले हरिशसनम् ।

इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितम् ॥

(२) तदुत्तरभागे च

शृणु तस्योत्तरं भागं बृहद्दामनसञ्ज्ञकम् ।

माहेश्वरी भगवती सौरी गाणेश्वरी तथा ॥

चतस्रः सहिताश्चात्र पृथक् साहस्रसंख्यया ।

माहेष्वर्यान्तु कृष्णस्य तद्भक्तानाञ्च कीर्तनम् ॥
 भागवत्या जगन्मातुरवतारकथाद्भुता ।
 सौर्या सूर्यस्य महिमा गदित पापनाशन ॥
 गणेश्वर्या गणेशस्य चरितश्च महेशितु ।
 इत्येतद् वामन नाम पुराण सुविचित्रकम् ॥
 पुलस्त्येन समाख्यात नारदाय महात्मने ।
 ततो नारदत प्राप्त व्यासेन सुमहात्मना ॥
 व्यासात्तु लब्धवान् वत्स ! तच्छिष्यो रोमहर्षण ।
 स चाख्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव च ॥
 एव परम्पराप्राप्त पुराण वामन शुभम् ।

एतच्छ्रवणफलमिति कर्तव्यतानिर्देशो यथा

ये पठन्ति च शृण्वन्ति तेऽपि यान्ति परा गतिम् ।
 लिखित्वैतत्पुराणन्तु य शरद्विषुवेऽर्पयेत् ॥
 विप्राय वेदविदुषे घृतघ्नेनुसमाचितम् ।
 स समुद्धृत्य नरकान्नयेत्स्वग पितृन् स्वकान् ।
 देहान्ते भुक्तभोगोऽसौ याति विष्णो परम्पदम् ॥

१५—कूर्मपुराणम्

कूर्मपुराणेऽपि भागद्वय विद्यते, पूर्वभाग उत्तरभागश्च । तत्रोत्तरे भागे
 चतस्र सहिता सन्ति (१) ब्राह्मीसहिता (२) भागवतीसहिता (३) सौरी
 सहिता (४) वैष्णवीसहिता च । तत्रापि भागवतीसहिताया पञ्च पादा
 सन्ति । अत्र पूर्वभागे ५३, उत्तरे च ४६ सकलनया ९९ अध्यायाः सन्ति ।
 एतच्च नारदीयपुराणानुसार सप्तदशसहस्र (१७०००) सख्याकमस्ति
 मत्स्यपुराणानुसार च अष्टादश (१८०००) सहस्रात्मकमस्ति । एतत्परि
 चयश्चैव विद्यते—

यत्र धर्मार्थकामाना मोक्षस्य च रसातले ।
 माहात्म्य कथयामास कूमरूपो जनादन ॥
 इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषिभ्य शुक्रसन्निधौ ।
 अष्टादशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

ब्रह्मोवाच—

शृणु वत्स । मरीचेऽद्य पुराण कूर्मसंज्ञितम् ।
 लक्ष्मीकल्पानुचरितं यत्र कूर्मवपुर्हरिः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक् ।
 इन्द्रद्युम्नप्रसंगेन प्राहर्षिभ्यो दयाधिकम् ॥
 तत्सप्तदशसाहस्रं सचतुर्सहितं शुभम् ।
 नानाकथाप्रसंगेन नृणां सद्गतिदायकम् ॥

(नारदीयपुराणे १०६ अध्याय)

१ तत्र पूर्वभागे

तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ।
 लक्ष्मीप्रद्युम्नसम्वादः कूर्मर्षिगणसङ्ख्या ॥
 वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
 कालसंख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभो ॥
 ततः सङ्क्षेपतः सर्गं शाङ्करः चरितं तथा ।
 सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
 भृगुवशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च ।
 देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहृतिस्ततः ॥
 दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपाव्यकीर्तनम् ।
 आत्रेयवशकथनं कृष्णाय चरितं शुभम् ॥
 मार्कण्डेयकृष्णसंवादो व्यासपाण्डवसंथा ।
 युगधर्मानुसङ्गकथनं व्यासजैमिनिकी कथा ॥
 वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् ।
 त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशास्त्रानिरूपणम् ॥

(२) उत्तरभागे च

उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः ।
 व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधिनी ॥
 नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् ततः ।
 नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं सहिता स्मृता ॥
 अतः परं भगवती सहितार्थनिरूपणे ।
 कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता ॥
 पादेऽस्यां प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः ।

सदाचारात्मिका वत्स । भोगसौख्यविवर्द्धिनी ॥
 द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्ति सम्यक्प्रकीर्तिता ।
 यया त्वाश्रितया पाप विघ्नयेह व्रजेद्विम ॥
 तृतीये वैश्यजातीना वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा ।
 यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम् ॥
 चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता ।
 यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणा श्रेयो विवद्भन ॥
 पञ्चमेऽस्यास्तत पादे वृत्ति सङ्करजन्मनाम ।
 यया चरितयाऽऽप्नोति भाविनीमुत्तमा जनिम् ॥
 इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया सहिता मुने ।
 तृतीयात्रोदिता सौरी नृणा कामविधायिनी ॥
 षोढा षट्कमसिद्धि सा बोधयन्ती च कामिनाम ।
 चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्तिता ॥
 चतुष्पदी द्विजादीना साक्षाद् ब्रह्मस्वरूपिणी ।
 ता क्रमात् षट्चतुर्द्विषु साहस्रा, परिकीर्तिता ॥

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

एतत्कूमपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
 पठता शृण्वता नृणा सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥
 लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम् ।
 ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमा गतिम् ॥

१६--मत्स्यपुराणम्

मत्स्यपुराणे २९० अध्याया सन्ति । एतच्च मत्स्यनारदीयपुराणा
 नुसार चतुर्दशसहस्र (१४०००) सख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैव
 विद्यते—

श्रुतीना यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यथ जनार्दन ।
 मत्स्यरूपेण मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥
 अधिकृत्याऽब्रवीत् सप्तकल्पवृत्ता मुनीश्वरा ।
 तन्मात्स्यमिति जानीध्व सहस्राणि चतुर्दश ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

सुत उवाच—

एतद्व कथितं सव यदुक्तं विश्वरूपिणा ।
मात्स्य पुराणमखिलं धर्मकामार्थमाघनम् ॥

(नारदीयपुराणे १०७ अध्याय

यत्रादौ मनुसम्वादो ब्रह्माण्डकथनन्तथा ।
सायं शारीरकम्प्रोक्तं चतुर्मुखमुखोद्भवम् ॥
देवासुराणामुत्पत्तिर्मास्तोत्पत्तिरेव च ।
मदनद्वादशीतद्वल्लोकपालाभिपूजनम् ॥
मन्वन्तराणामुद्देशो वैतन्यराजाभिवर्णनम् ।
सूर्याद्वैवस्वतोत्पत्तिर्बुधस्यागमनन्तथा ॥
पितृवशानुकथनं श्राद्धकालस्तथैव च ।
पितृतीर्थप्रवासश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ।
कीर्त्तनं सोमवशस्य ययातिचरितं तथा ।
कात्तवीर्यस्य माहात्म्यं वृष्णिवशानुकीर्त्तनम् ॥
भृगुशापस्तथा विष्णोर्दैत्यशापस्तथैव च ।
कीर्त्तनं पुरुषेशस्य वशो हौताशनस्तथा ॥
पुराणकीर्त्तनं तद्वत् क्रियायोगस्तथैव च ।
व्रतं नक्षत्रसंख्याकं मार्कण्डेयनं तथा ॥
कृष्णाष्टमीव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितम् ।
तडागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सग एव च ॥
सौभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव च ।
तथानन्तवृत्तीया तु रसकल्याणिनी तथा ॥
आर्द्रानन्दकरी तद्वद् व्रतं सारस्वतं पुनः ।
उपरागाभिषेकश्च सप्तमीस्नपनं पुनः ॥
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा ॥
अशून्यशयनं तद्वत्तथैवाङ्गारकव्रतम् ।
सप्तमीसप्तकं तद्वद्विशोकद्वादशी तथा ॥
मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च ।
ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥
तथा सवफलत्यागं सूर्यवारव्रतं तथा ।
सक्रान्तिस्नपनं तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतम् ॥
षष्ठिव्रतीनां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः ।
प्रयागस्य तु माहात्म्यं सर्वतीर्थानुकीर्त्तनम् ॥

पैलाश्रमफल तद्वद् द्वीपलोकानुकीर्तनम् ।
 तथान्तरिक्षचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च ।
 भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरायोधन तथा ॥
 पितृपिण्डदमाहात्म्य मन्वन्तरविनिर्णय ।
 वज्राङ्गस्य तु सम्भूति तारकोत्पत्तिरेव च ॥
 तारकासुरमाहात्म्य ब्रह्मदेवानुकीर्तनम् ।
 पार्वतीसम्भवस्तद्वत् तथा शिवतपोवनम् ॥
 अनङ्गदेहदाहस्तु रतिशोकस्तथैव च ।
 गौरीतपोवन तद्वद्विष्वनाथप्रसादनम् ॥
 पार्वतऋषिसम्वादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम् ।
 कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ॥
 तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् ।
 पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम् ॥
 वाराणस्यास्तु माहात्म्य नर्मदायास्तथैव च ।
 प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पितृनाथानुकीर्तनम् ॥
 ततोभयमुखीदान दान कृष्णाजिनस्य च ।
 तथा सावित्र्युपाख्यान राजघर्मास्तथैव च ॥
 यात्रानिमित्तकथन स्वप्नमाङ्गल्यकीर्तनम् ।
 वामनस्य तु माहात्म्य तथैवादिवराहकम् ॥
 क्षीरोदमथन तद्वत्कालकूटामिशासनम् ।
 प्रासादलक्षणन्तद्वन्मण्डपानान्तु लक्षणम् ॥
 पुरुवशे तु सम्प्रोक्त भविष्यद्राजवर्णनम् ।
 तुलादानादि बहुशो महादानानुकीर्तनम् ॥
 कल्पानुकीर्तन तद्वदग्रन्थानुक्रमणी तथा ।

एतन्महत्वं पठनादिफलं यथा

एतत्पवित्रमायुष्यमेतत्कीर्तिविवर्धनम् ।

एतत्पवित्रं कल्याणं महापापहरं शुभम् ॥

अस्मात् पुराणादपि पादमेकं पठेत्तु यः सोऽपि विमुक्तपापः ।

नारायणार्णवपदमेति नूनमनङ्गवद्विषयसुखानि भुङ्क्ते ॥

१७-गरुडपुराणम्

गरुडपुराणे खण्डद्वयं विद्यते, पूर्वखण्ड उत्तरखण्डश्च । तत्रोत्तरखण्डस्य प्रेतकल्प इत्यपि नामास्ति । यत्र शरीरत्यागानन्तरं परलोकगामिना जीवानां विवरणं सविस्तरं प्रतिपादितमस्ति । अत्र क्रमशः २४०, ७८ सकलनया ३१८ अध्यायाः सन्ति । एतच्च नारदीयपुराणानुसारं एकोनविंशतिसहस्रं (१९०००) सख्याकमस्ति । परं मत्स्यपुराणानुसारं चाष्टादशसहस्रं (१८०००) सख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैव वर्तते —

यदा च गरुडे कल्पे विष्वाण्डाद् गरुडोद्भवम् ।

अधिकृत्यान्नवीद् विष्णुर्गारुडं तदिहोच्यते ॥

तदष्टादशकं चैव सहस्राणीह कथ्यते ।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

ब्रह्मोवाच—

मरीचे । शृणु वक्ष्यामि पुराणं गारुडं शुभम् ।

गरुडायान्नवीत्पृष्ठो भगवान्गरुडासनं ॥

एकोनविंशसाहस्रं ताक्ष्यकल्पकथान्वितम् ॥

(नारदीयपुराणे १०८ अध्याय)

(१) पूर्वखण्डे

पुराणोपक्रमो यत्र सर्गं सक्षेपतस्ततः ।

सूर्यादिपूजनविधिर्दीक्षाविधिरतः परम् ।

ध्यादिपूजा ततः पश्चात्प्रव्यूहार्चनं द्विज । ।

पूजाविधानञ्च लम्बा षड्गणवः पञ्जरन्ततः ॥

योगाध्यायस्ततः षड्गणोर्नामसाहस्रकीर्तनम् ।

ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्यपूजामृत्युञ्जयाचनम् ॥

माला मन्त्रा शिवाच्चाथ गणपूजा ततः परम् ।

गोपालपूजा त्रैलोक्यमोहनं श्रीधरार्चनम् ॥

विष्णवर्चा पञ्चतत्त्वाच्चा चक्रार्चा देवपूजनम् ।

न्यासादिसन्ध्योपास्तिश्च दुर्गाच्चाथ सुरार्चनम् ॥

पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोपणार्चनम् ।

भूर्तिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् ॥

प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक् पूजाविधानतः ।

योगोऽष्टाङ्गो दानधर्मः प्रायश्चित्तविधिक्रिया ॥

द्वीपेशनरकाख्यान सूर्यव्यूहश्च ज्योतिषम् ।
 सामुद्रिक स्वरज्ञान नवरत्नपरीक्षणम् ॥
 माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यमुत्तमम् ।
 ततो मन्वन्तराख्यान पृथक्पृथग्विभागशः ॥
 पित्राख्यान वर्णधर्मा द्रव्यशुद्धि समर्पणम् ।
 श्राद्ध विनायकस्यार्चा ग्रहयज्ञस्तथाऽऽश्रमाः ॥
 जननाख्य प्रेतशौच नीतिशास्त्र व्रतोक्तय ।
 सूर्यवश सोमवशोऽवतारकथन हरे ॥
 रामायण हरिवंशो भारताख्यानकन्तत ।
 आयुर्वेदे निदान प्राक् चिकित्साद्रव्यजा गुणाः ॥
 रोगघ्न कवच विष्णोर्गण्डिह्येपुरो मनु ।
 प्रह्लादचूडामणिश्चान्ते ह्यायुर्वेदकीर्त्तनम् ॥
 ओषधीनामकथन ततो व्याकरणोहनम् ।
 छन्द शास्त्र सदाचारस्तत स्नानविधि स्मृत ।
 तर्पण वैश्वदेवश्च सन्ध्यापार्वणकम च ।
 नित्यश्राद्ध सपिण्डाख्य भर्मसारोऽघनिष्कृतिः ॥
 प्रतिसङ्क्रम उक्तोऽस्माद् युगधर्मा कृतेः फलम् ।
 योगशास्त्रं विष्णुभक्तिमस्कृतिफल हरे, ॥
 माहात्म्य वैष्णवश्चाथ नारसिंहस्तवोत्तमम् ।
 ज्ञानामृत गुह्याष्टक स्तोत्र विष्णवर्चनान्द्वयम् ॥
 वेदान्तसाख्यसिद्धान्त ब्रह्मज्ञानात्मक तथा ।
 गीतासार फलोत्कीर्त्ति पूर्वखण्डोऽयमीरित ॥

(२) उत्तरखण्डे च

अथास्यैवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्प पुरोदित ।
 यत्र ताक्ष्येण सस्पृष्टो भगवानाह वाडव ॥
 धर्मप्रकटन पूर्वं योनीनां गतिकारणम् ।
 दानादिक फलश्चापि प्रोक्तमत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥
 यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनश्च तत परम् ।
 षोडशश्राद्धफलकं वृत्तानाश्चात्र वर्णितम् ॥
 निष्कृतिर्यममागस्य धमराजस्य वैभवम् ।
 प्रेतपीडा विनिर्देश, प्रेतचिह्ननिरूपणम् ॥
 प्रेतानां चरिताख्यान कारणं प्रेतता प्रति ।

प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डीकरणोक्त्य ॥
 प्रेतत्वमोक्षणाख्यान दानानि च विमुक्तये ।
 आवश्यकोत्तर दान प्रेतसौख्यकर हितम् ॥
 शारीरकविनिर्देशो यमलोकस्य वणनम् ।
 प्रेतत्वोद्धारकथन कमकर्तृविनिणय ।
 मृत्यो पूर्वक्रियाख्यान पश्चात्कमनिरूपणम् ॥
 मध्यषोडशक श्राद्ध स्वर्गप्राप्तिक्रियोहनम् ।
 सूतकस्याथ सख्यान नारायणबलिक्रिया ॥
 वृषोत्सर्गस्य माहात्म्य निषिद्धपरिवर्जनम् ।
 अपमृत्युक्रियोक्तिश्च विपाक कमणा नृणाम् ॥
 कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुध्यान विमुक्तये ॥
 स्वर्गतो विहिताख्यान स्वर्गसौख्यनिरूपणम् ।
 भूर्लोकवणनश्चैव सप्तधा लोकवणनम् ॥
 पञ्चोऽध्वलोककथन ब्रह्माण्डस्थितिकीर्तनम् ।
 ब्रह्माण्डानेकचरित ब्रह्मजीवनिरूपणम् ॥
 आत्यन्तिकलयाख्यान फलस्तुतिनिरूपणम् ।
 इत्येतद् गारुड नाम पुराण भुक्तिमुक्तिदम् ॥

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशश्च

कीर्तित पापशमन पठता शृण्वता नृणाम् ।
 लिखित्वैतत्पुराणन्तु विषुवे य प्रयच्छति ॥
 सौवर्णं हसयुग्माढ्य विप्राय स दिव व्रजेत् ।

१८—ब्रह्माण्डपुराणम्

ब्रह्माण्डपुराणे चत्वार पादा सन्ति (१) प्रक्रियापाद (२) अनुषङ्गपादः
 (३) उपोद्घातपाद (४) उपसहारपादश्च । तत्र प्रथम पादद्वय पूर्वभाग उच्यते,
 द्वितीय पादो मध्यमभाग कथ्यते, चतुर्थपादश्चोत्तरभागो निगद्यते । अत्र १६१
 अध्यायाः सन्ति । एतन्नारदीयपुराणानुसारं द्वादशसहस्र (१२०००) सख्याक
 मस्ति, मत्स्यपुराणानुसारं च शतद्वयाधिकद्वादशसहस्र (१२२००) विद्यते ।
 यथा ब्रह्मपुराणमादिपुराणमुच्यते, तथैवेदमन्तिम पुराणमभिधीयते । मध्ये च

ब्रह्मवैवर्तमस्ति । अतएवोक्तम्—आदावन्ते च मध्ये च हरि सवत्र गीयते ।
एतत्परिचयश्चैवमस्ति—

ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याब्रवीत्पुन ।
तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकम् ॥
भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ।
तद्ब्रह्माण्डपुराणं च ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्याय)

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाख्यं पुरातनम् ।
तच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम् ॥
प्रक्रियाख्योऽनुषङ्गाख्य उपोद्घातस्तृतीयकः ।
चतुर्थ उपसंहारः पादश्चत्वार एव हि ॥
पूर्वपादद्वयं पूर्वो भागोऽत्र समुदाहृतः ।
वृत्तीयो मध्यमो भागः चतुर्थस्तूत्तरो मतः ॥

(नारदीयपुराणे १०९ अध्याय)

(१) तत्र पूर्वभागस्य प्रथमे प्रक्रियापादे

आदौ कृत्यसमुद्देशो नेमिषाख्यानकततः ।
हिरण्यगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च ॥
एष वै प्रथमः पादो द्वितीयः शृणु नारद ! ।

(२) द्वितीये अनुषङ्गपादे

कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम् ।
मानसीसृष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनम् ॥
महादेवविभूतिश्च ऋषिसगस्ततः परम् ।
अग्निना विचयश्चाथ कालसङ्क्राववर्णनम् ॥
प्रियव्रतान्वयोद्देशः पृथिव्यायासविस्तरः ।
वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम् ॥
जम्ब्वादिस्पृष्टदीपाख्या ततोऽधोलोकवर्णनम् ।
ऊर्ध्वलोकानुकथनं ग्रहचारस्ततः परम् ॥
आदित्यव्यूहकथनं देवग्रहानुकीर्तनम् ।
नीलकण्ठाह्वयाख्यानं महादेवस्य वैभवम् ॥
अमावास्यानुकथनं युगतत्वनिरूपणम् ।
यज्ञप्रवर्तनञ्चाथ युगयोरन्त्ययो कृतिः ॥

युगप्रजालक्षणञ्च ऋषिप्रवरवर्णनम् ।
 वेदानां व्यसनाख्यानं स्वायम्भुवनिरूपणम् ॥
 शेषमन्वन्तराख्यानं पृथिवीदोहनन्तत ।
 चाक्षुषेऽद्यतने सर्गो द्वितीयोऽङ्घ्रि पुरोदले ॥

(३) तृतीये (मध्यमे) उद्योद्घातपादे

अथोद्योद्घातपादे च सप्तर्षिपरिकीर्तनम् ।
 राजापत्यचयस्तस्माद् देवादीनां समुद्भाव ॥
 ततो जयाभिलाषश्च मरुदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
 काश्यपेयानुकथनं ऋषिवशनिरूपणम् ॥
 पितृकल्पानुकथनं श्राद्धकल्पस्ततः परम् ।
 वैवस्वतसमुत्पत्तिस्तृप्तिस्तस्य ततः परम् ॥
 मनुपुत्रान्वयश्चान्तो गान्धर्वस्य निरूपणम् ।
 इक्ष्वाकुवशकथनं वशोऽन्ते सुमहात्मनः ॥
 अमावसोरन्वयश्च रजेश्वरिनमद्भुतम् ।
 ययातिचरितश्चाथ यदुवशनिरूपणम् ॥
 कार्तवीर्यस्य चरितं जामदग्न्य ततः परम् ।
 वृष्णिवशानुकथनं सगरस्याथ सम्भवः ॥
 भार्गवस्यानुचरितं तथार्यकवधाश्रयम् ।
 सगरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ॥
 देवासुराहवकथा कृष्णाविर्भाववर्णनम् ।
 इन्द्रस्य च स्तवः पुण्यं शुक्रेण परिकीर्तितः ॥
 विष्णुमाहात्म्यकथनं बलीवसनिरूपणम् ।
 भविष्यराजचरितं सम्प्राप्तेऽथ कलौ युगे ॥
 एवमुद्योद्घातपादोऽयं तृतीयो मध्यमे दले ।

(४) चतुर्थे (उत्तरभागे) उपसंहारपादे

चतुर्थमुपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरे ॥
 वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरेण यथातथम् ।
 पूर्वमेव समुद्दिष्टं सक्षोपादिह कथ्यते ॥
 भविष्याणां मनुना च चरितं हि ततः परम् ।
 कल्पप्रलयनिर्देशं कालमानं ततः परम् ॥
 लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्षणैः ।
 वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्माचरणैस्ततः ॥
 मनोमयपुराख्यानं लयं प्राकृतिकस्ततः ।

शैवस्याथ पुरस्यापि वणनञ्च तत परम् ॥
 त्रिविधाद् गुणसम्बन्धाज्जन्तूनां कीर्तितागतिः ।
 अनिर्देश्या प्रतर्क्यस्य ब्रह्माण परमात्मनः ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णनं हि तत परम् ।
 इत्येष उपसंहार पादो वृत्ता स चोत्तर ॥
 चतुष्पाद पुराणान्ते ब्रह्माण्डं समुदाहृतम् ।
 अष्टादशमनौपम्य सारात्सारतर द्विजः ॥
 ब्रह्माण्डं यच्चतुर्लक्ष पुराणत्वेन पठ्यते ।
 तदेव व्यस्य गदितमत्राष्टादशम पृथक् ॥
 पाराशर्येण मुनिना सर्वेषामपि मानदः ।
 वस्तुद्वष्ट्राथ तेनैव मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
 मत्तं श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिते ।
 मुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः ॥
 मया चेदं पुराणान्तु वशिष्ठाय पुरोदितम् ।
 तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकर्णाय तेन च ॥
 व्यासो लब्ध्वा ततश्चेतत् प्रभञ्जनमुखोदगतम् ।
 प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम् ॥

श्रवणादिफलमिति कर्तव्यतानिर्देशो यथा

य इदं कीर्तयेद्वत्स ! शृणोति च समाहितः ।
 स विद्वयेह पापानि याति लोकमनामयम् ॥
 लिखित्वेतत् पुराणान्तु स्वर्णसिंहासनस्थितम् ।
 पात्रेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
 स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या विचारणा ।
 मरीचेऽष्टादशतानि मया प्रोक्तानि यानि ते ॥
 पुराणानि तु सक्षेपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात् ।
 अष्टादशपुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः ॥
 कथयेद्वा विधानेन नेह भूयः स जायते ।
 सूत्रमेतत्पुराणानां यन्मयोक्तं तवाऽङ्गुना ॥
 तन्नित्यं शीलनीयं हि पुराणं फलमिच्छता ।
 न दाम्भिकाय पापाय देवगुर्वनुसूयवे ॥
 देयं कदापि साधूनां द्वेषिणे न शठाय च ।
 शान्तायारागचित्ताय शूश्रूषाभिरताय च ॥
 निर्मत्सराय शुचये देयं सद्गुणवाय च ।

मत्स्यनारदीयपुराणानुसारमष्टादशपुराणानां

क्रमः, नामानि, श्लोकसंख्या, अध्यायाश्च

क्रम	पुराणानां नामानि	नारदीयपुराणानु- सार श्लोकसंख्या	मत्स्यपुराणानुसार श्लोकसंख्या	अध्याय संख्या
१	ब्रह्मपुराणम्	१००००	१३०००	२४५
२	पद्मपुराणम्	५५०००	५५०००	६४१
३	विष्णुपुराणम्	२३०००	२३०००	१२७
४	शिवपुराणम्	२४०००	२४०००	४६४
५	श्रीमद्भागवतम्	१८०००	१८०००	३३५
६	नारदीयपुराणम्	२५०००	२५०००	२०७
७	माकण्डेयपुराणम्	९०००	९०००	१३४
८	अग्निपुराणम्	१५०००	१६०००	४८३
९	भविष्यपुराणम्	१४०००	१४५००	६०५
१०	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	१८०००	१८०००	२५६
११	लिङ्गपुराणम्	११०००	११०००	१६३
१२	वाराहपुराणम्	२४०००	२४०००	२१८
१३	स्कन्दपुराणम्	६१०००	६११००	१६७१
१४	वामनपुराणम्	१००००	१००००	९५
१५	कूर्मपुराणम्	१७०००	१८०००	९९
१६	मत्स्यपुराणम्	१५०००	१४०००	२९०
१७	गरुडपुराणम्	१९०००	१८०००	३१८
१८	ब्रह्माण्डपुराणम्	१२०००	१२२००	१६१

अष्टादशपुराणानां नाम संख्या तथा क्रम ।

अध्यायाश्च विनिर्दिष्टा चक्रेऽस्मिन् विदुषा मुदे ॥

श्रीमद्भागवते यथा

ब्राह्म दशसहस्राणि पादम् पञ्चोनषष्टि च ।
 श्री वैष्णव त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैवकम् ॥ १२।१३।४
 दशाष्टौ श्रीभागवत नारद पञ्चविंशति ।
 मार्कण्डे नवर्वाह्य च दशपञ्च चतु शतम् ॥ १२।१३।५
 चतुदश भविष्य स्यात्तथा पञ्चशतानि च ।
 दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्त लैङ्गमेकादशैव तु ॥ १३।१३।६
 चतुर्विंशति वाराहमेकाशीति सहस्रकम् ।
 स्कान्द शत तथा चैक वामन दश कीर्तितम् ॥ १२।१३।७
 कौर्म सप्तदशाख्यात मात्स्य तत्तु चतुर्दश ।
 एकोनविंशति सौपर्ण ब्रह्माण्ड द्वादशैव तु ॥ १२।१३।८
 एव पुराणसन्देहश्चतुर्थं उदाहृत ।

देवीभागवते च

चतुर्दशसहस्र च मात्स्यमाद्य प्रकीर्तितम् ।
 तथा ग्रहसहस्रं तु मार्कण्डेय महाद्भुतम् ॥
 चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।
 भविष्य परिसख्यात मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभि ॥
 अष्टादशसहस्र वै पुण्य भागवत किल ।
 तथा चायुतसख्याक पुराण ब्राह्मसंज्ञकम् ॥
 द्वादशैव सहस्राणि ब्रह्माण्ड च शताधिकम् ।
 तथाष्टादशसाहस्र ब्रह्मवैवर्तमेव च ॥
 अयुत वामनाख्य च वायव्य षट्शतानि च ।
 चतुर्विंशतिसख्यात सहस्राणि तु शौनक । ॥
 त्रयोविंशतिसाहस्र वैष्णव परमाद्भुतम् ।
 चतुर्विंशतिसाहस्र वाराह परमाद्भुतम् ॥
 षोडशैव सहस्राणि पुराण चाग्निसंज्ञकम् ।
 पञ्चविंशतिसाहस्र नारद परम मतम् ॥
 पञ्च पञ्चाशत्साहस्र पद्माख्य विपुल मतम् ।
 एकादशसहस्राणि लिगाख्य चातिविस्तृतम् ॥
 एकोनविंशत्साहस्र गारुड हरिभाषितम् ।
 सप्तदशसहस्र च पुराण कूर्मभाषितम् ॥
 एकाशीतिसहस्राणि स्कन्दाख्य परमाद्भुतम् । (१।३-१२)

स्कन्दपुराणे अष्टादशाना पुराणाना मध्ये दश पुराणानि शैवपुराणानि कथ्यन्ते, तेषु शिवस्य गौरव गीयते । चत्वारि वैष्णवपुराणानि प्रोच्यन्ते, तेषु विष्णोर्महिमा वण्यते । द्वयो ब्रह्माणो महत्त्व प्रकाश्यते । एकस्मिन् अग्ने महत्त्व प्रदर्शयते, एकत्र च सूर्यस्य सवसवितृत्व प्रकाश्यते । तथाहि—

तत्र शैवानि शैव च भविष्य च द्विजोत्तमा ।
 माकण्डेय तथा लेङ्ग वाराह स्कन्दमेव च ॥
 मात्स्यमन्यत्तथा कौम वामन च मुनीश्वर ।
 ब्रह्माण्ड च दशेमानि त्रीणि लक्षाणि सख्यया ॥
 ग्रन्थाना महिमा सर्वे शिवस्यैव प्रकाश्यते ।
 असाधारणया मूर्त्या नाम्ना साधारणेन च ॥
 वदन्ति शिवमेकानि शिवस्तेषु प्रकाश्यते ।
 विष्णोर्हि वैष्णव तच्च तथा भागवतं शुभम् ॥
 नारदीय पुराणं च गारुडं वैष्णवं विदुः ।
 ब्राह्म पाद्म ब्रह्माणो द्वे अग्नेराग्नेयमेककम् ॥
 सवितुर्ब्रह्मवेवतस् एवमष्टादश स्मृतम् ।
 चत्वारि वैष्णवानीशविष्णो साम्यपराणि वै ॥
 ब्रह्मादिभ्योऽधिकं विष्णुं प्रवदन्ति जगत्पतिम् ।
 ब्रह्मविष्णुमहेशानां साम्यं ब्राह्मे पुराणके ॥
 अन्येषामधिकं देवं ब्रह्माणं जगता पतिम् ।
 प्रवदन्ति दिनाघीशं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥

एवमष्टादशभेदैर्विभक्तेषु पुराणेषु योगवलेन त्रिकालदर्शना महर्षिणा वेदव्यासेन आदशमानवचरित्रचित्रण, सवधमरहस्यकीर्तन, वर्णाश्रमव्यवस्था-प्रतिपादन, सर्वदर्शनरहस्यसमर्थन, कतव्यपथप्रदर्शन, असत्पथनिवृत्तिमाग सूचन, ज्ञानस्य भक्ते कर्मणश्च निरूपण, अवतारस्य विवेचन च महता कौशलेन कृतमस्ति । किं बहुना पुराणेषु सर्वोपयोगिनो ज्ञातव्या विषया यथास्थानं निवेशिता सन्ति । अत एव पुराणानि भारतीयसंस्कृते हृदय-मेवेति कथने नास्ति कश्चिदपि अतिशयोक्तिलेश । अतो हिन्दुजातौ प्राणव-त्प्रियस्य सर्वाभ्यहितस्य, वेदवदादरणीयस्य, सर्वे धार्मिकशिरोमणिभिः सर्वथा समादृतस्य सम्प्रदायाविरोधेन सवदशनसिद्धान्तसर्वापासनारहस्यसमर्थनशील-स्यालौकिकभावगुम्फितस्य भगवत आज्ञास्वरूपस्य पुराणसमूहस्याध्ययन-मवश्यं कर्तव्यमेव हिन्दुभिः । अत एवोक्तम्—

पुराणं मानवी धर्मं साङ्गोपाङ्गश्चिकित्सकः ।

आज्ञासिद्धानि सर्वाणि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

नैमित्तिकप्रलयः, प्राकृतिकप्रलयः, नित्यप्रलयः, आत्यन्तिकप्रलयश्च, तथाहि विष्णुपुराणस्य प्रथमेशो सप्तमेऽध्याये—

नैमित्तिक प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको लयः ।

नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रलयशब्दस्य स्थाते सस्थाशको प्रयुक्ताऽस्ति ।

नैमित्तिक प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ।

सस्येति कविभिः प्रोक्ता चतुर्षास्य स्वभावतः ॥ १२।७।१७

(२) वशः

ब्रह्मण सकाशादुत्पन्नानां राज्ञां भूतभविष्यवर्तमानकुलपरम्परा वश कथ्यते । तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे सप्तमेऽध्याये—

राज्ञा ब्रह्मप्रसूतानां वशल्लैकालिकोऽवयः । १२।७।१६

पुराणानि हिन्दुजातेरितिहासस्य मूलस्रोतांसि सन्ति । यद्यपि रामायणे महाभारते च प्रधानतया इतिहासस्यैव वर्णनं विद्यते, तथापि पुराणेषु इतिहासस्य विवेचनं सर्वोपकारकमतिसुगमतया कृतमस्तीति बहवः समा लोचका सोल्लासं समथयन्ति । हिन्दुजातेरितिप्राचीनतमास्ति, सृष्टिकालादि दानी यावदियं स्वरूपं सम्यक् सरक्षन्ती तथैव तिष्ठति । बहुभिराक्रमणैरपि अस्यां मूलं सुरक्षितमस्ति । यत्र अन्यासां जातीनां वशस्य इतिहासो न सन्तोषं जनकं उपलभ्यते, तत्र हिन्दुजातेरितिहासस्य वर्णनमादिकालादेव व्यवस्थितं मिलति । हिन्दुजातौ सूर्यवंश-चन्द्रवंश-वसिष्ठवंश-गौतमवंश-कश्यपवंश-दयोऽजेके वशाः वर्तन्ते । सृष्टेरारम्भत एवैतेषां वास्तविकीं सुव्यवस्थितां वशापरम्परां पुराणेषु विद्यते । यदि पुराणानि नाभविष्यस्तदा एव क्रमबद्धं परम्परासम्पन्नं इतिहासो नाप्राप्स्यत, हिन्दुजाते प्राचीनतमं च गौरवमनायां सेनानक्षयः । हिन्दुजाते पुनरुत्थानम्, स्ववंशजानां कथायां श्रवणेनैव भवितुमर्हति, नान्यथा । अतो हिन्दुजाते वास्तविकस्येतिहासस्य ज्ञानाय, गौरवाय, समुन्नतये च पुराणानि अत्यादरणीयानि सन्ति ।

शङ्का—कियन्तं समालोचका कथयन्ति यत् पुराणानां वशावली परस्परविरुद्धा विद्यते, यतोहि एकस्मिन् पुराणे मनुमारभ्य रामपर्यन्तगणनायां यादृशो वशक्रमो विद्यते स एवान्यस्मिन् पुराणे तद्विपरीतं उपलभ्यते अतः परस्परविरुद्धत्वात् पुराणोक्ता वशावली अप्रामाणिकी अस्ति ।

समीक्षा—सृष्टिकालाद् आरभ्य प्रलयपर्यन्तं क्रमबद्धं वशवर्णनं सुगमं कार्यं नास्ति । यदि एकैकं कृत्वा वर्णयेत् तदा कायमिदं सम्पन्नं न स्यात् । अतः पुराणेषु कचन वशावली क्रमशः लिखिताऽस्ति कचमच साधारणान् पुरुषानगणयित्वा प्रमुखाणामेव पुरुषाणामुल्लेखोऽस्ति । कुत्रापि तु तेषामेव

महापुरुषाणामुल्लेखोऽस्ति येषां धार्मिकेन जगता महत्त्वशालिना कार्येण सह सम्बन्धोऽस्ति । अतः पुराणोक्तावशपरम्परा सवत्र पितृपुत्रक्रमानुसारमेव न मन्तव्यम्, किन्तु कुत्रचित् अमुकस्य पुत्र कचन च अमुकस्य वंशज अमुक पुरुषो जातः, इत्येव विरोधाभासस्य परिहारः कर्तव्यः ।

(४) मन्वन्तराणि

पुराणानुसारं सृष्टेर्विभिन्नस्य कालमानस्य द्योतकोऽयं शकोऽस्ति । अतः पौराणिककालगणनायां महत्त्वं महदुपकारि वर्तते । चतुर्दशमन्वन्तराणां मध्येऽस्मिन् प्रत्येकस्य मन्वन्तरस्यैव पतिः एको विशिष्टो भवति यस्य सहायोगे पञ्च पदार्थाः सन्ति । अतो मन्वन्तरं षड्विधं प्रोच्यते ।

मनो मनुपुत्राणाम्, देवानामिन्द्रस्य, ऋषीणाम्, अशावताराणाञ्च घटनायां उल्लेखः मन्वन्तरं कथ्यते । तथाचाह श्रीमद्भगवते—

मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्रा सुरेश्वरा ।

ऋषयोऽशावतारश्च हरे षड्विधमुच्यते ॥१२॥७॥१५॥

पौराणिककालेषु उत्पन्नानां वसुधराणां भूलपुरुषाणां विशिष्टं विवरणं यत्र वर्ण्यते तद् वशानुचरितमुच्यते । मनुष्यवंशे प्रसूतानां महर्षीणां राज्ञां च चरितानि अन्यं समाविष्टानि सन्ति । महर्षीणां चरिताथेक्षमा राज्ञां चरितानामेव विशेषविवरणं पुराणेषूपलभ्यते ।

यदि मन्वन्तरज्ञानं न स्यात्तर्हि हिन्दूनामितिहासे महती अव्यवस्था समुपतिष्ठेत् । स्वयम्भुवनो समये के ऋषयः के च राजान आसन् स्वरोचिषस्य मनो के के सहायका आसन् ? उत्तमस्य मनो समये कस्य पुराणस्य प्राधान्यमासीत्, रेवतकमनुकाले कीदृशी व्यवस्था आसीत् इत्यादिप्रश्नानां यथार्थं मुत्तरं पुराणैर्विना को दातुं शक्नुयात् । मन्वन्तरज्ञानमन्तरा कस्यापि ऋषे राज्ञो वा कालस्य कथं यथार्थं ज्ञानं भविष्यति ? एकस्मिन् कल्पे १४ मनवो भवन्ति, केन मनुना का स्मृति रचिता, तस्य स्त्रिया किञ्चामासीत् कियन्त आसन् तस्य तनया ? इत्यादि ज्ञानं मन्वन्तरं विना न भवितुमर्हति । पुराणानुसारं सृष्टिकालादारभ्य प्रलयपर्यन्तं प्रायः चतुरर्बुदादधिक एव समयो व्यत्येति । एतावति महति समये का घटना कदाजीघटत ? कस्य प्रादुर्भावः कदाजायतेत्यादि रहस्यं ज्ञातुं भगवता व्यासेन मन्वन्तरपद्धते राविष्कारः कृतः ।

(५) वशानुचरितम्

वशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥ १२॥१७॥११६॥

विशिष्टवंशेषु समुत्पन्नानां विशिष्टानां पुरुषाणां चरित्रवर्णनं वशानुचरितमुच्यते । अत्र मृत्युलोकप्रभवाणां पुण्यकर्मशालिनां ऋषीणां धर्मं

रक्षणतत्पराणा राज्ञा च वशजा वण्यन्ते, सृष्टिशृङ्खलायाः सदाचारादि विभागानाञ्च विस्तृत वृत्तान्तमुपलभ्यते ।

मनुष्याणां समक्षे यदा घोराद्घोरतरापि विपदुपतिष्ठते, तदा महतो महानपि धर्मवेत्ता किर्तव्यविमूढो भवति, मनसि च बहुविधो विचार उपतिष्ठते । तदेषदपि अनवधानतया पतन जायते । एवविधविकटपरिस्थितौ स्वपूर्वजानां चरित्र स्मृत्वा पतनादात्मनो रक्षणाय पुराणेषु वशानुचरितस्य समावेश कृतोऽस्ति ।

सृष्टेः पौर्वापर्यविवेचनम्

इदं दृश्यं जगत् के के तत्त्वैर्निर्मितं विद्यते ? एषां तत्त्वानां किमस्ति पौर्वापर्यम् ? सृष्टेरुत्पत्ति कदाऽभूत् कथमभूत् ? प्रलय कदा भविष्यति कथं च भविष्यति ? इत्यादीनां रहस्यात्मकानां प्रश्नानां यथार्थमुत्तरं विश्वस्य कस्मिन्नपि धर्मपुस्तके नोपलभ्यते । इतो लक्षवषपूर्वं किमासीत् ? कोऽपि पूर्वं किमासीत् ? अद्युदवषपूर्वं च किमासीत् इत्यादिप्रश्नानां सन्तोषजनकं वास्तविकमुत्तरमुपलब्धुं पुराणानामेव पारायणं कर्तव्यं भविष्यति ।

ससारसृष्टेः कियन्ति वर्षाणि जातानीति प्रश्नस्योत्तरं पुराणानामधारे एव दातुं शक्यते । यतोहि हिन्दुजातिः सृष्टेरारम्भकालाद् अद्यावधि प्रत्यहं नित्यनेमित्तिककाम्यादीनां कर्मणामनुष्ठानसमये—ब्रह्मणो द्वितीयपराद्धं श्रीश्वेत वाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतिमेषु कलियुगे कलिप्रथमं चरणे अमुकं कमं करिष्ये इत्यादि सकल्प पठित्वा सृष्टिगणनां कुर्वन्ती सम्यक् तद्विभागं च जानन्ती समयं यापयति ।

एतस्यायमभिप्रायोऽस्ति यद् ब्रह्मण आयुषः पञ्चाशद् वर्षानन्तरं द्वितीयं पराद्धं समये श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतनाम्न सप्तमस्य मनो समये अष्टा विंशतिमस्य कलियुगस्य प्रथम भागे अमुकं कमं करिष्ये इति ।

कालपरिमाणविवरणम्

कालपरिमाणविवरणं हि पुराणेषु प्रचुरमात्रायामुपलभ्यते । तथाहि—

(विष्णुपुराणस्य प्रथमेशो)

काष्ठा पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम ।

काष्ठास्त्रिंशत्कला त्रिंशत्कला मौहूर्तिको विधिः ॥

तावत्सख्यैरहोरात्रं मुहूर्तैर्मानुषं स्मृतम् ।

अहोरात्राणि तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः ॥

तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे ।

अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥

चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ।

दिव्यैर्वर्षसहस्रेस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ॥
 प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवस मुने !
 ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन् ! मनवस्तु चतुदश ॥
 ब्राह्मो नैमित्तिको नाम तस्यान्ते प्रतिसचर ।

अर्थात् १५ निमेषाणामेका काष्ठा भवति, ३० काष्ठानामेका कला भवति, कलानामेका घटी भवति, द्वयो घटयोरेक मुहूर्त भवति, ३० मुहूर्तैरेकमहोरात्र भवति, ३० अहोरात्रै द्वौ पक्षौ भवत, द्वयो पक्षयोरेको मासो भवति, ६ मासानामेकमयन भवति, २ अयनयोरेक मानववर्ष भवति, १ मानववर्ष देवानामेक दिन भवति । एव दिव्याना द्वादशसहस्रवर्षाणामेक चतुर्युग भवति । सहस्राणा महायुगाना ब्रह्मण एक दिन भवति, यत्र १४ मनवो भवन्ति । ब्रह्मणो दिवसावसाने प्रलयो भवति, स एव ब्रह्मणो रात्रिरभिधीयते । इत्थं शतवार्षिक ब्रह्मण आयुर्भवति तत्परमुच्यते, तदघ च पराद्धं कथ्यते ।

निजेन तस्य मानेन आयु वर्षशत स्मृतम् ।

तत्पराख्य तदर्थं च पराद्धमभिधीयते ॥

पुराणेषु कालनिर्णयानुसारं सत्ययुगस्य १७२८००० वर्षात्मकम् त्रेतायुगस्य १२९६००० वर्षात्मकम्, द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षात्मकम्, कलियुगस्य च ४३२००० वर्षात्मक मानं विद्यते । सकलनया सर्वेषा मानं ४३२०००० मानववर्षात्मकं भवति । चतुर्णां युगानां संज्ञा महायुगमुच्यते । एकसप्तति ७१ महायुगानामेक मन्वन्तरं भवति । चतुदशानां मन्वन्तराणामेक कल्प कथ्यते । एक कल्पो ब्रह्मण एक दिन भवति ।

एकस्मिन् कल्पे ४२९४०८०००० वर्षाणि भवन्ति । तत्र वर्तमाने श्रीश्वेतवाराहकल्पे आरम्भत २०३६ विक्रमाब्दपर्यन्त मानववर्षेषु १९६४८ ५५०९३ वर्षाणि व्यतीतानि । २३२९२७४९०७ वर्षाणि चावशिष्टानि सन्ति ।

सत्ययुगमानम्	१७२८०००
त्रेतायुगमानम्	१२९६०००
द्वापरयुगमानम्	८६४०००
कलियुगमानम्	४३२०००
चतुर्युगमानम्	४३२००००
	८१
मन्वन्तरमानम्	३०६७२००००
	१४
कल्पमानम्	४२९४०८००००
तत्र भुक्तकल्पमानम्	१९६४८५५०९३
भोग्यकल्पमानम्	२३२९२२४९०७
एतदतिरिक्तम्प्रतियुगं सध्यासध्याशकालमानमपि भवति ।	

सृष्टेरारम्भविषये यत्र वतमानविज्ञानमिदानी यावत् पञ्चसहस्राब्दारभ्य त्रिशत्कोटिपयन्त गत विद्यते । तत्र पौराणिकीसृष्टिः प्रायः अर्बुदद्वयवर्षमनुगच्छति । यदि आधुनिक विज्ञान शनैः शनैः उन्नतिं कुर्वति तिष्ठेत्, तर्हि मन्ये कियद्वर्षानन्तरं पौराणिक सिद्धान्तमुपगच्छेदिति ।

पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।

विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद् बीजचराचरम् ॥ १२।७ ।

यथा वषट्ठीं पृथिव्यामज्ञातरूपेण स्थितानि बीजानि बहुविधलतागुल्मवृणादिरूपेण स्वयं प्रादुर्भवन्ति, तथैव वतमानसृष्टेः पूर्वसृष्टौ समुत्पन्नानां जीवानां अवशिष्टवासनामये सस्कारैः पुनः सृष्टिरचना समये अनेके पदार्था तद्भोक्तारो जीवाश्च समुत्पद्यन्ते ।

श्रीमद्भागवतस्य तृतीये स्कन्धे प्राकृतवैकृतभेदेन सृष्टेः नवभेदा तेषां पौर्वापर्यक्रमश्चैवमुक्ताः सन्ति—

गुणव्यतिकराकारोऽनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ।
 पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृजत् ॥
 विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं सस्थितं विष्णुमायया ।
 ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥
 यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् ।
 सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः ॥
 आद्यस्तु महत् सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
 द्वितीयस्त्वहम्भो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥
 भूतसर्गस्त्वृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमाद् ।
 चतुर्थं ऐन्द्रियं सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ।
 वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयमनः ॥
 षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतप्रभो ।
 षड्भिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ॥
 सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषा च यः ।
 वनस्पत्योषधिलतास्त्वक्सारवीरुधो द्रुमो ॥
 उत्स्रोतसं तमप्रायाः अन्तस्पर्शां विशेषिणः ।
 तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशतिधो मतः ॥
 अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ।
 गौरजो महिषः कृष्णसूकरो गवयो हरः ॥
 द्विशफा पशवश्चमे अविरुष्टश्च सत्तमः ।
 खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरशरभश्चमरी तथा ॥

एते चैकशफा क्षत्त । शृणु पञ्चनखान् पशून् ।
 श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ ॥
 सिंहः कर्पिर्गजः कूर्मो गोघा च मकरादयः ।
 कङ्क-गुध्र वट-इयेन भास भल्लूक बहिण ॥
 हस सारसचक्राह्व काकोलूकादयः खगाः ।
 अर्वाक् स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् ॥
 रजोऽधिका कमपरा दुःखे च सुखमानिनः ।

आकाशतः पृथ्वीपयन्तः स्थूलभूतानि सृष्ट्युत्तिप्रकारोऽपि तत्रैव—

नभसोऽनुसृतः स्पर्शो विकुर्वन्निर्मोऽनिलम् ।
 अनिलो हि विकुर्वाणो नभसोऽखलान्वितः ॥
 ससर्जं रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ।
 अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुवत्परवीक्षितम् ॥
 आधत्ताम्भो रसमयं कालमायाशयोगतः ।
 ज्योतिषाम्भोऽनुसृष्टं विकुर्वद् ब्रह्मवीक्षितम् ॥
 मही गन्धगुणामाधात् कालमायाशयोगतः ।

(श्रीमद्भागवतम् ३।५ ३३२ ३५)

आधुनिकैर्वैज्ञानविद्भिरेकस्वरेण स्वीकृतमस्ति यत् सृष्टिनिर्माणे कोटि-
 वर्षेभ्यः न्यूनतमं समयो न व्यतीतः । यत् आरम्भे इयं दाहकमग्निपिण्ड-
 मासीत्ततोऽत्र तृणगुल्मादयः प्रादुर्भूता ततः कियद्वर्षं यावत् जगलरूपे स्थिता
 आसीत्, ततो जीवानां निवासयोग्या जाताः ।

पाश्चात्यवैज्ञानिकेषु प्रधानेन वैज्ञानिकेन लिचाफमहोदयेन स्वकीये
 “सेक्रेट् आफ् डाक्ट्रिन्” नामके पुस्तके लिखितमस्ति यत् पृथ्व्या द्विसहस्र
 डिग्रीतापमानतः द्विशतडिग्रीतापमानं यावत् गमने ३५ कोटिवर्षेभ्यो न्यून
 समयो न व्ययीभवितुमर्हति । एतेन—

शतं मन्वन्तरं यावज्ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।

सुषावः डिम्भः स्वर्णाभिः विषवाधारालयपदम् ॥

इति देवीभागवतपुराणोक्तसिद्धान्त एव सिध्यति ।

एतादृश एव सृष्टिक्रमो मनुस्मृते प्रथमाध्याये भगवता मनुनापि प्रदर्शितोऽस्ति । तस्मात् पौराणिकसृष्टिप्रक्रियाक्रमो वैज्ञानिकनिकषाया निमलः प्रतीयते ।

सृष्टिरहस्यम्

पुराणेषु सृष्टिप्रकरणमतिगहनं विद्यते । सर्गाविर्भावरहस्यज्ञानान्तरमेव दृश्यरहस्यज्ञानं भवितुमर्हति । सृष्टिस्तावच्चतुर्विधा भवति-प्राकृतिकी सृष्टिः, ब्राह्मीसृष्टिः, मानससृष्टिः, मैथुनीसृष्टिश्च । तत्र सर्वप्रथमं ब्रह्मप्रकृतौ अव्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थामधिगताया सृष्ट्या अनन्तकोटिब्रह्माण्डव्यापकस्य ब्रह्माण ईक्षणातो या सृष्टिः प्रादुर्भवति, सा प्राकृतिकी प्रथमा सृष्टिः कथ्यते । यतो हि सा प्रकृत्या स्वभावेनैव भवति । तदनन्तरं ब्रह्माविष्णुमहेशात्मकस्य सृष्टित्रयस्या विर्भावो भवति । इमे त्रय एव प्रतिब्रह्माण्डं सगुणब्रह्माण्डं प्रतिनिधय ईश्वरा उच्यन्ते । तत्र ब्रह्माण्डं सकाशात् द्वितीया ब्राह्मी सृष्टिरुत्पद्यते । ततो ब्रह्माणो मानसपुत्रे प्रजापतिभिर्देवदानवमानवादीनां विस्तीर्णा तृतीया मानसी सृष्टिः रच्यते । तदनन्तरं उद्भिभज्जस्वेदजाण्डजजरायुजमानवेषु स्त्रीपुरुषसंयोगजन्या चतुर्थी मैथुनी सृष्टिः उत्पद्यते, सा वैजी सृष्टिरुच्यते । तत्र ब्राह्मणा मानस्याश्च सृष्टिरहस्यं अन्तर्दृष्टयो योगिन एवानुभवन्ति न साधारणा जना तद्रहस्यमवगन्तुं पारयन्ति । ब्राह्मणा मानस्याश्च सृष्टावेव वेदाविर्भावः पुराणप्राकट्यं च भवति । अतो वेदानां पुराणानां वास्तविकं रहस्यं न साधारणबुद्धिगम्यं भवति ।

पुराणेषु विवेचिता सृष्टिपद्धतिर्न दार्शनिकपरिपाटीमनुरुधे । किन्तु विविधानां सृष्टिस्तराणां प्रसङ्गेन एकत्रैव पुराणेषु वर्णनं क्रियते, येन विवेचनशैली अतिजटिलतामासाद्य साधारणबुद्धीनां मानवानामसंबद्धवत् प्रतीयते ।

सत्त्वगुणाधिदेवो भगवान् विष्णुर्यन्तः योगनिद्रानिगूढनयनो भवति, तदा रजोगुणाधिदेवो ब्रह्मा तदीयनाभिकमलतो जागृतो भूत्वा प्रादुर्भवति, ततश्च तमोगुणाधिदेवो भगवान् महेशस्तयोरेव देहयोरलक्षितरूपेण निगूढस्तिष्ठति । अस्यामेव दशायां ब्रह्मदेवः सृष्टिचक्रं चालयति, विस्तारयति च । पूर्वकल्पानुसारं नवीने कल्पे योगयुक्तान्तकरणेन ब्रह्मणा “धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति ऋग्वेदानुसारं मानसी सृष्टिः क्रियते तदैव भगवतो ब्रह्मणोऽन्तःकरणतः ऋषीणां अन्तःकरणे आनन्दानुगतसमाधिद्वारैव वेदानां आविर्भावो भवति । विचारानुगतसमाधिद्वारा च पूर्वकल्पीयगाथानां भावरूपेण पुराणात्मना प्राकट्यमपि विज्ञानसिद्धमेव । तत्र वेदा यथावच्छब्दद्वारा पुराणानि च भावद्वारैवाऽविर्भावमासादयन्तीति सर्वसिद्धं पन्थाः ।

मानवपिण्डेषु देवासुरराक्षसात्मिका त्रिविधा, सृष्टयः दृष्टिगोचरी भवन्ति । तत्रैतावान् भेदो विद्यते यत् असुरलोकेषु आसुरीसृष्टेराधिक्यं देवलोकेषु च देवीसृष्टिः बाहुल्येनोपलभ्यते, किन्तु मृत्युलोकं त्रिविधा सृष्टयो दृष्टिगोचरतामुपयान्ति । तत्र पूर्वकालिककर्मानुसारेण कदाचिद् देव्या प्रजाया कदाचन आसुर्या कदाचिच्च राक्षस्या प्रजाया आधिक्यं जायते ।

तपसो महत्त्वम्

स्वर्गे पाताले मृत्युलोके च निवासिभिर्जीवे अलौकिकीशक्तिरेष्वयंश्च दुष्करेण तपसा ससाध्यते । तपो हि जीवेषु अत्रौकिकी शक्तिं सञ्चारयति । ससारे नैवविध किञ्चित्कार्यं वर्तते, यत्तपसा न सिध्येत । तपसा हि साधकोऽसम्भवमपि कार्यं सम्भव क्तुमर्हति । तथाचाह भगवान् मनु ।

यद्दुष्करं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुस्तरम् ।

तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

अत एव मानवेषु देवेषु असुरेषु च तपसि प्रवृत्तिः स्वाभाविकी भवति । तपोऽनुष्ठानाय इमामेव कर्मभूमिमाश्रयन्ति सर्वे । किं बहुना ? तपोबलेनैव ब्रह्मा ससार सृजति, विष्णु पालयति, शिवश्चान्ते सह्रति । अतएव ब्रह्मसृष्टौ वैविध्यं विद्यते । ब्रह्मसमाना अनेके महर्षयोऽपि सन्ति, ये मानसी सृष्टिकर्तुं प्रभवन्ति । अत एव महर्षे कश्यपात् मनोश्च देवतापञ्चपक्षिस्थावरजङ्गमाना सृष्टिरुद्भवति ।

ब्रह्मणो मानसीसृष्टिः श्रीमद्भागवते यथा—

भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यास्तदाऽसृजत् ।

सनकश्च सनन्दश्च सनातनमथात्मभू ॥

सनत्कुमार च मुनीन् निष्क्रियानूध्वरेतस ।

तान् बभासे स्वभू पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रका ॥

तेनेच्छत् मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणा ।

किञ्च—

अथाभिधायत सर्गं दशपुत्राः प्रजज्ञिरे ।

भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसन्तानहेतवे ॥

मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु ।

भृगुवसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥

उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयम्भुव ।

प्राणात् वसिष्ठः सजातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतु ॥

पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्य कर्णयोर्ऋषि ।

अङ्गिरा मुखतोऽक्षोऽत्रिमरीचिर्मनसोऽभवत् ॥

अपि च—एते मनु स्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजस ।

देवान् देवनिकायाश्च महर्षीश्चामितौजस ॥

पञ्चधावस्थित सर्वो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् ।

वहिरन्तो प्रकाशश्च सवृतात्मा नगात्मक ॥

मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् ।

त दृष्ट्वाऽसाधकः सर्गमन्यदपरं पुनः ॥

तस्याभिधायत सर्गं तिर्यक् श्रोताभ्यवर्तत ।
 तमप्यसाधक मत्वा ध्यायतोऽन्यस्वतोऽभवत् ॥
 ऊर्ध्वस्रोतास्वृतीयस्तु सात्त्विकोर्ध्वमवर्तत ।
 ततोऽन्य शतधा दध्यो साधक सगमुत्तमम् ॥
 असाधकास्तु तान् ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसभवान् ।
 तथाभिधायतस्तस्य सत्याभिधायिनस्तत ॥
 प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक् स्रोतसस्तु ते ।
 ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोऽधिका ॥
 तस्मात्ते दुःखबहुला भूयोभूयश्च कारिण ।
 प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्या साधकाश्च ते ॥

विष्णुपुराणे १ अंशे ३ अध्याये च—

ततोऽभिधायतस्तस्य जज्ञिरे मनसा प्रजा ।
 तच्छरीरसमुत्पन्ने कार्यैस्ते करणे सह ॥
 यदास्य ता प्रजा सर्वा न व्यवर्धन्त धीमत ।
 यथास्य मानसान् पुत्रान् सदृशानात्मनोऽसृजत् ।
 भृगु पुलस्त्य पुलह क्रतुमङ्गिरस तथा ।
 मरीचि दक्षमित्रि च वसिष्ठ चैव मानसान् ॥

न केवल पुराणेष्वेव, किन्तु वेदेऽपि मानस्या सृष्टे वर्णनमस्ति । तथा हि
 “मनसा साधु पश्यति, प्रजा असृजन्त” महाभारते च भगवान् महर्षिर्व्यास —

प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवासृजत् प्रभु
 तथैव देवानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥
 आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्यया ।
 सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ।

तथा च सवसमर्थो ब्रह्मा प्रथम मनसा एव सृष्टिं करोति या मानसी
 सृष्टिं कथ्यते । तदनु महर्षयोऽपि तपस्यावलेन प्रथमं मानसीमेव सृष्टिं
 कृतवन्त ।

प्रथम भगवतो ब्रह्मदेवस्येच्छया अमलात्मना सनकादीना परमहंसाना
 सृष्टि एतादृशी पूर्णा समुत्पन्ना, यत्ते इच्छाविरहात् सृष्टिप्रवृत्तिविरहिता
 अभूवन् । ततो ब्रह्मणो द्वितीयया इच्छया प्रजापतय समुत्पन्ना, सेय मृष्टि
 प्रथमसृष्टितोऽवराऽस्ति । ते च मानससृष्टिकरणे प्रवृत्ता तत्र सफला समर्थाश्च
 जाता । ततो मानवपिण्डाना सृष्टिं प्रारब्धा । तदानी सर्वे मनुष्यपिण्डधारणो
 जीवा विभिन्नरूपग्राहिण समानाधिकारसौन्दर्यशालिनो मानसमैथुनोभय
 सृष्टिकरणे दक्षा आस्तिका पूर्णवियवा पर्याप्तभोगा धर्मशीलाश्च भवन्तिस्म ।

अतः प्रवाहानुगामिनः शनैः शनैः मानसबलह्यासात् मानससृष्टिशक्तिविलोपोऽभूत् । केवलमैथुनसृष्टिरेवावशिष्टा । सृष्टेः प्रवाह उत्तरोत्तरं अधोमुखीनो भवति । परमकारुणिको भगवान् मनु मनुष्यसृष्टिमनुगृह्य दृढदार्शनिकमुक्तिबलेन वर्णाश्रमाणां सामाजिकशृङ्खला धर्मशास्त्रप्रणयनादिसोपानेन बृहद्भूता चकार । नो चेदनादौ प्रवाहे कियन्त धर्मच्युता आध्यात्मिकभावविरहिता कर्तव्याकृतव्यञ्जानशून्या सन्तो विलयं गता स्युः ।

विष्णुपुराणे सृष्टेः बहवः स्तरा वर्णिता सन्ति । एका अज्ञानयुक्ता प्रकाशहीना स्थावरसृष्टिः, यत्र केवलस्य अन्नमयस्य कोषस्य विक्राशो भवति । द्वितीया स्वेदजाण्डजजरायुजानां सृष्टिः, यत्र प्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोषाणां किञ्चिद्विकाशो भवति । तत्र ज्ञानस्य लक्ष्यं नास्ति । तृतीया सृष्टिर्देवानामस्ति, ये भोगविलासादिषु एव प्रीतिं कुर्वन्ति । न ते किञ्चित्साधयन्ति, यतो हि ते भोगयोनयः सन्ति । ततो मनुष्याणां चतुर्थी सृष्टिः । मनुष्येषु पञ्चानामपि कोषाणां पूर्णो विकासो जायते । अतः ते साधका धर्मप्रवीणाश्च भवन्ति ।

योगबलेन मानसिकप्रेरणाद्वारा गर्भाधानपूर्वकं सन्तानोत्पत्तिरपि श्रूयते, यथा भगवतो व्यासस्य दृष्टिपातमात्रेण घृतराष्ट्रस्य, पाण्डो, विदुरस्य चोत्पत्तिः । स्त्रीपुरुषयोः संयोगं विनापि मानसिकशक्तिबलेन मनुष्योत्पत्तिरपि दृश्यते, यथा धर्मराजेन्द्रवाय्वादीनां देवानां मानसिकप्रेरणया युधिष्ठिरमीमांजुनादीनामुत्पत्तिः, कालक्रमेण कलियुगे शनैः शनैः तपःशक्तेः ह्यासात् उपयुक्तानां सृष्टीनां प्रवाहोऽवरोहः । केवलमैथुनी सृष्टिरेवावशिष्टा । यस्या विस्तार इदानीं प्रचलति ससारे ।

शकाः—बहवो देशीया विद्वांसः समये समये सदिहन्ते यत् हिन्दूनां इतिहासे न कुत्रापि जन्मसंबद्धल्लेखो विद्यते, नापि विशेषघटनानां समयो निर्दिष्टोऽस्ति । अतो भारतीयेतिहासः अनुपयुक्तोऽन्वकारमयश्चास्ति ।

समीक्षा—द्विसहस्रवर्षमात्रे इतिहासे ईशामाध्यमेन जन्मतिथेरल्लेखो भवितुमर्हति, किन्तु अतिविपुले चतुरबुदवषमिमे इतिहासे ईशासमा अनेके उत्पन्ना अतोऽकिञ्चित्करीमिमा पद्धतिमनुपयुक्ता मत्वा त्रिकालदर्शना महर्षिणा वेदव्यासेन समाधिना मन्वन्तरप्रणाली समाश्रिता । किञ्च ईशाविषयेऽप्ययं निश्चयो नास्ति, यदयं सृष्टेः कियद्वर्षानन्तरं जातः ? तर्हि एतस्य माध्यमेन कालविभागस्य किं मूल्यमस्ति ? अपिच किम् ईसावषमेवमेव प्रलयप्रयन्तं प्रचलिष्यति ? लक्षवर्षाणां वार्ता तु दूरे तिष्ठतु, पञ्चसहस्रवर्षपूर्वं प्रचलितो यौधिष्ठिरसम्बत्सरो न सर्वैरिदानीं ज्ञायते, तर्हि ईशासम्बत्सरः सदा चलिष्यत्येवैत्यत्र कोऽस्ति निश्चयः ? सभाव्यते चाचिरमेव स्वतन्त्रे भारते कदाचिद्देशासम्बत्सरस्स्थगितः स्यात् । अतोऽस्माकं पूर्वजैः किञ्चिदनिश्चित-

मुपायममत्वा प्रत्येक सिद्धान्तं सुनिश्चये सीम्नि समुपस्थापयन्ति । यथा घटिकाया द्वादशभि चिह्ने एकस्य दिनस्य २४ घटिकासमयज्ञानस्य व्यवस्था कृतास्ति तथैव पुराणेषु एकस्य कल्पस्य दीघसमयज्ञानाय १४ मन्वन्तरमाध्यमेन व्यवस्था कृतास्ति । अतः सृष्टिकालतः प्रलयपर्यन्तं घटनाज्ञानाय मन्वन्तरपद्धतेराविष्कारः सर्वथोपयोगी युक्तियुक्तश्चास्ति ।

यदि मन्वन्तरमानेन केवलमिदमेव ज्ञातुं शक्यते यद् अमुकमन्वन्तरस्यामुकयुगे इयं घटनाऽजीघटत तर्हि पाश्चात्यपद्धत्यापि केवलमिदमेव ज्ञायते यत् अमुकघटना इयद्वर्षपूर्वं परं वाऽजायत । पाश्चात्यपद्धतौ अपि मासतिथिघटना पलप्रतिपालानां तु ज्ञानं भवत्येव नहि । यथा अल्पीयसि द्विसहस्रात्मके काले केवलं वर्षज्ञानमेव पर्याप्तं भवति तथैव चतुरबुदवर्षाणामितिहासे केवलं मन्वन्तरमात्रं युगज्ञानं वा कथं न पर्याप्तं स्यात् । तस्माद् यथा पाश्चात्यपद्धतौ तिथिघटीक्षणपलविपलादीनां ज्ञानमन्तरापि न कापि हानिर्भवति, तथैव मन्वन्तरपद्धतावपि वषज्ञानं विनापि न कापि क्षतिर्भवितुमर्हति । अतएवोक्तमभियुक्ते —

यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः ।

नैकं पयनुयोक्तव्यं तादृगथविचारणे ॥

द्विसहस्रायुष्मत्या पाश्चात्यजाते अबुदवर्षायुष्मत्या हिन्दुजातेश्च गणनाया मेतावदन्तरं स्वाभाविकमस्ति । अतो यदि पाश्चात्यपद्धतौ केवलं पर्याप्तं वतते तर्हि अबुदवर्षात्मके हिन्दूनामितिहासे मन्वन्तरयुगज्ञानमेव पर्याप्तं प्रतीयते—

पुराणेषु या गाथा यानि चरित्राणि याश्च ऐतिहासिकघटना वर्ण्यन्ते, तासां सर्वासां स्वरूपं समाधियोगेन समाधिगम्यत्रिकालदर्शी महर्षि व्यासो लोककल्याणाय वर्णितवान् । पुराणेषु प्रतिपादिता देवपदाधिकारिणां देवानां च गाथा सृष्टिसम्बन्धेनास्माकं परमोपयोगिनी वतते । दैवे जगति मनुपदमेकमत्यन्तमहत्त्वपूर्णं पदमास्ते, तत् खलु प्रतिमन्वन्तरं परिवर्तते । मन्वन्तरं नाम देवराज्ये नानापरिवर्तनकारकं कालविशेषोऽस्ति, यथाऽस्मिन् मर्त्यलोके राज्ञां परिवर्तने अनेकविधं परिवर्तनमुपजायते, तथैव प्रतिमन्वन्तरं देवलोकमृत्युलोकयोः सभ्यतास्वरूपं तच्छृङ्खलाविधानम्, तच्छासनपद्धतिश्चेति सर्वं परिवर्तते । यथास्मिन् लोके एकद्वित्रिचतुःपञ्चशतवर्षेषु सभ्यतासदाचारादीनां परिवर्तनं दृश्यते, तथैव प्रतिमन्वन्तरं मनोः परिवर्तनेन साकं देवराज इन्द्रः अन्यं महान्तो देवपदाधिकारिणो नित्यं पितरश्च परिवर्तन्ते । तस्मै चोक्तम्—

सप्तर्षयः सुराशक्तो मनुस्तत्सूनवो नृपाः ।

एककाले हि सृज्यन्ते संहियन्ते च पूर्ववत् ॥

(विष्णुपुराणे १ अश्वे ३ अध्यायः)

अतः प्रतिमन्वन्तर जीवानां शक्तौ, ज्ञाने, देवजागतिकशृङ्खलादौ च महत् परिवर्तनमुपजायते । प्रतिमन्वन्तर देवाः कर्मचालका, ऋषयो ज्ञान-सञ्चालका, पितरश्च स्थूलभूतसञ्चालका भवन्ति । तेषामघस्तादनेके लघीयासौ देवपदाधिकारिणो भवन्ति, यथैकस्मिन् साम्राज्ये सम्राट् माण्डलिकादयश्च कार्यकारिणश्च पृथक् पृथक् भवन्ति, तथैव देवराज्ये इन्द्रेण सह अनेकेषां देवपदाधिकारिणां सम्बन्धो भवति । प्रतिमन्वन्तर यदा देवी शृङ्खला परिवर्तते, तदा सृष्टेः बहवोऽंशाः, देवराजस्यानेका व्यवस्था अपि परिवर्तनं प्राप्नुवन्ति । प्रतिमन्वन्तर यद् ज्ञानतारतम्यमुपलभ्यते, तत् तात्कालिकानां देवर्षिगणानां परिवर्तनमूलकमेवास्ति ।

मन्वन्तरीयभूगोलेतिहासवर्णनेन सह वर्तमानभूगोलेतिहासयोः महत्पाथ-क्यमस्ति । अतः कल्पान्तरीयेण मन्वन्तरीयेण भूगोलेतिहासेन सह आधुनिक भूगोलेतिहासयोः यदि सामञ्जस्य न स्यात् तर्हि न कापि हानिभवितुमर्हति । पुराणेतिहासेषु समुपवर्णिता विषया न लौकिकेतिहासरूपाः सन्ति, किन्तु प्राधान्येन धर्मरहस्यप्रदर्शनप्रधानाः सन्ति । पुराणेषु इतिहासवर्णनेन सह आध्यात्मिकाधिदेविकाधिभौतिकविषयवर्णनमस्ति । अतः पुराणानि न लौकिके-तिहासरूपाणि भवितुमर्हन्ति ।

त्रिकालदर्शी महर्षिव्याससमाधिधिया मन्वन्तरीया कल्पान्तरीयाश्च गाथा सङ्कलय्य लोककल्याणहेतवे पुराणेषु प्रकाशयाञ्चकार । अतो नासां लौकिकैरितिहासे सर्वांशेन सम्बन्धः । किं बहुना यदा इदानीमपि शतवार्षिके सहस्राब्दिके वा काले लौकिकेतिहासे देशकालषात्राणां सभ्यतायां सस्कृतेश्च महत् परिवर्तनमवलोक्यते, तदा अनेकमन्वन्तरीये कल्पान्तरीये च विपुले काले कियत् परिवर्तनं भवितुमर्हतीति विद्वद्भिः स्वयमेव विचारणीयम् ।

देवराज्यस्य प्रधानतया त्रीणि कार्याणि सन्ति (१) कालव्यवस्था (२) कर्मशृङ्खला (३) पदाधिकारिणां सुव्यवस्था च । तत्र कालव्यवस्थापको राजा मनुष्यभिधीयते, कमफलदानेन सह जीवानां नियामको धमराजो विद्यते । अनेकविधानां देवपदाधिकारिणां प्रतिष्ठापको देवसत्त्वसुरक्षको देवराज इन्द्र उच्यते । जीवानां गमनागमनचक्रस्य नियामका अपरेऽपि अनेके देवाः तत्तत् पदेषु प्रतिष्ठिताः सन्ति ।

यथाऽस्मिन् सृष्ट्युलोके राजा, प्रजा, राज्यशक्तिः, प्रजाशक्तिः, देशकालपात्राणां स्वरूपं च पृथक् पृथक् प्राप्यते, तथैव प्रतिमन्वन्तर विभिन्नप्रकारको देवर्षिपितृसङ्घो जायते । तस्मात् प्रतिमन्वन्तर देवराजस्य देवपदानाञ्च शृङ्खलायामवश्यं महान् भेदो भवितुमर्हति । मन्वन्तरपरिवृत्तौ मनुपदेऽन्यो मनुः प्रतीक्षितो भवति । इयं कल्पपरिमाणं निरीक्ष्य बुद्धिमन्तो विद्वांसः इदमव-

धारयन्ति यदेतस्मिन् महति काले बहु परिवर्तनं भवति । पदार्थविद्यावेदि-
नस्त्विदमामनन्ति यत् द्विसहस्रवर्षानन्तरं प्रस्तरगृहादीनामपि न कापि सत्ता
स्थातुमर्हति । एतावता महता कालेन सर्वत्र वननदीप्रभृतिषु बहुविध परिवर्तनं
भवति ।

ब्रह्मण एक दिन कल्प कथ्यते । एकस्मिन् कल्पे चतुर्दश मन्वन्तराणि
सहस्रसंख्याका महायुगाश्च भवन्ति । सत्य त्रेता द्वापर कलियुगानामेको महायुगो
भवति । एको महायुगो देवानां द्वादशसहस्रवर्षाणां भवति । तत्र चतुःसहस्र
दिव्यवर्षाणां सत्ययुगं भवति । यथैकस्मिन् दिने प्रसूत सन्ध्याकालः सोऽयं
सन्ध्याकालश्च भवति । तथैव प्रतियुगं युगस्यारम्भे सन्ध्याकालः अन्ते च
सन्ध्याशकालोऽपि भवति । तत्र चतुःसहस्रदिव्यवर्षाणां सत्ययुगम्, चतुःशतानि
वर्षाणि सन्ध्या, सन्ध्याशश्चास्ति । त्रिसहस्रदिव्यवर्षाणां त्रेतायुगम्, शतत्रय-
वर्षाणां सन्ध्या, सन्ध्याशश्च । द्विसहस्रवर्षाणां द्वापरयुगम्, द्विशतवर्षाणां सन्ध्या
सन्ध्याशश्च भवति । एवमेकसहस्रदिव्यवर्षात्मिक कलियुगम्, शतवर्षात्मिका सन्ध्या
शतवर्षात्मिका सन्ध्याशश्च भवति । एव सङ्कलनया द्वादशसहस्रवर्षाणाम् एक
चतुर्युगं भवति । तथा चोक्तम् मार्कण्डेयपुराणे ४६ अध्याये—

दिव्यैवषसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ।
चतुर्युगं द्वादशभिः तद्विभागं शृणुष्व मे ॥
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कृतमुच्यते ।
शतानि सन्ध्या चत्वारि सन्ध्याशश्च तथाविधः ॥
त्रेता त्रीणि सहस्राणि दिव्याब्दानां शतत्रयम् ।
तत्सन्ध्या तत्समा चैव सन्ध्याशश्च तथाविधः ॥
द्वापरं द्वे सहस्रेषु वर्षाणां द्वे शते तथा ।
तस्य सन्ध्या समाख्याता द्वे शताब्दे तदशकं ॥
कलिं सहस्रं दिव्यानामब्दानां द्विजसत्तमः ।
सन्ध्या सन्ध्याशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ ।
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या कविभिः कृता ॥
एतत् सहस्रगुणितम् अहर्ब्राह्मणमुदाहृतम् ।
ब्रह्मणो दिक्से ब्रह्मणो मनस्युत्पत्तुर्दश ।
भवन्ति भागशस्तेषां सहस्रं तद्विभज्यते ॥

विष्णुपुराणस्य प्रथमोऽंशे तृतीयेऽध्याये च—

दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ।
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥
चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।

दिव्याब्दाना सहस्राणि युगेष्वाहु पुराविद ॥
 तत्प्रमाणै शते सध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।
 सध्याश्चैव तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि स ॥
 सध्या सध्याशयोरन्तर्यं कालो मुनिसत्तम ।
 युगाख्य स तु विज्ञेय कृतत्रेतादिसंज्ञित ॥^१
 कृत त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगम् ।
 प्रोच्यते तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिवस मुने ॥
 ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन् । मनवस्तु चतुर्दश ।
 भवन्ति परिमाण च तेषा कालकृत शृणु ॥

दिव्यवर्षविवरणम्—

	काल	सध्या	सध्याश	योग
सत्ययुगस्य	४०००	४००	४००	४८००
त्रेतायुगस्य	३०००	३००	३००	३६००
द्वापरयुगस्य	१०००	२००	२००	२४००
कलियुगस्य	१०००	१००	१००	१२००
सङ्कलनम्				१२०००

मनुष्याणाम् एक वर्षं देवानामेक दिन भवति । एव मानवीय ३६० वर्षाणां देवानामेक वर्षं भवति । तच्च दिव्य वर्षं कथ्यते । द्वादशसहस्रदिव्य-वर्षात्मके काले दशसहस्रे गुणन कृत्वा पुन ३६० गुणनेन मनुष्यवर्षाणि सिद्ध्यन्ति । तथाहि एकस्मिन् कल्पे— $१२००० \times १००० = १२०००००$ देव वर्षाणि $१२००००० \times ३६० = ४३२०००००००$ मनुष्यवर्षाणि भवन्ति ।

श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धस्यैकादशोऽध्यायेऽपि—

कृत त्रेता द्वापर च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
 दिव्ये द्वादशभिर्वर्षे सत्त्वधान निरूपितम् ॥ १८-
 चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
 सङ्ख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥
 सन्ध्याशयोरन्तरेण य. काल शतसङ्ख्ययो ।
 तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥
 त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनम् ।
 तावत्येव निशा तात । यस्मिमीलति विश्वसृक् ॥
 निशावसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ।
 यावद्दिनं भगवती मनुस्मुञ्जश्चतुर्दश ॥
 स्वं स्वं कालं मनुमुञ्जते साधिका ह्येकसप्ततिम् ।

त्रिंशत्कोट्यस्तु सम्पूर्णाः सख्याता सख्यया द्विज ।

सप्तषष्टितथान्यानि नियुतानि महामुने ॥

विंशतिस्तु सहस्राणि कालोऽयमधिक विना ।

मन्वन्तरस्य सख्येय मानुषैवत्सरैर्द्विज ॥

इति विष्णुपुराणव्रचनानुसारं प्रत्येकमन्वन्तरकालं मानवीय-
३०६७२०००० वर्षात्मको भवति । तत्र वेङ्कमीयसवत् २०३६ पर्यन्तं वर्तं
मानस्य सप्तमस्य वैवस्वतनाम्नो मन्वन्तरस्य १२०५३३०८० वर्षाणि व्यती-
तानि, १८६१८६९२० वर्षाणि चावशिष्टानि सन्ति ।

चतुर्दशानां मनूनां नामानि

मन्वन्तरवर्णनं प्रायः सर्वेषु पुराणेषु विद्यते । तत्र विष्णुपुराणे १ अंशे
३ अध्याये १४ मनूनां नामानि एव निर्दिष्टानि सन्ति—(१) स्वायम्भुवमनु
(२) स्वरोचिषमनु (३) उत्तममनु (४) तामसमनु (५) रेवतमनु
(६) चाक्षुषमनु (७) वैवस्वतमनु (८) सावर्णिकमनु (९) दक्षसावर्णिकमनु
(१०) ब्रह्मसावर्णिकमनु (११) धमसावर्णिकमनु (१२) रुद्रसावर्णिकमनु
(१३) रुचिर्मानु (१४) भौममनु । तथाहि—

स्वायम्भुवो मनु पूर्वं परः स्वरोचिषस्तथा ।

उत्तमस्तामसश्चैव रेवतश्चाक्षुषस्तथा ॥

षड्भेदे मनवोऽतीता साम्प्रतं तु खे सुत ।

वैवस्वतोऽयं यस्यैतत्सप्तमं वर्ततेऽन्तरम् ॥

सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय । भविताष्टमः ।

नवमो दक्षसावर्णिर्भविष्यति मुने । मनु ।

दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मनु मुने ।

एकादशस्तु भविता धमसावर्णिको मनु ॥

रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनु ।

त्रयोदशो रुचिर्नाम भविष्यति मुने । मनु ।

भौमश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय । भविता मनु ॥

एष मृत्युलोको हि उपरिवर्तमानानां सप्तलोकानामन्यतमस्य भूलोकस्य
चतुर्थो भागः । अत्रत्या जीवा मातृगर्भादुत्पद्यन्ते मृत्युमपि प्राप्नुवन्तीति
हेतोः अयं मृत्युलोक इति उच्यते । किञ्च मृत्युलोकप्रभवा प्राणिनः
स्वकीयकर्मपरवशां सन्तो मृत्योरनन्तरं आतिवाहिकेन शरीरेण देव-

साहाय्यमवाप्य देवलोकेषु गच्छन्ति । तत्र स्वस्वकर्मानुसारं केचन स्वर्गलोके विविध स्वर्गीयसुखमुपभुञ्जते । केचिच्च नरकलोके पापकर्मपरिणामनेकप्रकार दुस्सहं दुःखमनुभवन्ति । मृत्युलोकादपरे त्रयो लोका देवलोका कथ्यन्ते । तेषु देवपिण्डधारिणो देवा निवसन्ति, मानवपिण्डधारिणो मनुष्या तान् द्रष्टुं न प्रभवन्ति । यदि तैर्षोमनुग्रहो भवेत्, तदा द्रष्टुं शक्नुवन्ति । देवलोका अस्माक मानवलोकादतीता सूक्ष्माश्च सन्ति । तत्र यथा देवा देवपिण्डानि विभ्रति, तथैवासुरा अपि देवपिण्डं दधति । तत्र विशेषस्तु एतावानेव वतते यद् आत्मोन्मुखवृत्तिप्रधाना देवा इन्द्रियोन्मुखवृत्तिमुख्या असुराश्च भवन्ति । अतएव समये उभयो समये देवलोकं प्रायो देवासुरसङ्ग्रामो भवति ।

तत्रोन्नतिकारिणो देवा न कदाचिदसुराणामधिकारमपहतुमिच्छन्ति, स्वाधिकारे एव ते सन्तुष्यन्ति, किन्तु विषयलोलुपा असुरा सर्वदेव देवाधिका रमात्मसात् क्तु यतन्ते । एतदेव देवासुरसङ्ग्रामस्य मूलङ्कारणमस्ति । यदा देवासुरसङ्ग्रामेऽसुराणां विजयो जायते, पराजीयन्ते च देवा, तदाऽषट्तिघट नापटीयस्या ब्रह्मशक्ते महामायाया अनुकम्पया असुराणां पराजयेन देवराज्ये पुनः शान्तिरायति ।

भूलोकस्य चत्वारो भेदाः सन्ति । एकः पितृलोकः, यत्र धर्मराजापरनाम-धेयस्य यमस्य राजधानी, सयमिनी वर्तते । द्वितीयो नरकलोकः, यत्राशुभकर्मकारिणो जीवाः फलभोगाय गच्छन्ति । तृतीयः प्रेतलोकः, यत्र मरणानन्तरं प्रेतभूता जीवाः कियत्कालं तिष्ठन्ति । चतुर्थश्चायं मृत्युलोकः, यत्र वयं वमामः । अस्मिन् मृत्युलोके एव मातृगर्भाज्जीवा जायन्ते, अन्यलोकेषु अयोनिजा एव जीवा उपलभ्यन्ते । अस्य मृत्युलोकस्य गमनागमनकेन्द्रस्थानत्वाज् जीवाः पितृप्रेतनरकात्मके लोकेष्वपि स्वस्वशुभाशुभकर्मफलभोगाय वम्भ्रम्यमाणाः पुनः मृत्युलोके एव जन्म लभन्ते ।

२०३६ वैक्रमीयसम्बत्सरपर्यन्तं ५०८० वर्षाणि व्यतीतानि, शेषाणि च ४३१४९१९ वर्षाणि सन्ति । अतोऽस्मिन् कल्पे ४३ चतुर्युगानि ७ मन्वन्तराणि ८ सन्धयः अवशिष्टानि सन्ति । तथा च तद्विवरणम्—

वर्तमानकले भुक्तवर्षाणि	५०८१
वर्तमानकले भोग्यवर्षाणि	४३१४९१९
शेष ४३ चतुर्युगानां भोग्यवर्षाणि	१८५७६००००
भोग्यसन्ध्यासन्ध्याशवर्षाणि	१३८२४०००
भोग्यसप्तमनुवर्षाणि	२१४७०४०००
१७३३५	२३४७०५०६६८

एवञ्च १०३६ सम्बत्सरत २३४७०५०९६८ वर्षान्तरमस्य ब्रह्माण्डस्य
प्रलयो भविष्यति ।

प्रलयश्चतुर्विधः

विष्णुपुराणस्य प्रथमेऽशो सप्तमेऽध्याये नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदात्
चतुर्विध प्रलय उक्तोऽस्ति । तथाहि—

नैमित्तिक प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज ।
नित्यश्च सर्वभूताना प्रलयोऽयं चतुर्विध ॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र शेतेऽयं जगतीपति ।
प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माण्ड प्रकृतौ लयम् ॥
ज्ञानादात्यन्तिक प्रोक्तो योगिन परमात्मनि ।
नित्य सदैवभूताना यो विनाशो दिवानिशम् ॥

तत्रैव ६ अशे ३ अध्याये सर्वेषा प्राणिना प्रलयस्तु त्रिविध उक्त ।
तथाहि—

सर्वेषामेव भूताना त्रिविध प्रतिसञ्चर ।
नैमित्तिक प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको लय ॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषा कल्पान्ते प्रतिसञ्चर ।
आत्यन्तिकस्तु मोक्षाख्य प्राकृतो द्विपराद्धक ॥

तत्र श्रीमद्भागवतस्य १२ स्कन्धे ४ अध्याये प्राकृतप्रलयो यथा—

द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मण परमेष्ठिन ।
तदा प्रकृतयः सप्त कल्पान्ते प्रलयाय वै ॥
एष प्राकृतिको राजन् । प्रलयो यत्र लीयते ।
अण्डकोशस्तु सघातो विघात उपसाधिते ॥
पर्जन्य शतवर्षाणि भूमौ राजन् । वर्षति ।
क्षय यास्यन्ति शनकै कालेनोपद्रिता प्रजा ॥
सामुद्र दैहिक भौम रस सावर्तको रवि ।
रश्मिभिः पिवते घोरैः सर्वं नैव विमुञ्चति ॥
ततः सवर्तको वह्निः सकषणमुखोत्थित ।
दहत्यनिलवेगोत्थ शून्यान् भूविवरानथ ॥
उपर्यध समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निःसूययो ।
दह्यमान विभात्यण्ड दग्धगोमयपिण्डवत् ॥
ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिक शतम् ।
शतवर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनैः ॥
ततः एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ।

अर्थात्—ब्रह्मण आयुष समाप्तौ प्राकृत प्रलय प्रारभते । तत्र प्रथमं शतवर्षाणि यावद्वृष्टिर्न भवति, प्रलयकालिकप्रखरसूर्यरश्मयो जलानि शोषयन्ति, येन सर्वे जीवा कालकवलिता भवन्ति । ततः सकर्षणमुखोद्गतोऽनल स्थावरजगमात्मक समस्त ससार भस्मसात्करोति । दह्यमान चेदमखिल विश्व गोमयपिण्डमिव प्रतीयते । तदनन्तरं शतवर्षपर्यन्तं निरन्तरं धारासपात वर्षणं भवति, येन सकल जगज् जलमय जायते । उत्पत्तिसमयेऽनुलोमक्रमेण यत्तत्त्वं यत् उत्पद्यते, प्रलयसमये विलोमक्रमेण तत्तत्त्वं तत्रैव लीयते । तथाचोक्त श्रीमद्भागवते १२ स्कन्धे ४ अध्याये—

तदा भूमेर्गन्धगुणं ग्रसन्त्याप उदप्लवे ।
 ग्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥
 अपा रसमयो तेजस्तल्लीयन्तेऽथ नीरसा ।
 ग्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्रहितं तदा ॥
 लीयते चानिले तेजो वायो ख ग्रसते गुणम् ।
 स वै विंशति ख राजस्ततश्च नभसो गुणम् ॥
 शब्दं ग्रसति भूतादिर्नभस्तमनुलीयते ।
 तेजसश्चेन्द्रियाण्यङ्गं । देवान् वैकारिको गुणैः ॥
 महान्ग्रसत्यहङ्कारं गुणा सत्त्वादयश्च तम् ।
 ग्रसतेऽव्याकृतं राजन् । गुणान् कालेन चोदितम् ।
 न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणा ।
 अनाद्यनन्यमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥

न यत्र वाचो न मनो न सत्त्वं
 तमो रजो वा महदादयोऽमी ।
 न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा
 न सन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥

नैमित्तिकप्रलयो यथा विष्णुपुराणे ६ अंशे ३ अध्याये—

चतुर्युगसहस्रान्ते क्षीणप्राये महीतले ।
 अनावृष्टिरतीवोष्णं जायते शतवर्षिकी ॥
 ततो यान्यल्पसाराणि तानि सत्त्वान्यशेषतः ।
 क्षयं यान्ति मुनिश्रेष्ठ ! पार्थिवान्यनुकीडनात् ॥
 ततः स भगवान्विष्णु रुरूपधरोऽव्ययः ।
 क्षयाय यतते कर्तुमात्मस्थास्सकला प्रजा ॥
 ततस्स भगवान्विष्णुर्भानोस्सप्तसु रश्मिषु ।
 स्थितः पिबत्यशेषाणि जलानि मुनिसत्तमः ॥

पीत्वाम्भासि समस्तानि प्राणिभूमिगतान्यपि ।
 शोष नयति मैत्रेय । समस्त पृथिवीतलम् ॥
 समुद्रान्सरित शैलनदीप्रस्रवणानि च ।
 पातालेषु च यत्तोय तत्सर्वं नयति क्षयम् ॥
 ततस्तस्यानुभावेन तोयाहारोपवृहिता ।
 त एव रश्मयस्सप्त जायन्ते सप्त भास्करा ॥
 अथश्चोर्ध्वं च ते दीप्तास्ततस्सप्त दिवाकरा ।
 दहन्त्यशेष त्रैलोक्य सपातालतल द्विज । ॥
 दह्यमान तु तेर्दीप्तैस्त्रैलोक्य द्विज । भास्करै ।
 साद्रिनद्यर्णवाभोग नि स्नेहमभिजायते ॥
 ततो निर्दग्धवृक्षाम्बु त्रैलोक्यमखिल द्विज । ।
 भवत्येषा च वसुधा कूर्मपृष्ठोपमाकृति ॥
 तत काष्ठाग्निरुद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरो हरि ।
 शेषो हि इवाससम्भूत पातालानि दहत्यथ ॥
 पातालानि समस्तानि स दग्ध्वा ज्वलनो महान् ।
 भूमिमभ्येत्य सकल बभस्ति वसुधातलम् ॥
 भुवर्लोक ततस्सर्वं स्वर्लोक च सुदारुण ।
 ज्वालामालामहावर्तस्तत्रैव परिवर्तते ॥
 अम्बरीषमिवाभाति त्रैलोक्यमखिल तदा ।
 ज्वालावर्तपरीवारमुपक्षीणचराचरम् ॥
 ततस्तापपरीतास्तु लोकद्वयनिवासिन ।
 कृताधिकारा गच्छन्ति महर्लोक महामुने । ॥
 तस्मादपि महातापवृत्ता लोकान्तत परम् ।
 गच्छन्ति जनलोक ते दशावृत्त्या परेषिण ॥
 ततो दग्ध्वा जगत्सर्व रुद्ररूपी जनार्दन ।
 मुखनिःश्वासजान्मेघान्करोति मुनिसत्तम । ॥
 ततो गजकुलप्रख्यास्तडित्वन्तोऽतिनादिन ।
 उत्तिष्ठन्ति तथा व्योम्नि घोरास्सवतका घना ॥
 महारावा महाकाया पूरयन्ति नभस्थलम् ।
 वर्षन्तस्ते महासारास्तमग्निमतिभैरवम् ॥
 शमयन्त्यखिल विप्र । त्रैलोक्यान्तरधिष्ठितम् ।
 नष्टे चाग्नौ च सतत वर्षमाणा ह्यहर्निशम् ॥
 प्लावयन्ति जगत्सर्वमम्भोभिमुनिसत्तम ।

धाराभिरतिमात्राभि प्लावयित्वाखिल भुवम् ॥
 भुवर्लोकं तथैवोद्धव प्लावयन्ति हि ते द्विज । ।
 अन्धकारीकृते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥
 वर्षन्ति ते महामेघा वर्षाणामधिकं शतम् ।
 एव भवति कल्पान्ते समस्तं मुनिसत्तम । ।
 वासुदेवस्य माहात्म्यान्नित्यस्य परमात्मन ॥
 सप्तर्षिस्थानमाक्रम्य स्थितेऽम्भसि महामुने । ।
 एकाणव भवत्येतत्त्रैलोक्यमखिलं तत ॥
 मुखनिश्वासजो विष्णोर्वायुस्ताञ्जलदास्तत ।
 नाशयन्वाति मैत्रेय । वर्षाणामपरं शतम् ॥
 सर्वभूतमयोऽचिन्त्यो भगवान्भूतभावन ।
 अनादिरादिविश्वस्य पीत्वा वायुमशेषत ॥
 एकार्णवे तनस्तस्मिञ्छेषशय्यागतं प्रभु ।
 ब्रह्मरूपधरश्शेते भगवानादिकृद्धरि ॥
 जनलोकगतैस्सिद्धैस्सनकाद्यैरभिष्टुत ।
 ब्रह्मलोकगतैश्चैव चिन्त्यमानो मुमुक्षुभि ॥
 आत्ममायामयी दिव्या योगनिद्रा समास्थित ।
 आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन्मधुसूदन ॥
 एष नैमित्तको नाम मैत्रेय प्रतिसञ्चर ।
 निमित्तं तत्र यच्छते ब्रह्मरूपधरो हरि ॥

प्रलयस्वरूपञ्च यथा तत्रैव—

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभूच्च नान्यत् ।
 श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमास्तदासीत् ॥

आवश्यकं वर्णाश्रमव्यवस्थासंरक्षणम् ।

पुराणानां प्रभावेण यावत्कलपर्यन्तं पवित्रतमेऽत्र भारतवर्षे वर्णाश्रम
 व्यवस्था सुरक्षिता स्थास्यति, तावत्कालमाध्यात्मिकलक्ष्योपेता धर्मप्राणा
 हिन्दूजातिर्न विनाशमेष्यति, तद् द्वारा देवानां मानवानाञ्च कल्याणं सततं
 सप्तस्यते एव । यदा वर्णसाङ्ख्येण पवित्रतमेयं वर्णाश्रमशृङ्खला प्रणङ्क्ष्यति,
 तदा हिन्दुजाते पतनमवश्यं भविष्यति । वर्णाश्रमशृङ्खलायां नारीणां
 पातिव्रत्यधमस्य महत्वं सर्वमतिशेते । पातिव्रत्यधर्मो हि वर्णाश्रमव्यवस्थाया

मूलमस्ति । वर्णाश्रमधर्मह्लासेनैव पातिव्रत्यधर्मस्य ह्लासः सम्भवति । राजैव प्रजा धर्ममार्गे प्रचालयितुं शक्नोति । यश्च नरेन्द्रो वर्णाश्रमशृङ्खला सम्यक् प्रचालयति, स त्रिलोके वन्दितः स्वर्गसुखभाग् च भवति । तथाचोक्तं मार्कण्डेय-पुराणस्य सर्गविंशे अध्याये—३० ३१ ।

वर्णधर्मा न सीदन्ति यस्य राज्यं तथाऽश्रमा ।
वत्स ! तस्य सुखं प्रेत्य परत्रेह च शाश्वतम् ॥
उत्पथग्राहिणो मूढान् स्वधर्माच्चलतो नरान् ।
यः करोति निजे धर्मे स राजा स्वगमुच्छति ॥
वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः ।
कमणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति हि ॥

वस्तुतो वर्णाश्रमव्यवस्थापालकानां सनातनधर्मिणाम् सकलं कर्मकदम्बं वर्णाश्रमधर्ममूलकमेवास्ति । वर्णाश्रमपरम्परायां रजोवीर्यशुद्धिः प्रधानास्ति । अतः एव सवर्णविवाहः प्रशस्यो धर्मसंगतश्च स्वीक्रियते । असवर्णविवाहः कामजः पापमयश्च आख्यायते । वर्णाश्रमव्यवस्थापेक्षणात् क्षत्रियोऽपि राजकुमारो नाभागो वैश्यत्वमापन्न इति मार्कण्डेयपुराणस्य ११३ अध्यायतोऽवगम्यते । वर्णाश्रमधर्मस्य मौलिकं दार्शनिकं च रहस्यमवलम्ब्य हिन्दुजातिरस्मिन् विकरालेऽपि काले स्थिरा वर्तते । अतः एव हिन्दुजाते पवित्रतायां सरक्षणाय वर्णाश्रमव्यवस्थायां सरक्षणमत्यावश्यकमस्तीति पुराणानां सिद्धान्तः ।

मुक्तिप्रयोजकानि पुराणानि

ननु पुराणानां मुक्तिप्रयोजकत्वं कथमिति चेत्, अत्रोच्यते, ऋतम्भर-प्रज्ञया कृतसर्वतत्त्वसाक्षात्कारा लब्धयथार्थज्ञाना हि भारतीयसमाजनियम-प्रवर्तका व्यासवाल्मीकिप्रभृतयो महामुनयो समाजोपकाराय निरन्तरं प्रयतमाना आसन् । यथा यथा समाजेभ्यः पापानि दूरीभवितुमर्हन्ति, तथा तथा सततं चेष्टन्ते स्म । यथा वा दुर्वृत्तैः सबलैः सुवृत्ता दुर्वला नाभिभूयेरन्, पापाचारिभिः सत्कर्मचारिणो न पराभूयेरन्, समाजे किमप्यपूर्वं स्वर्गसुखमुप-स्थाय मानवजन्म सार्थकं सम्भवेदिति सत्कर्मसु लोकानां स्पृहा समुपजायेत, तथा नियमान् व्यवस्थापयन्तं जगतीतलेऽस्मिन् आर्यं सनातनधर्ममक्षुण्णं परिपालयितुकामा निष्कामा महामनसा पूज्यतमा अपि भूतले विहरन्ति स्म ।

इदमसत्कर्म, एतदाचरणेन गाढतममसुखमुत्पद्यते सद्यः, येन पृथ्वीमिमां परिहाय लोकान्तरगमनेऽपि नास्ति निस्तारः । तत्र प्राक्तनेन दुष्कर्मणा प्राप्त

नरकमपि सर्वविधदुःखदायकमुपस्थितं भवति, तदा समुपतिष्ठते चात्मनि शान्तिं, जायते च पापकमणो घृणा, उत्पद्यते च मनसि एवविधा भावना यत् यदि कदाचिद् भूय मानवजन्म लभेय तदा न पुनः पापलेशमपि समुपार्जयेयम्, येनेदानीमीदृशं कठोरतरं दुःसहं दुःखमनुभूयत इति ।

एतच्च विवरणं पुराणप्रणेता व्याससरसेन, सरलेन, सुगमेन समीचीनेनोपन्यासमुखेन सयोजयामास । पुराणेषूपन्यासमुखेन पूर्ववृत्तं पठन्तो विजानन्तो जीवा असत्कर्मणो विपत्तिर्वर्तकता सत्कर्मणश्च सुखादिसम्पादकता ज्ञात्वा शुभकर्मणि प्रवर्तन्तेऽसत्कर्मभ्यश्च प्रतिनिवृत्त्य सुखमयसंसारं कर्तुं प्रभवन्ति, विलसन्ति च स्वयं परमानन्दे परमात्मनि ।

प्रथमतो वाल्मीकिनामा महर्षिः रामायणप्रणेताऽत्मनोऽद्भुते प्रबन्धकाव्ये वाल्मीकिरामायणे प्राधान्येन रामचरितं राक्षसचरितं च वर्णनीयतयाऽवालम्बे । तत्र श्रीरामस्य मर्यादापुरुषोत्तमस्य सर्वजनप्रियस्य पुण्यमयचरितम्, तदनुयायिना लक्ष्मणादीनां विशुद्धप्रेम, कौशल्यादीनां मातृणामादर्शस्नेहातिरेकम्, हनुमदादीनां भक्तिवैलक्षण्यम्, सुग्रीवादीनामनुकरणीयसख्यम्, निषादाधिपतेः सेवाकार्यं च प्रदर्शयामास । येनान्तिकृष्टे कष्टे निपतितोऽपि रामभद्रकष्टकष्टतया विज्ञातुं न शक्नोति, महादुःखेऽपि काञ्चित् सुखसन्ततिं समाश्लिष्ये ।

तस्य ललनाजनललामभूता त्रिलोकरमणीमणि सहस्रमिणीजनकनन्दिनी भगवती सीता भूतिमतीव सतीत्वख्याते, सर्वभोग्ययोग्ये यौवने वयसि सर्वं राजकीयसुखमेकपदे परित्यज्य घोरप्रचारे कान्तारे सुखेन स्वपतिदेवश्रीराममनुवव्राज । पतिसुखेनैव सर्वं सुखमन्यमाना यथा पत्युर्न क्लेशलेशसम्भवेत्तथा सर्वदा यततेस्म ।

रामलोकशिक्षाथमेव पितुरादेशसकेतमात्रेण विमातुः प्रीतये उपस्थितमपि बहुधाधिपत्यसहसा सहस्रं वृणाय मत्वा चतुर्दश वर्षाणि यावदरण्ये स्थितो न क्लेशतोऽपि दुःखसमाश्रयत्, प्रत्युत राज्यभोग्यतोऽप्यधिकमेवानन्दलेभ ।

भरतो नाम कैकेयीगर्भजं महोदारतादिगुणगुम्फितहृदयत्यागशीलनिधिरपि राज्यमनङ्गीकृत्य ज्येष्ठभ्रातरं श्रीमन्तं रामं प्रत्यावर्तयितुं चित्रकूटं प्रतस्थे । तत्रासफलो भरतः रामपादुकामेव गृहीत्वा स्वशिरसि च सवहन् तामेव राजसिंहासने संस्थाप्य स्वयं नगराद्वहिरेव नन्दीग्रामे रामस्य प्रत्यावतनं यावत् राम इव कृततापसवेक्षं समयमतिवाहिववान् ।

एवं प्रकाराणि बहूनि आदर्शमयानि उपदेशप्रदानि समाजसमुन्नयनकारणानि । राष्ट्रहितकराणि उभयलोकसुखसम्पादकानि सद्वृत्तानि समुपार्जयितुं युक्तानि ।

पुराणेतिहासयोरेतादृशाना सद्वृत्ताना पर्यालोचनात् परिणामे रामादीना सद्वृत्तधारिणा शुभसम्पादकतादर्शनेन जायते सद्वृत्तावलम्बने भूयसी समासक्तिः ।

तत्रैव दुवृत्तानि अपि कानिचिदुपलभ्यते । यथाहि क्षपाचरराजो रावण निखिलदुष्टकर्मनुबन्धी पापस्य सिन्धुरिव विविधदुर्विधानेन व्यस्त चकार समस्त जगत्, दुःखितानि च कृतवान् धमकव्रतिना नि स्पृहाणा यमनियमादि-साधनसमाशक्तमानसाना मुनीना मनासि, विद्यस्तवाश्च जगन्मङ्गलसाधनभूत यज्ञादिकम् विश्वामित्रतपोवने राक्षसी राक्षसाश्चोपस्थाय ।

तेन तेन पापसम्पादकेन धमविघ्नकमणा परिणामे राक्षसकुलविनिपात एव समुपलभ्यते । शुभकर्मनुरक्ताना शुभसम्पाता, अशुभकर्मविलम्बिनाम-शुभसम्पाताश्च प्रादुरभवन् ।

इतिहासेषु पुराणेषु च एवविधाना सत्कमणा शुभहेतुतादर्शनेन, अशुभ कर्मणामशुभहेतुताप्रदर्शनेन च लोकाना शुभेषु रतिमुत्पाद्य, अशुभकमणाम-शुभसाधनतामावेद्य तत्र तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्पादनद्वारा परमपुरुषार्थं प्रति अनुकूलता सम्भवति पुराणानाम् ।

एव महाभारते पुण्यचरित्राणा युधिष्ठिरादीना शुभसाधकता, पापाचारिणा दुर्योधनादीना चरित्रवर्णनेन असद्वृत्तस्य परिणामे विनाशमात्रफलकतामुप-दर्श्य तत्रैव सम्पादित कोऽपि सद्वृत्तासद्वृत्तयोर्ग्रहणपरिहारोन्मुखप्रसारो नरसमाजेषु ।

सन्ति हि पुराणेषु बहूनि पुण्यप्रकर्षसम्पादकानि वृत्तानि । यथा सुचरिताना चरित्रप्रकर्षवर्णनमुखेन दुष्टचरित्राणा चरित्रापकषवर्णनेन च साधारणजनाना व्यवहारविधौ शिक्षाप्रदान पुराणानामुत्तम काय दर्श दर्श कस्य सहृदयस्य चेतो न चमत्कृत भवति ?

पुराणेषु चतुर्णां वर्णानाम्, आश्रमाणाम्, पुरुषार्थानाम्, राजनीते, समाज रीते, लोकव्यवहारस्याचारविचारादीना यथेष्ट वर्णन विद्यते । उपासनाया भण्डार, मुक्तिद्वार च पुराणमेवास्ति । पञ्चदेवोपासनाया विचार भगवदवतारादीना विशेषता पुराणेषु एव प्रतिपादिताऽस्ति । नवधामस्तिकथा, भगवच्चरणेषु अनुरागविधिश्च पुराणेष्वेवोपलभ्यते । ससारस्य सर्वविधाना विषयाणामन्वेषण पुराणद्वारैव भवितुमर्हति । किं बहुना ? लोकद्वयसाधन प्रकार पुराणेष्वेवावलोक्यते ।

एवं पुराणेषु महापुरुषाणा चरित्राणि वर्णितानि सन्ति । मनुष्या हि पुराणाना कथा श्रुत्वा चतुर्णामपि धर्मार्थकाममोक्षाणा साधन कर्तुं शक्नु वन्ति । तस्मात्सिद्ध्यति । नि शसय पुराणाना मुक्तिप्रयोजकत्वम् ।

पुराणेषु परस्पर विरोधस्य परिहारः

यद्यपि तत्तत्पुराणेषु साम्प्रदायिकभावनाया प्रतीतिर्भवति । यथा शिवपुराणे शिव विष्णुब्रह्मणो स्रष्टा, विष्णुपुराणे विष्णु शिवब्रह्मणो निर्माता, देवीभागवते भगवती ब्रह्माविष्णुमहेशाना प्रसवित्री, सूर्यपुराणे च सूर्यस्यैव सवसवितृत्व दृश्यते । किञ्च बहुषु स्थलेषु कथायामपि परस्पर भेदो दृश्यते, येन अष्टादशाना पुराणाना व्यासकृत्वं न प्रतिभाति, तथापि कल्पभेदाद्भेदप्रत्ययव्यवस्थया निर्वाहात् न कापि विप्रतिपत्ति सम्भवति । तथा चोक्तमभियुक्ते —

कचित् कचित्पुराणेषु विरोधो यदि लभ्यते ।

कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था सद्भिरिष्यते ॥

वस्तुतो “नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये” “सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम्” इत्यादिवचनैरेक एव परमात्मा भक्ताना भावनानुसार अनेकनामरूपभावादिभिर्वर्णितोऽस्ति । अतएव श्वेताश्वतरोपनिषदि “एको देव सवभूतेषु गूढः” ऋग्वेदे च—

इन्द्र मित्र वरुणाग्निमातृरथो दिव्य स सुपर्णो गह्वमात् ।

एक सत्प्रिया बहुधा वदन्ति अग्नि यम मातरिश्वा नमाहुः ॥

इत्यादिना स्पष्टतया एक एवेश्वरोऽनेकरूपैर्वर्णितो वर्तते । अत एव च महिम्न स्तोत्रे पुष्पदन्ताचाय शिव स्तोति—

रुचीना वैचित्र्याद्भुजकुटिलनानापथजुषाम्,

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥

केवलेनोपासनाभेदेन एक एवेश्वर ब्रह्माविष्णुशिवशक्तिसूर्यादिनाम्ना निरूपितोऽस्ति, न तेषु वास्तविको भेदोऽस्ति ।

ये च तेषु वास्तविक भेद मन्यन्ते, न ते विचारवन्त सन्ति । यथाचोक्तम्

ब्रह्माण केशव रुद्र भेदभावेन मोहिता ।

पश्यन्त्येक न जानन्ति पाखण्डोपहृता जना ॥

अपि च—

एका मूर्तिस्त्रयोदेवा ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा ।

अतएव श्रीमद्भगवद्गीताया भगवान् श्रीकृष्णा —

यो यो या या तनु भक्त श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचला श्रद्धा तामेव विदधाम्यहम् ॥

तस्मात्—“अष्टादशपुराणाना कर्त्ता सात्वतमुत्तमः ।” इति वचनानुसार अष्टादशपुराणनिर्माता व्यासदेव एवास्ति । तेनैव समन्वयात्मकदृष्ट्या विभिन्नप्रसङ्गपादयोपासकाना भक्तानामिष्टदेवतासु श्रद्धोपपादनाय तत्तत्पुराणेषु तत्तद्देवानामुत्कृष्टता प्रदर्शितास्ति । विचारपूर्वकं पुराणा नामध्ययनेनैव प्रतीयते यद् एकस्यैव परमात्मनो ब्रह्माविष्णुशिवशक्ति

सूर्यादय विभिन्नानि सगुणानि रूपाणि सन्ति । यतो हि सृष्टौ एषा कार्यं भिन्नं भिन्नमस्ति । तथा च-उपासकानां विभिन्नत्वात् पुराणानि विभिन्नदेवताभक्तिपोषकाणि सन्ति । यथाह स्कन्दपुराणस्य सष्टिखण्डे—दशसु पुराणेषु भगवत शिवस्य गुणगानं कृतमस्ति । चतुषु पुराणेषु ब्रह्मणो महिमा वर्णितो विद्यते द्वयोः । पुराणायो देव्या उत्कर्षो वर्णितो वर्तते । तथा पुराणद्वये भगवतो विष्णो गौरव गीतमस्ति ।

अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिव ।

चतुर्भिर्भगवान् ब्रह्मा द्वाभ्यां देवी तथा हरि ॥ २।३०।३८

यो हि मनुष्यो यस्य देवस्य भक्तो भवति, स तस्य देवस्य महत्त्वप्रकाशक पुराण विशेषतः समाद्वियते, श्रद्धाति च तत्र । अष्टादशसु महापुराणेषु भिन्न भिन्नसम्प्रदायसामग्रीसत्त्वेऽपि वैष्णवशैव शाक्त पुराणेषु, अष्टादशानां पुराणानां पाठश्रवणयोः फलस्य वर्णनं सर्वेषां कृते समानमेवास्ति । तथाचोक्तम्—

अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ।

त्रिसन्ध्यं लभते नित्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

ये त्वेतानि समस्तानि पुराणानि च जानते ।

भारतं च महाबाहो ! ते सर्वज्ञा मता नृणाम् ॥

पुराणेषु विष्णोः शरीरवयवत्वकल्पनम्

पुराणेषु ब्रह्मपुराणं विष्णोर्मस्तकम्, पद्मपुराणं हृदयम्, विष्णुपुराणं दक्षिणो बाहुः, शिवपुराणं वामबाहुः, भागवतं वक्षःस्थलम्, नारदीयपुराणं नाभिः, माकण्डेयपुराणं दक्षिणपादः, अग्निपुराणं वामपादः, भविष्यपुराणं दक्षिणजानुः, ब्रह्मवैवर्तं वामजानुः, लिङ्गपुराणं दक्षिणगुल्फम्, वाराहपुराणं वामगुल्फम्, स्कन्दपुराणम् रोमाणि, वामनपुराणं त्वक्, कूर्मपुराणं पृष्ठम्, मत्स्यपुराणं मेदः, गरुडपुराणं मञ्जुः, ब्रह्माण्डपुराणमस्थि चास्ति । एवम्प्रकारेणाष्टादशपुराणेषु एक एव भगवान् विराजते । तथा चोक्तम् पद्मपुराणे स्वर्गखण्डे —

वैष्णवं दक्षिणो बाहुः शैवं वामो महेशितुः । ऊरू भागवतम्प्रोक्तं नाभिः स्थान्नारदीयकम् ॥

माकण्डेयश्च दक्षाद् द्विवर्धो ह्याग्नेयमुच्यते । भविष्यं दक्षिणो जानुर्विष्णोरेव महात्मनः ॥

ब्रह्मवैवर्तसञ्ज्ञा तु वामो जानुर्विश्रुतः । लैङ्गं तु गुल्फकं दक्षः वाराहः वामगुल्फकम् ॥

ब्राह्मं मूर्ध्निहरेरेव हृदयं पद्ममसज्जितम् । स्कान्द पुराणं लोमानि त्वगस्य वामनं स्मृतम् ॥

कौमं पृष्ठं समाख्यातं मात्स्यं मेदं प्रकील्यते । मञ्जुः तु गरुडम्प्रोक्तं ब्रह्माण्डमस्थि गीयते ॥

एवमेवाम्बुद्विष्णु पुराणवयवो हरिः ॥ ६२।२-७

अवतारतत्त्वमीमांसा

अवतारवादो हिन्दुधर्मस्यैक प्रधानो विषयोऽस्ति । उपासनाप्रणाल्या सहावतारवादस्य महान्वनिष्ठ सवन्धो वर्तते । अवतारस्य विस्तरतो वर्णन पुराणेषु विद्यते । श्रीमद्भगवद्गीतायामपि भगवतः श्रीऋष्णेनाऽजुन प्रति आत्मनोऽनेकेषामवताराणां चर्चा कृताऽस्ति । तद्यथा—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परत्तप । ॥

यद्यपि धर्मान्तरेष्वपि रूपान्तरेणावतारतत्त्वस्य सिद्धान्त समुपलभ्यते, तथापि हिन्दुधर्मस्येदं वैशिष्ट्यमस्ति यदेतदीयमवतारतत्त्वस्य विज्ञानमेकस्यां सुदृढभित्तौ स्थितं वर्तते वेदपुराणदशनशास्त्रानुसार-मीश्वरो मणिमालाया सूत्रमिव सर्वत्र व्यापिकोऽस्ति । तस्य चित्कला छद्भिर्ज्जस्वेदजाण्डजजरायुजमानवदानवदेवादिपिण्डेषु व्यापकाऽस्ति । अत एवेश्वर सर्वान्तर्यामी सर्वव्यापकश्च निगद्यते । सर्वव्यापित्वेऽपीश्वरस्य चित्कलाया विकासो नियमोऽस्ति । अथोद्भिर्ज्जयोन्येषु भगवत एकस्या एव कलाया विकासो विद्यते । स्वेदजेषु द्वयोः, अण्डजेषु तिसृणाम्, जरायुजेषु च चतसृणां कलानां विकासो वर्तते । मनुष्येषु पञ्च कलातोऽष्टकला पर्यन्त विकासो भवति । अष्टकलातोऽधिककलानां धारणसामर्थ्यं मनुष्येषु न तिष्ठतीति हेतोरितोऽधिककलानां यत्र विकासो भवति, तच्छरीरं दिव्यरूपादानैरुत्पद्यते, तदेवावतारं कथ्यते । अष्टकलातोऽधिका कला अवतारकेला कथ्यन्ते । ८ कलात आरभ्य १५ कलापयन्त विकासोऽज्ञावतारेषु भवति । पूर्णावतारे च षोडशानां कलानां विकासो जायते । अतो भगवतोऽवतारो विभिन्नासु कलासु भवति । तथा चोक्तं शम्भुगीतायाम् ।

ममैवेका कलाशक्तेरुद्भिर्ज्जेषु विकासते ।

स्वेदजेषु कलाद्वैतमण्डजेषु कलाद्वयम् ॥

चतस्रश्च कला भान्ति जरायुजगणेऽखिले ।

पञ्चक्रोशप्रपूर्णत्वान्मर्त्येषु प्रायशोऽमरा ॥

आकलापचकादष्टकला नूनं चकासति ।

नवारभ्य कला यावत् षोडश मे यथायथम् ॥

सविकाश्यावतारेषु नानाकेन्द्रोद्भूतेषु च ।

कृत्रचिन्मे प्रपर्यन्तेऽवतारे पूर्णसंज्ञके ॥

अल्पज्ञत्वाज्जीव सर्वज्ञो भवितु नार्हति, किन्तु सर्वव्यापित्वादीश्वर सर्वज्ञोऽस्ति । सर्वज्ञत्वादेवेश्वरस्यावतारो भवति । एकस्य ब्रह्माण्डस्याधिष्ठातुरीश्वरस्य येऽवतारा भवन्ति, ते भगवदवतारा कथ्यन्ते । ब्रह्माण्डरक्षको भगवान् विष्णुरेवास्ति । अतः प्रायो विष्णोरेवावतारा भवन्ति ।

यदा ससारे साधारणशक्तिः कार्यं न प्रचलति, धर्मस्य ह्रासो जायते, अधमश्च प्रवधते, असुरभावनापन्ना च भावना सज्जनानुद्धेजयति, तदा भगवान् स्वयमाविभूयाधर्मं नाशयति, दुर्जनान्निहत्य सज्जनान्पालयति । यथाचोक्तं गीतायाम् स्वयमेव भगवता श्रीकृष्णेन—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधमस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

अवतारप्रयोजनं प्रदर्शयता भगवता व्यासेनापि श्रीमद्भगवते स्पष्टमुक्तम्—

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभो ।

कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५।१६।५

यथा निराकारा वाटवग्नयः सर्वव्यापित्वेऽपि ससारकल्याणाय साकारे काष्ठादिरूपे परिणता सन्त लोकानुपकुर्वन्ति, तथैव सर्वव्यापको निराकारोऽपीश्वरः स्वमायासयोगेन भक्तानां प्राथनानुसारं धर्मगोद्विजं देवसज्जनानां रक्षायै मानवादिक्षरीरेषु आविर्भवति । तथाचोक्तम् श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय, सम्भवम्यात्ममायया ॥

बिष्णुपुराणेऽपि—

गोविप्रद्विजसाधूनां छन्दसामपि चेश्वरः ।

रक्षामिच्छन्तनुवर्त्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥

सर्वव्यापकत्वात्परमात्मनः शक्तिरपि सर्वव्यापिकाऽस्ति । जडचेतनात्मकदृश्यद्वारेण तस्या बिकासो भवति । अतएव विश्वस्मिन् यत्किञ्चिद् दृश्यते, तत्सर्वं तच्छक्तिरेवाऽस्ति । तथाचोक्तम् पञ्चदश्याम्—

सर्वशक्तिमयं ब्रह्म नित्यमापूणमव्ययम् ।

यथोत्प्लसति शक्त्याऽसौ प्रकाशमधिगच्छति ॥

भगवतो विष्णोः कियन्तोऽवतारा भवन्तीति जिज्ञासायां चतुर्विंशत्यवतारान्निरूप्य श्रीमद्भगवते प्रथमस्कन्धे सूतीयाध्याये व्यासदेवेन लिखितं, यत्—

अवतारा ह्यसंख्येया हरे सत्त्वनिर्घेद्विजा ।
 यथा बिदासिन कुल्या सरस स्यु सहस्रश ॥
 ऋषयो मुनयो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
 कला सर्वे हरेरेव सप्रजापतय स्मृता ॥
 एते चाशकलापुस कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
 इन्द्रारिव्याकुल लोक मृडयन्ति युगे युगे ॥
 एतद्रूपो भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मन ।
 मायागुणैर्विरचित महदादिभिरात्मनि ॥

तत्रापि मुख्या दशावतारा सन्ति । तथाहि—

मत्स्य कूर्मो वराहश्च नृसिंहो बामनस्तथा ।
 रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्ध कल्किर्दश स्मृता ॥

यावदीश्वरनियमे काऽपि बाधा नोपतिष्ठते, तावन्नावतरति भगवान् । यदा तन्त्रियमेऽसामञ्जस्यमुपतिष्ठते तदा पञ्चकलात आरभ्य अष्टकलासु स्वविभूति द्वारा भगवान् सामञ्जस्य स्थापयति । पर यदि विभूतिद्वारापि कार्यं न प्रचलति, धर्मधारा अव्यवस्थिता बोधवीति तर्हि ता व्यवस्थापयितुं कदाचिद् अशेन कदाचिच्च सर्वाभि कलाभिर्वाऽवतरति भगवान् ।

शास्त्रेषु पञ्चविधा अवतारा उपलभ्यन्ते (१) पूर्णवितार (२) अशावतार (३) विशेषावतार (४) अविशेषावतार (५) नित्यावतारश्च । तत्रा कलाभेदेनावतारो द्विविधो भवति—पूर्णवितार, अशावतारश्च । ९ कलात १५ कलापयन्तमवतार अशावतार, कथ्यते । तथा षोडशभिः कलाभिरवतार पूर्णवितार प्रोच्यते, यथा परशुरामो द्वादशकलावतार आसीत्, किन्तु सीता-स्वयवरानुन्तरन्तस्य कला यदा रामे आकृष्टास्तदा स केवल मुनिमात्रमवशिष्ट । तथाचोक्त वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे—

तत परशुरामस्य देहाग्निगत्य वैष्णवम् ।

पश्यता सवदेवाना तेजो राममुपागमत् ॥

यथा षोडशभि कलाभि परिपूर्णश्चन्द्रमा पूण कथ्यते, तथैव यत्र भगवत षोडशापि कला आविर्भवन्ति स भगवत पूर्णवितारो निगद्यते । अत एवोक्तम् “षोडशकलो वै पुरुषः” इति । भगवतो वामनाद्यवतारा अशावतारा आसन् । भगवान् श्रीकृष्णस्तु पूर्णवितार आसीत् । तथाचोक्तम् श्रीमद्भागवते—

‘अन्ये चाशकला पुस कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्’ इति ।

अशावतारपूर्णवितारयोरिदमेवान्तरमस्ति यत्—अशावतारस्य कर्म एकदेशस्यैककालस्यैकस्या परिस्थिते कदाचिदेकस्यापि कस्यचित्कृते हितकर भवति, किन्तु पूर्णवितारस्य कर्म सपूर्णस्य देशस्य सकलस्य कालस्य सर्वासा-

मेव परिस्थितीना सर्वेषा जीवाना च हिताय भवति । यथाशावतारस्य परशुरामस्य क्षत्रियसंहारकर्म तदानीमावश्यकमासीत्, किन्तु तत्समदा आवश्यक नास्ति । बुद्धसमये चेश्वरमुपेक्ष्य यज्ञविरोध च विधाय अहिंसा-प्रचारस्तदानी परमावश्यक आसीत्, परन्तु यज्ञविरोधो न सर्वकालोपयोगी विद्यते । किन्तु लीलापुरुषोत्तमस्य भगवत श्रीकृष्णस्य मर्यादापुरुषोत्तमस्य चादर्शमय कायकलाप सकलस्य देशस्य, कालाया आवस्थाया, सर्वेषा जनाना च कृते अत्यन्तमुपयोगी अनुकरणीय आश्रयणीयश्चास्ति । एव निमित्तभेदादपि द्वावतारौ भवत, विशेषावतारोऽविशेषावतारश्च, तत्र विशेषावतार दीक्षासमये शिष्याणामन्त करणे भवति । अतएव गुरुर्ब्रह्मादिरूपो मन्यते । तथाहि—

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वर ।
गुरुरेव परम्ब्रह्म तस्मै श्रोगुरवे नमः ॥

अविशेषावतारेषु काचित्को भगवद्भावस्यावेशो भवति । यदा भगवद्भावस्यावेशो भवति, तदा स भगवत्समो भवति, अन्यथा साधारणजन इव प्रतीयते । सनकादिनारदपृथुप्रभृतयो महापुरुषा अविशेषा अवतारा आसन् । तथाचोक्तम्—

आविष्टोऽभूत् कुमारेषु नारदे च हरिर्विभु ।
अविशेष पृथर्देव शखी चक्री चतुर्भुजः ॥

मनुष्याणामन्त करणेषु नित्यावतारो भवति, यथा सर्वशक्तिमत तत्त्वव्यापकस्य ज्ञानमयस्य परमात्मन सक्त्र सत्वात्सवजीवाना हृदये विराजमान स पापकर्मत प्राणिनो निवारयति, पुण्यकर्मणि च प्रेरयति येन जीवस्य पापकर्मत सदा साकोच, धर्मकार्येषु च प्रवृत्तिर्भवति ।

सृष्टिकार्यापयोगिनो यस्य यस्यावतारस्य नाम्ना यच्च पुराण निर्मितमस्ति, तत्र तत्र तस्य तस्यावतारस्य विशेषवर्णनं विद्यते, तद्द्वारा च कस्मैचिदुपदेशोऽवश्य प्राप्यते । यथा मत्स्यपुराणे मत्स्यद्वारा मनवे, कूर्मपुराणे कूर्मद्वारा देवताभ्य, वाराहपुराणे वाराहद्वारा पृथिव्ये, नरसिंहपुराणे नरसिंहद्वारा प्रल्हादाय, वामनपुराणे वामनद्वारा बल्ये उपदेशो दत्तोऽस्ति । सर्वेष्वपि पुराणेषु प्रायोऽवतारस्य चार्चाऽस्ति । तस्येदमेव मुख्य कारणमस्ति यन्मनुष्या अवताराणा चरित्र श्रुत्वा महिमानञ्चावगत्य स्वान्त करणेषु भक्तिज्ञानवैराग्यादिद्वारा मानव जीवनस्य लक्ष्यभूता भगवत्प्राप्तिं कतु समर्था भवेयुः । पुराणेष्वेकमत्या स्वीकृतमस्ति यद् धर्मसंस्थापनद्वारा जगतो रक्षायै समये समये स्वय सर्वशक्तिमान्परमात्मा पवित्रतमेऽत्र भारतवर्षेऽवतरति ।

श्रीमद्भगवते प्रथमस्कन्धे कुन्तीस्तुतौ, दशमस्कन्धे गर्भगीताया च भगवतोऽवतारविषयेऽनेकानि कारणानि बहवो युक्त्यश्च प्रदत्ता सन्ति

जगति नैवविध किञ्चित्स्थानमस्ति, यत्र सर्वव्यापकस्य निराकारस्य परमात्मन सत्ता न स्यादतोऽवतारशब्दस्यायमर्थो नास्ति यत्परमात्मा कुतोऽप्यागच्छति, किन्तु अवतारशब्दस्य वास्तविकोऽयमर्थोऽस्ति यदव्यक्त रूपेण सर्वत्र विराजमानस्य परमात्मनो व्यक्तीभवनम् । “ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्या जगत्” इति यजुर्वेदानुसारं इदं जगति यत्किञ्चिदस्ति, तत्सर्वपरमात्मन स्वरूपमेवास्ति । यथाच भगवान् विष्णुयदा जगद्भ्रूक्षामिप्रायेण स्वचिन्मय कलाया स्वशक्तेश्च प्रकाशं कस्यचन जीवस्याश्रयेणेह जगति विशेषतः प्रकाशयति, तथा सैव लीलाविग्रहरूपा तस्य सर्वप्रत्यक्षावतारशब्दऽभिधेया भवति । अतो व्यक्तत्वेऽपि परमात्माऽव्यक्तोऽस्ति । प्राकट्येऽपि गुप्तोऽस्ति । यथा ससारिणो अज्ञा जीवा परमात्मानमनवगत्य अत्याचारानाचारादिषु प्रवतन्ते, तदा जगतो व्यवस्था कर्तुमेकस्या शक्तेरेवावश्यकताऽस्ति । अतस्तद्रूपे स्वयं परमात्मैवावतरति ।

न केवलं पुराणेष्वेव किन्तु वेदे ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदि, रामायणे महाभारते च अवताराणां प्रसङ्गः उपलभ्यते । यथा ऋग्वेदे “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।” (१।२२।१७) शतपथ ब्राह्मणे च “वामनो ह विष्णुरासनम्” । १२।५।५ इत्यादिना वामनावतारस्य प्रसङ्गः उपलभ्यते । अथर्ववेदे—“वराहेण पृथ्वी सविदाना” (१२।१।४८) । तैत्तिरीयारण्यके च “उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना”

“आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्वायुभूत्वा चरत् सह मामपश्यत्, तं वराहो मूर्त्वा हरत्, स वराहो रूपं कृत्वाऽभ्युत्थमज्जत्, स पृथ्वीमध्ये आर्च्छत् ।”

इत्यादिना च वाराहावतारस्य प्रसङ्गः उपलभ्यते । शतपथब्राह्मणे च—

“मानवे ह वै प्रातः मत्स्यं सहापाणी आपेदे सहास्मै वाचमुवाच, विमूहि माम् पारिष्यामि ह्येति । कस्मान्मां पारयिष्यसीति औष इमा सर्वा प्रजा निर्वोदास्तत्तत्स्वा पारयिताऽस्मि ।” (१।८।१।१) इत्यादिना मत्स्यावतारस्योपाख्यानमुपलभ्यते । तैत्तिरीयारण्यके च कूर्मावतारस्य प्रसङ्गः एवमस्ति—

“अन्तरतः कूर्मभूतः तमब्रवीत् मम वै त्वङ्मासात् समभूत् नेत्यब्रवीत् पूर्वं मेवाहमिहासम् इति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् अ सहस्रशीर्षा सहस्राक्षं सहस्रपाद् भूत्वोदतिष्ठत् । (१।१।३।३) इति ।

“वज्रनखाय विषहे तीक्ष्णदष्टाय धीमहि तन्नो नरसिंह प्रचोदयात्” (१।१।३।१) इत्यादिना तैत्तिरीयारण्यके नरसिंहावतारस्य प्रसङ्गः उपलभ्यते । ऋग्वेदे—“विश्वामित्रो यदवहत्सुदासम्” (३।३।२२)

समावेदे च—

“शुभ्रकेतैद्युतिभिरन्निवितिष्ठितुषद्विवर्णे रभिराममस्यात् ।” (१५।२।१।३)
इत्यादिना रामावतारस्य प्रसङ्ग उपलभ्यते ।

ऋग्वेदे—

“यदप्रवीता दधते ह गम सदाचिज्जगतो भवसीदुद्धत ” (४।७।७।८)

अथर्ववेदे च—

घृत पीत्वा मधु चाह गव्य पीतेव पुत्रानभिरक्षतादिदम्” (२।१३।१)

तैत्तिरीयारण्यके च—

“नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णु प्रचोदयात् ।”
(१०।१।६)

छान्दोग्योपनिषदि च—

“एतद्धोरआगिरस कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच ।” (३।१८।६)
इत्यादिना कृष्णावतारस्य च पुष्कल प्रसङ्ग प्राप्यते ।

वैदिकग्रन्थेषु येषामवताराणामाभासो मिलति तेषामेव पुराणेषु रूपान्तरेण विस्तार उपलभ्यते । तस्मात्पुराणप्रतिपादिता अवतारा वेदमूलका एव सन्तीति न कापि विप्रतिपत्तिर्भवितुमर्हतीति विदाकुर्वन्तु पिद्वास ।

एव वैदिकवाङ्मयानुशीलनेन एष निष्कर्षो नि सति यद् यथा वेदो ज्ञान-
कम-भक्तीना मुद्गमस्थल विद्यते तथैव भगवदवतारणामपि मूल स्रोतो
वेद एव ।

ऋग्वेदे हि विष्णुसूक्तस्य विभिन्नेषु मन्त्रेषु वामनावतारस्य सङ्केत
उपलभ्यते । शतपथब्रह्मणे च ऋग्वेदस्योरगाय त्रिविक्रमं भगवन्त विष्णु
चैकीकृत्य पुराणेषु वामनावतारस्य पूर्ण प्रसङ्ग प्रस्तुतोऽस्ति तथान्तर
मिदमेवास्ति यद् तत्र शतपथब्रह्मणे असुरेभ्यो भूमे हरणमुक्तमस्ति तत्र
पुराणेषु वलेवल पृथिव्या हरण प्रप्रशितमस्ति । अपि च शतपथस्य कथानक
यत्र वैअसुराणा भूमौ यज्ञस्य विस्तार विधाय सा आत्मसात् कृता । तत्र
पुराणेषु त्रिभि क्रमे पृथ्वी बलिशरीराक्रमणानन्तर वामनेन सकला भूमिम-
सुरेभ्यो गृहीत्वा इन्द्रदेवाय समर्पिता । इत्य शतपथीय पौराणिक चाख्यान
भगवतो महिमान व्यनक्ति । वामनपुराणे वामनावतारस्य विस्तृत विवे-
चन विधत्ते ।

भक्तितत्त्वविवेचनम्

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।

लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुमद्रश्रवसे नमो नमः ॥

इह खलु ससारे सुखं मे शाश्वतं भूयात्, दुःखं च कदाचिन्माभूदिति, दुःखं हातुं सुखञ्चोपलब्धुं सततमभिलषति प्राणिमात्रम् । तथाचोक्तं महाभारतस्य शान्ति पर्वणि—दुःखादुद्विजते जन्तुः सर्वस्य सुखमीप्सितम् । नहि कोऽपि विवेकी स्वल्पे सुखमनुभवति, सर्वोऽपि जनोऽधिकदाधिकमेव सुखं वाञ्छति ।

परन्तु नास्ति सासारिकस्य सुखस्य काऽपि सीमा । एकस्य सुखदस्य वस्तुन प्राप्तौ सत्यामन्यस्य कामना उत्तरोत्तरं जागर्त्येव । अत एवोक्तवान् राजा भर्तृहरिः वैराग्यशतके—

निस्वो वष्टि शतं शतीं दशशतं लक्षीं सहस्रधियो

लक्षेशः क्षितिपालता क्षितिपतिश्चक्रेशता वाञ्छति ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रता सुरपतिर्ब्रह्मा पदं याजते

ब्रह्मा विष्णुपदं हरिः शिवपदं तृष्णाधिः को गतः ॥

गरुडपुराणेऽपि भगवान् व्यासः—

इच्छति शतीं सहस्रं सहस्रीं लक्षमीहते ।

लक्षाधिपस्तथा राज्यं राजा च स्वर्गमीहते ॥

एव च सुखान्वेषणे शतीं सहस्रीं भवितुमिच्छति, सहस्रीं लक्षीं, लक्षीं च राजा बुभूषति, राजा चक्रवर्ती, चक्रवर्ती चैन्द्र पदमाकाङ्क्षति । जीवो बाधनन्तं सुखं न लभते, तावत् प्रयतमान एव तिष्ठति । तथा चाह भगवती छान्दोग्य श्रुतिः—“नाल्पे सुखमस्ति भूमेव सुखम् ।”

एवञ्च भगवत्साक्षात्कारस्वरूपमेवात्यन्तिकमनन्तं सुखमेव जीवस्य वास्तविकं लक्ष्यं चरममुद्देश्यं मानवशरीरलाभस्य फलञ्चास्ति । आत्यन्तिकं निरतिशयं सुखमेव मोक्षं, मुक्तिं, परमपुरुषाय, निश्चयेऽसञ्चोच्यते । एतल्लब्ध्वा जीवः कृतकृत्यो भवति, न तस्य किञ्चित्कर्तव्यमवशिष्यते । एतदेव सुखस्य चरमा सीमा परमा च गतिरस्ति । तथाचोक्तं श्वेताश्वरोपनिषदि—

“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यं पन्थां विद्यतेऽयनाय । ३।८

अपि च छान्दोपनिषदि गार्गीं प्रति मैत्रेयः—आत्मा वा अरे द्रष्टव्यं श्रेतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च । ४।५

अतो निरवधिकस्य सुखराशे परमात्मन प्राप्तिरेव चरम सुखमस्ति ।
अत श्रीमद्भगवद्गीताया-मपि भगवता श्रीकृष्णेन स्पष्टमभिहितम्—

य लब्ध्वा चापर लाभ मन्यते नाधिक तत ।

तस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

यद्यपि “अपाम सोमममृता अभूम्” इति श्रुत्या सोमपानादिभि लभ्यस्य स्वर्गादेरपि सुखसाधनत्व प्रतीयते, तथापि “क्षीणे पुण्ये गत्यलोक विशति” इति गीतावाक्ये भोगेन पुण्याना क्षयात्स्वर्गच्छिद्युत्तिदशनान्न तदात्यन्तिक सुखसाधन मन्यन्ते विद्वांस ।

वेदान्तसिद्धान्तानुसार ब्रह्मैव पूणसुखस्वरूप निरतिशयानन्दरूपमस्ति । अभेदोपासनया तत्साक्षात्कृत्य जीवः सवदुःखविभुक्तो भूत्वा परमानन्द विन्दते शाश्वती च शान्तिं लभते ।

भेदोपासनया च परमात्मन साक्षात्कार सम्पाद्य जन्म मृत्युबन्धनक्लेश रहितो जीवः सगुणस्य भगवतो नित्यलीलाधाम्नि अप्राकृतशरीरेण निवसन् भगवत्सान्निध्यसुखमनुभवति । अतः भगवत्स्वरूपसाक्षात्कारमन्तरा न किमप्यस्ति वास्तविक सुखम् । निरतिशयसुखेप्सुभिः भगवत्स्वरूपसाक्षात्काररूप मुक्तयेऽवश्यं प्रयत्नो विधेयः ।

श्रीमद्भगवत्स्यैकादशे स्कन्धे विशत्यध्याये—

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥

कर्मभिर्भगवद्भक्तिर्भवतीशकृपा तथा ।

ज्ञानं तेन विमुक्तिश्च मोक्षधर्मसंग्रहः ॥

इतिवचनानुसारं मुक्ते प्रधानानि त्रीणि साधनानि सन्ति । निष्काम कर्म, ज्ञान, भक्तिश्चेति । तेषु ज्ञानस्य कृपाणधारासमानत्वेन सर्वसुलभत्वाभावात् निष्कामकर्मणश्च कष्टसाध्यत्वाद्भक्तिरेव सर्वसाधारणा सुभगा सुलभा च प्रतीयते ।

सत्ययुगादौ ज्ञानवैराग्ययोर्मोक्षसाधकत्वेऽपि कलियुगे भक्तेरेव प्राधान्यमस्ति । तथाचोक्तं पद्मपुराणस्य श्रीमद्भगवत्माहात्म्ये—

सत्यादित्रियुगे बोधवैराग्यौ मुक्तिसाधकौ ।

कलौ तु केवलं भक्तिर्ब्रह्मासापुज्यकारिणी ॥ २।४

किञ्च— न तपोभिर्न वेदश्च न ज्ञानेनापि कर्मणा ।

हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिका ॥ २।१८

तत्र कः भगवान् ? काच तस्य भक्ति ? इति प्रश्ने सक्षेपादिदमेव वक्तुं शक्यते यत्—यः सवशासकः, सर्वशक्तिमान्, सर्वान्तर्यामी, सर्वसाक्षी सर्वज्ञः

श्चास्ति, यस्य भक्त्या मानवः सकलदुर्गुणदुःखविमुक्तो भूत्वा विशुद्धो भवति ।
योऽजोऽपि जीवेषु दयां कृत्वा—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत !

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

इति गीतायां स्वकीयप्रतिज्ञानुसारं जीवानां कल्याणाय, धर्मप्रचाराय, दुष्टदलनाय च समये समये स्वलीलया देवमनुष्यपशुपक्ष्यादिषु साकाररूपेण प्रकटीभूय भक्तानां ह्लादयति, शास्त्रीयमर्यादां स्थापयति, सुखयति च लोकम् । यश्च सत्ययुगे हरिरूपेण, द्वापरे कृष्णरूपेणाविर्भवति, स एव नित्यं, अविनाशी विज्ञानानन्दधनः सर्वव्यापी परमात्मा भगवान् बोद्धव्यः ।

भक्ते किंस्वरूपम् ? इति जिज्ञासायाम् प्राह महर्षिः शाण्डिल्यः—

“सा परानुरक्तिरीश्वरे”

देवर्षिर्नारदः—“सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा, अमृतस्वरूपा च”

अङ्गिराश्च—“सानुरागरूपा”

नारदपञ्चरात्रे तु—

सर्वोपाधिबिनिमुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् ।

हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते ॥ इत्युक्तम् ।

एभिरिदं ज्ञायते यत् भगवति अनन्यं प्रेमैव भक्तिरस्ति ।

भजसेवायामिति धातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नो भक्तिशब्दाथः सेवाऽस्ति । यथा वृक्षस्य पूर्णता फलेनास्ति, तथा भक्तेः पूर्णता भगवत्प्रेमन्यायं प्रेम्णेवास्ति ।

यद्यपि भगवद्भक्तौ जीवमात्रस्यास्त्यधिकारो न्याययुक्तः हनुमज्जा म्बवद्गरुडगजेन्द्रकाकभुसुण्डिजटायुप्रभृतीनां पशुपक्षिप्लवङ्गमादीनां भगवद्भक्त्या परमपदप्राप्तिदशनात्, तथापि सर्वसाधारणपशुपक्षिषु ज्ञानसाधनयोरभावादीश्वरभक्तिं कर्तुमसमर्थतया शास्त्रकारा ईश्वरभक्तौ प्रधानतया मनुष्याणामेवाधिकारं वदन्ति । तथा च बादरायणसूत्रम्—

शास्त्राधिकारत्वेनानुष्यस्य”

भगवद्भक्तौ रूपस्यायुषश्च न मूल्यमस्ति, न च विद्यायाः धनस्य जातेश्चोत्कर्षोऽप्यपेक्ष्यते । न वा सदाचारस्य सद्गुणास्य च प्राधान्यमस्ति, नापि बलं मुख्यं विद्यते, किन्तु प्रेमैवानन्यं प्रतीक्षते भगवान् । तथाचोक्तं जीवगोस्वामिना—

व्याघ्रस्याचरणं ध्रुवस्य च वयो विद्या गजेन्द्रस्य का ?

का ज्ञातिर्बिदुरस्य यादवपतेरुग्रस्य किं पौरुषम् ?

कुञ्जाया कमनीयरूपमधिक किं तत्सु दाम्नो धनम् ?
भक्त्या तुष्यति केवल न च गुणभक्तिप्रियो माधव ॥

भगवत भक्तेन सम प्रियो न वैकुण्ठवासो नापि विशुद्ध योगिना
हृदय विद्यते, किन्तु कीर्तनमेवास्ति सर्वप्रिय भगवत । तथाचोक्त
नारद प्रति भगवता विष्णुना—

नाह वसामि वैकुण्ठे योगिना हृदये न च ।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

भक्तिर्भगवत प्राणतोऽप्यधिका प्रियाऽस्ति । भक्त्या प्रार्थितो भगवान्
नीचगृहेष्वपि गच्छति । तथाचोक्त नारदेन भक्ति प्रति - पञ्चपुराणस्य
श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये ।

त्वा तु भक्ते ! प्रिया तस्य सतत प्राणतोऽधिका ।
त्वयाऽऽहूतस्तु भगवान् याति नीचगृहेष्वपि ॥ २।३

प्रगाढया भक्त्या प्रसन्नो भगवान् सर्वमपि काय परित्यज्य एकस्य भक्तस्य
कृतेऽलौकिक कर्म निवर्तयति-असम्भवञ्च सम्भावयति । तथाच सर्वशक्ति
सम्पन्न कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थोऽपि भगवान् कृष्ण पाण्डवकुल-
नन्दनस्य धर्मराजस्य भक्तिगुणगरिम्णा प्रसन्नो भगवान् कौरवकुल दूरे परि-
त्यज्य पाण्डवकुलस्य मगलचिन्ताया नियत व्यापृतो बभूव, अजुनस्य
रथे हीनकर्म सारथ्यमपि स्वीचकार ।

भगवान् प्रह्लादस्य भक्त्याकृष्टो यत्र यत्र तस्य विपदमभिलक्षितवान्
तत्र तत्र ता वारयितुं प्रवृत्ते । मदोन्मत्तस्य करिण पादतलेन मर्दित
शैलशिखारादभूमौ प्रक्षिप्त जीवनापहारक च विषलडडुक मधुरमोदक-
त्वेन परिणमय्य भगवता परिपालित प्रह्लाद । हरिनामस्मरणमात्रेण भक्ति-
रसाभिप्लुत, प्रह्लाद “कु ते नारायण ” इति पित्रा हिरण्यकश्यपुना पृष्ट.
“सर्वत्रैव वर्तते मे नारायण ” इत्युक्तवान् । पुन “यदि सर्वत्रैव वर्तते ते नारा-
यणस्तदत्र स्तम्भे अपि वर्तता नाम” इत्युक्तवति पितरि “बाढमिति” यदा
प्राह, प्रह्लाद तदैव तेन सवेगमभिहतात् स्तम्भाग्नारायण उत्कटे नृसिंहरूपे-
ष्वाविभूय भक्तस्य प्रतिकूलाचारिणं हिरण्यकशिपु नरौर्विदारयन् पञ्चत्व
प्रापयामास, प्रह्लाद च तत्रैव राज्येऽभिषिच्य भक्तस्य भगवच्चिन्तनप-
रस्य साहाय्य सम्पादयामास । तथाचाह श्रीमद्भागवते व्यासदेव —

सत्य विधानु निजभृत्यभाषित व्याप्ति च श्रुतेष्वखिलेषु चात्मन ।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्रहन् मध्ये सभाया न मृग न मानुषम् ॥

एव पञ्चवर्षयस्कस्य ध्रुवस्य हिंस्रकपदसमाकीर्णोऽरण्ये रक्षा
चकार । तस्य परमया भक्त्या सुतरा सन्तुष्टो भगवान् स्वकीयवैकुण्ठ
लोकादप्युपरि कश्चिन्नूतन लोक तदर्थ निर्माय प्रदर्शितवान् भक्तजने
किमपि स्नेहातिरेकम् ।

द्वापरे द्रौपदी यदा दुःशासनेन केशेषु परिगृहीता कौरवसभाया
विवक्षा कर्तुमभिलषिता, तदा तस्या एकान्तया भक्त्या तथा—

गोविन्द ! द्वारिकावासिन् । कृष्ण ! गोपीजनप्रिय !

कौरवो परिभूता मा किं न जानासि केशव !

कौरवार्णवमग्ना मामुद्धरस्व जनादन !

प्रपन्ना पाहि गोविन्द ! कुरुमध्येऽवसीदतीम् ॥ १।६।४, ४२

इत्येवमभ्यर्थितो भगवान् तस्या वनरूपेण परिणतो भूत्वा कृष्णं परि
रक्ष्य दर्शितवान् भक्तिमर्षादा प्रचारितवाञ्छ द्रौपद्या पातिव्रत्यप्रधर्मकर्षम् ।

याज्ञसेन्या वच श्रुत्वा कृष्णोपहरितीऽभवत् ।

त्यक्त्वा शय्याशन पद्भ्यां कुपालुं कुपयः सभ्यात् ॥

कृष्ण च विष्णु च हरिं नर च

त्रणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ।

ततस्तु धर्मोऽन्तरितो महात्मा

समावृणो द्वे विविधे सुवस्त्रे ॥ १।६।४३

भक्त प्रणयस्य हृदयानुरागरूपस्य स्नेहस्य च दृश्यते समुत्कर्षं वृन्दावन-
लीलायाम् । तत्र हि परमया भक्त्या प्रणयादिना वा समाकृष्टो हरिः सर्वेषामेव
काम्यफलसम्पादयामास । बालोऽपि कृष्णं शिशुजनैरसाध्यानि कानिचित्
कर्माणि सम्पाद्यात्मन ईश्वरतां दर्शितवान् । अम्बरीषपृथुप्रभृतयो राजान
प्रेम्णा भगवन्तमर्चयित्वाऽनायासेन तं प्रापुः । सुदामा केवलं पृथुकतण्डुलकणैः,
गजेन्द्रं केवलेन पुष्पेण, सवरी च बदरीफलैरेव भगवन्तं सन्तोष्य स्वीया
स्वीयामभिलाषा पूरितवन्तः, प्राप्तवन्तश्च तत्कुपया परमपदम् । एतत्सर्वं
पर्यालोच्येदं वक्तुं शक्यते यत्सत्यमुक्तं भगवता गीतायाम्—

पत्रपुष्पफलतोययो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं कृत्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन ॥

अनन्यया भक्त्या सतुष्टो भगवान् भक्तस्य सर्वविधा बिपदं बारयति मनो
रथं च सर्वं पूरयति । तथाचोक्तं श्रीमद्भगवते—

समाश्रिता ये पदपल्लवपल्लवम् महत्पदपुण्ययशो मुरारे ।

भबाम्बुधिर्वत्सपदं परपदम्, पदं पदं यद्विपदो न तेषाम् ॥ १०।१।५८

भगवति समासक्तो भक्तो मुक्तिं लब्ध्वा न च पुनर्जन्ममरणचक्रे चक्रमितो
भवति । तथाचोक्तं श्रीमद्भगवते—

शृण्वन् गृणन् सस्मरयश्च चिंतयन् नामानि रूपाणि च सगलानि ते ।

क्रियासु यावच्चरणविदयोराविष्टचेता न पुनर्भवाय ॥ १०।२।३३

भक्तेर्वर्गीकरणम्

यद्यपि भक्ते वर्गीकरणविषये विदुषा भिन्न भिन्न मत विलोक्यते, तथापि प्रधानतया निम्नाङ्कित मतद्वय सर्वसाधारण प्रचलति ।

(१) भक्तिस्तावद् द्विधा, गौणी पराभेदात् । गौणी पुनर्द्विधा—वैधी रागात्मिका च । वैधी अपि पुनर्नवधा विभज्यते । तथाहि श्रीमद्भागवते प्रह्लाद उत्तमाध्ययनमभिलक्ष्य दैत्यबालकानवोचत्—

श्रवण कीर्तन विष्णो स्मरण पादसेवनम् ।

अचन वन्दन दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ७।५।२३

इति पुर्सापिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ ५।२३,२४

तथाच गुरूपदेशाद्—विधिनिषेधानुकूल साधन कुर्वतो भक्तस्य हृदये प्रथम या भक्तिरुदेति सा वैधी भक्तिरुच्यते । ततो निरन्तरम् भगवच्चरणार विन्दविषयिणी रागात्मिका भक्तिरुदेति, यया भक्तहृदये आनन्दशान्तिसञ्चारो भवति । तस्य मनोमधुप प्रभुपादपद्ममकरन्दपानमत्त सर्वत्र प्रभुमेव पश्य ज्ञानन्दनिमग्नस्तिष्ठति । अस्यामवस्थायामेव भगवन्त श्रीकृष्णमुक्तवत्यो ब्रज बाला रासलीलाया समये—

चित्त सुखेन भवतापहृत गृहेषु
यन्निविशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ।

पादौ पद न चलतस्तवपादभूलात्

याम कथ ब्रजमथो करवाम किम्वा ॥ १०।२९।३४,३५

रागात्मिकाया भक्त्या भगवत्प्रेमवित्त्वलो भूत्वा भक्त उन्मत्तवन्तृत्यति,
रोदिति, गायति हसति च । तथाचोक्तम्—

वाग् गद्गदा द्रवते यस्य चित्तम्
रुदत्यभीक्ष्ण हसति क्वचिच्च ।

निर्लज्ज उद्गायति नृत्यते च

मद्भक्त्युक्तो भुवन् पुनाति ॥ ११।१४।२४

एव गुह्यशास्त्राज्ञानुसार वैधी भक्तिमभ्यस्यतो भक्तस्य हृदये सा रागात्मिका भक्तिरुदेति, यस्या भक्तहृदय सासारिकविषयेभ्य उपरत भूत्वा भगवति लीन भवति । एतत् परिपक्वदशया परिणाम परा भक्ति रस्ति । यस्याम् अहङ्कारदेहात्मभावौ नश्यत, सर्वात्मदृष्टिश्च जायते । तथा चोक्त श्रीशङ्कराचार्यपादे —

सम्पूर्णं जगदेव नन्दनवन सर्वेऽपि कल्पद्रुमा ,
वाच, वारि समस्तवारिनिवहा पुण्या समस्ता क्रिया ।
वाच प्राकृतसंस्कृता श्रुतिगिरो वाराणसी मेदिनी
सर्वविस्त्रितिरस्य वस्तुविषया दृष्टे परे ब्रह्मणि ॥

(२) श्रीरूपगोस्वामिना भक्तिरसामृतसिन्धौ तु भवते त्रिधा मेद
कृतोऽस्ति । साधन, भाव, प्रेमा च । साधनभक्ति पुन द्विविधा वैधी
रागानुगाभेदात् । तथा चोक्तम्—

सा भक्ति साधन भाव प्रेमा चेति त्रिधोदिता ।
वैधी रागानुगा चेति सा द्विधा साधनामिधा ॥

तत्र वैध्या स्वरूपम्—

यत्र रागानवाप्तत्वात्प्रवृत्तिरूपजायते ।
शासनेनैव शास्त्रस्य सा वैधी भक्तिरुच्यते ॥

यथा श्रीमद्भागवते—

तस्माद्भारत ! सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।
श्रोतव्य कीर्तितव्यश्च सर्वतश्चेच्छताऽभयम् ॥ २।१।५
इय वैधी भक्तिरेकाङ्गाऽनेकाङ्गाभेदेन द्विधा भवति । तदुक्तम्—
सा भक्तिरेकमुख्याङ्गाश्रितानैकाङ्गिका यथा ।
स्ववासनानुसारेण निष्ठात सिद्धिकृद्भवेत् ॥

एकाङ्गा यथा—

श्रोविष्णो श्रवणे परीक्षिदमवद्द्वैयासकि कीर्तने
प्रह्लादः स्मरणे तददधिमजने लक्ष्मी पृथु पूजने ।
अक्रूरस्त्वमिवादाने कपिपतिर्दास्येऽय सरव्येऽजुन
सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत्कृष्णाप्तिरेषा परम् ॥

अनेकाङ्गा यथाराज्ञौऽम्बरीस्य चरित्रे श्रीमद्भागवते—

स वै मन कृष्णापदरविन्दयो
वचासि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करो हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु
श्रुति चकाराच्युतसत्कथोदये ॥

अथ रागानुगा यथा—

विराजन्तीमभिव्यक्त व्रजवासिजनादिषु ।
रागात्मिकामनुसृता या सा रागानुगोच्यते ॥
सा च कामद्वेषभयस्नेहादिसम्बन्धादनेकधा भवति ।

यथाह श्रीमद्भागवते—

कामाद् द्वेषाद्भयात्स्नेहात्सम्बन्धादीश्वरे मन ।
 आवेक्ष्य तदघ हित्वा बहवस्तद्गतिं गता ॥
 गोप्य कामाद्भयात्कसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा ।
 सम्बन्धाद्विषण्य स्नेहाद् यूय भक्त्या वय विभो ॥ ७।१।२९

भावभक्तिश्च यथा—

प्रेम्णस्तु प्रथमावस्था भाव इत्यभिवीयते ।
 सात्विका स्वल्पमात्रा स्युरन्नाश्रुपुलकादय ॥

यथाह पद्मपुराणे—

ध्याय ध्याय भगवत पादाम्बुजयुग तदा ।
 ईषद्वित्रियमाणात्मा साद्रष्टष्टिरभूदसौ ॥

प्रेमाभक्तिलक्षण तु

सम्यङ् मसृणस्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कित ।
 भाव स एव सान्द्रात्मा बुधे प्रेमा निगद्यते ॥

यथाह नारदपञ्चरात्रे—

अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसगता ।
 भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्भवानारदे ॥

तथाच श्रीमद्भागवते—

कचिद्बुदन्त्यच्युतचिन्तया कर्चित् हसन्ति नन्दति वदन्त्यलौकिका ।
 नृत्यन्ति गायन्त्यनशीलयन्त्यज भवन्ति तुष्णी परमेत्य निर्वृता ॥

प्रेमाभक्तेरुदये एव क्रमो भवति—

आदौ श्रद्धा तत साधुसगोऽथ भजनक्रिया ।
 तनोऽनर्थनिवृत्ति स्यात्ततो निष्ठा श्चिस्तत ॥
 अथाशक्तिस्ततो भाव तत प्रेमाभ्युदञ्चति ।
 साधकानामय प्रेम्ण प्रादुर्भावे भवेत्क्रम ॥

के भक्ते गुणा इति प्रश्ने प्राह रूपगोस्वामी—

क्लेशघ्नी शुभदा मोक्षलघुताकृत् सुदुर्लभा ।
 सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥

स्कन्दपुराणे च—

अन्त शुद्धिर्वाहि शुद्धि तप शान्त्यादयस्तथा ।
 अमी गुणा प्रपद्यन्ते हरिसेवाभिकामिनम् ॥

एवञ्चात्मकल्याणकामिभि पुरुषैर्भगवत्स्वरूपसाक्षात्काररूपसायुज्य
 सारूप्य-सामीप्य-सालोक्यमुक्तिप्राप्तये तत्साधनत्वोनोपयोगिनी भगव-
 द्भक्तिरवश्यमनुष्ठेया समादरणीया चेत्यल पल्लवितेन ।

नवधा भक्तिः

आनन्दकन्दसच्चिदानन्दस्य परमकृपालो परमात्मन प्राप्तौ नवधाभक्ते
प्राधान्यमभिप्रेत्य तत्प्रदर्शयते ।

(१) तत्र भगवद्गुणगाथाया श्रवण नाम श्रवणभक्ति । सा च सर्व
धर्मभ्यः श्रेष्ठा स्वीकुताऽस्ति । यतो हि भगवतो गुणानुवादश्रवणेन भग
वत्प्राप्तिरवश्य जायते । तथाचोक्त श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे ७७ अध्याये—

श्रवण सर्वधर्मभ्यो वरम्मन्ते तपोधना ।।

वैकुण्ठस्थो यत कृष्ण श्रवण द् यस्य लभ्यते ॥

सप्ताहवणाल्लोके प्रारभ्यते निकटे हरि ।

अतो दोषनिकृत्यथमेतदेव हि साधनम् ॥ श्री० मा० मा० ५।६३

प्रविष्ट कमरन्द्रेण स्वाना भावसरोरुहम् ।

धुनोति शमल कृष्ण सलिलस्य यथा सरित् ॥

तस्मादीशकथा पुण्यां गोविन्दचरिताश्रिताम् ।

महत्पुण्यप्रदा यस्माच्छृणुष्व नृपसत्तम ॥

केवलया श्रवणभक्त्या भगवत्प्राप्तिर्भवतीति विषये पुराणेषु बहूनि
प्रमाणानि उपलभ्यन्ते । यथा महाराज परीक्षित् केवलेन श्रवणभक्तिप्रभावे
पैव परमात्मान प्राप्तवान् । तद्यथा—

अमारे ससारे विषयविषसगाकुलविष, क्षणाद् अमार्थं पिवत शुक्लगाथाऽतुलमुषाम् ।
किमर्थं व्यर्थं सो । जत कुपथे कुत्सतपथे परीक्षितसाक्षा यच्छ्रवणगतमुत्प्लुक्ति कथन ॥

महापापी धुन्धुकारी अपि भगवतो गुणानुवादश्रवणप्रभावेणैव
ससारसागरादुत्तीर्ण । महादुर्वृत्तोऽजामिलस्तु नारायणशब्दोच्चारणेनैव
यमपाशाद्धिमुक्त । तथाचोक्तम्—

अशेषसकलेशशुभ विघत्ते गुणानुवादश्रवण मुरारे ।

कुत पुनस्तच्चरणारविन्दपरागसेवारतिरात्मलब्धा ॥

अतो मनुष्याणां कृते श्रवणादन्य कोऽपि नास्ति भगवत्प्राप्तिसाधक
सुगम पन्था । तच्च श्रवण महापुषाणा सङ्गादेव भवति । तथाचोक्त
श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे अष्टादशाध्याये—

तुलयामि लवेनपि न स्वर्गं ना पुनर्भवम् ।

भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिव ॥

सता प्रसङ्गान्मम वीयसविदो भवन्ति हृत्कणरसायना कथा ।

तज्जीषण दाहवपिवर्गवत्तमनिश्रद्धा रतिभक्तिरनु क्रमिष्यति ॥ ३।२५।२४

अतएव श्रीमद्भगवद्गीतायामपि संसारोत्तरणे श्रवणस्य प्राशस्त्यमुक्तं
भगवता श्रीकृष्णेन—

एतन्निविद्यमानानामिच्छतामकुतो भयम् ।
योगिना नृप निर्णीत हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥
अन्ये त्वेवमजानन्त श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्यु श्रुतिपरायणा ॥

अतएव च सनकादयो महर्षयो भगवद्गुणानुवाद्भ्रवणे एव स्वसमय
यापयन्ति ।

(२) भगवच्चरित्रकीर्तन कीर्तनभक्ति कथ्यते । श्रीमद्भगवते यथा—

सकीर्त्यमानो भगवाननन्त श्रुतानुभावो व्यसन हि पुसः ।
प्रविश्य चित्त विष्णुनोत्पक्षेय यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥
कलेर्दोषनिधे रजनस्ति ह्येषो महान् गुण ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्ग परब्रजेत्—
इत्थ हेरभंगवतो शचिरावतार—
वीर्याणि बालचरितानि च शन्तमानि ।
अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन् मनुष्यो
भक्ति परा परमहसगतौ लभेत ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया कीर्तनासक्तो भक्त सर्वश्रेष्ठोऽभिहित —

य इम परम गुह्य मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्ति मयि परा कृत्वा मामेवेष्यत्यसक्षय ॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तम ।
पिता न च मे तस्मादन्य प्रियतरो भुवि ॥

अतएव स्वभक्तिप्रचारक सर्वप्रियत्वेन स्वयमेव भगवताऽपि स्वीकृत
श्रीमद्भगवते, तथाहि—

नाह तिष्ठामि वैकुण्ठे योगिना हृदये न च ।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥
कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुण ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसग परम्ब्रजेत् ॥

एतावताल अधनिर्हरणाय पुसा सकीर्तन भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।
विक्रुष्य पुत्रमधवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति क्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥
जिह्वा लब्धाणि यो विष्णु कीर्तनीय न कीर्तयेत् ।
लब्धापि मोक्ष निःश्रेणी स नारोहति दुर्वति ॥

(३) भगवच्चरणारविन्दादिस्मरणात्मिका स्मरणमक्ति श्रीमद्भगवते यथा—

अविस्मृति कृष्णापदारविन्दयो
क्षिणोत्थभद्राणि शम तनोति च ।
सत्त्वस्य शुद्धि परमात्मभक्तिम्
ज्ञान च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥

अतएत्रामलात्मा परमहंसो महामुनि भगवान् शुक्रदेवो राजान परीक्षितम्प्रति प्रावोचत्—

शृण्वन् गृणन् सस्मरयश्च चिन्तयन्,
नामानि रूपाणि च मंगलानि ते ।
क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयो—
राविष्टचेता न भवाय कल्पते ॥
तन्न समादिशोपाय येन ते चरणाब्जयो ।
स्मृतिर्यथान विभेदपि संसतामिह ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्य आदावप्युक्तम्—
यस्य स्मरणमात्रेण जन्मससारबन्धनात् ।
विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया च भगवान् श्रीकृष्णस्मरणभक्त्याऽऽत्मनः सुलभत्वं दर्शितवान्—

अनन्यचेता सतत यो मा स्मरति नित्यश ।
तस्याऽहसुलभ पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिन ॥

(४) भगत्पादाब्जसेवनरूपा पादसेवनभक्ति—श्रीमद्भगवते यथा—

यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विना—
मशेषजन्मोपचित मल धियः ।

सद्यः क्षिणोत्थन्वहमेधती सती
यथा पदाङ्गुष्ठविनि सूता सरित् ॥

भगवतो रामस्य च चरणचिन्हरजसाङ्किता भूमिं पश्यतो भरतस्य तन्मयता वर्णयन् भगवान् शिव भगवती पार्वती प्रति प्राह अध्यात्म रामायणे—

स तत्र वज्राङ्कुशवारिजाञ्चित—
ध्वजादिचिह्नानि पदानि सर्वत ।
ददर्श रामस्य भुवोऽस्तिमङ्गला-
न्यचेष्टयत्पादरज सु सानुज ॥

(११५)

अहो सुधन्योऽहमस्मि राम-
पादारविन्दाङ्कित — भूतलानि ।
पश्यामि यत्पादरजो विमुग्य
ब्रह्मादिदेवै मुनिभिश्च नित्यम् ॥

अहल्या भगवतो रामस्य चरणरजसा स्पृष्टा सती सचेतना भूत्वा भगवन्त
श्रीराम स्तौति—

अहो कृतार्थास्मि जगन्निवास ! ते
पादाब्जसलग्नरज कणादहम् ।
स्पृशामि यत्पद्मजशङ्करादिभि-
विमुग्यते रन्ध्रितमानसै सदा ॥

भगवच्चरणाश्रयाणा भक्ताना सर्वे दोषा दूरीभवन्ति, सर्वाश्चापत्तयो विली
यन्ते । गोपदमिवैर्न ससारमुत्तरन्ति भक्ता । तद्यथा श्रीमद्भगवते—

समाश्रिता ये पदपल्लवपल्लव
महत्पद पुण्ययशो मुरारे ।
मवाम्बुधिर्वत्सपद पर पद
पद पद यद्विपदो न तेषाम् ॥
त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्वघाम्भि
समाधिनावेशितचेतसैके ।
त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन
कुर्वन्ति गोवत्सपद भवाब्धिम् ॥
न नाकपृष्ठ न च सार्वभौम
न पारमेष्ठ्य न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भव वा
वाञ्छन्ति यत्पादरज प्रपन्ना ॥
ज्ञानवैराग्यमुक्तेन भक्तियोगेन योगिन ।
क्षेमाय पादमूल ते प्रविशन्त्यकुतो भयम् ॥
इत्यच्युर्द्ध्वं भजतोऽनुवृत्त्या
भक्तिर्विरक्तिभगवत्यबोध ।
भवन्ति वै भागवतस्य राजन् !
तत परा शान्तिमुपैति साक्षात् ॥

(५) पाषाणादिनिर्मिताया भगवतो मूर्ते पूजनम् अचनभक्ति अस्ति ।
सा च भगवत प्रीतिकारिणी विद्यते । भगवतोऽचनेन भक्ताना हृदये
प्रसन्नता भवति यया हृदये भगवद्भावप्रीति शने शने जदेति । तथा हि
श्रीमद्भगवते व्यासदेव —

श्रीविष्णोरर्चनं ये तु प्रकुर्वन्ति नरा भुवि ।
 ते यान्ति शाश्वत विष्णोरानन्द परम पदम् ॥
 अर्चनभक्त्या स्वर्गपिवर्गसमस्तसिद्धिलाभोऽप्यनायासेन भवति—
 स्वर्गपिवर्गयो पुसा रसाना भुवि मानसम् ।
 सर्वासामपि सिद्धीना मूल तच्चरणार्चनम् ॥
 श्रीमद्भगवद्गोतायामपि भगवान् श्रीकृष्ण —
 यत् प्रवृत्तिर्भूताना येन सर्वमिदं ततम् ।
 स्वकर्मणा तमम्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानव ॥
 एव क्रिया भोगपथे पुमान् वैदिकतान्त्रिकै ।
 अचयन्नुभयतः सिद्धिं प्राप्तो विनृत्यभीक्ष्णम् ॥

(६) वन्दनभक्ति — भगवच्चरणारविन्दयोर्वन्दनं वन्दनभक्तिरुच्यते,
 यथा भक्तेषु अहंकारस्यापनयनद्वारा भगवद्भावस्योदयो भवति ।

तथाचोक्त श्रीमद्भागवते—

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
 तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुत शरण्यम् ।
 भृत्यार्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
 वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥
 ख वायुमग्निं सलिलं मही च ज्योतिषिसत्त्वानि दिशोद्गमादीन् ।
 सरित्समुद्राश्च हरे शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणम्येदन्य ॥
 यन्नामश्रुतिमालेण पुनान् भवति निर्मलं ।
 तस्य तीर्थपदं किंवा दासानामवशिष्यते ॥
 भगवत्प्रेमविह्वलस्याक्रूरस्य दशा वर्णयति भगवान् व्यास —
 रथात्तूष्णमवप्लुत्य सोऽक्रूर स्नेहविह्वलः ।
 पपात चरणोपान्ते दण्डवद्रामकृष्णयोः ॥
 (श्रीमद्भगवते १० स्कन्धे ३८ अध्याय)

भीष्मस्तवराजे च—

एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः ।
 नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥

(७) दास्यभक्ति — अत्र भगवतो दासो भूत्वा तत्सेवाभ्यासद्वारा-
 भिमानापनयनं भक्तेरुदयश्च भवति । तथाचोक्त श्रीमद्भागवते—

न वासुदेवात्परमस्ति मङ्गलं
 न वासुदेवात्परमस्ति पवनम् ।
 न वासुदेवात्परमस्ति देवतं
 त्र वासुदेव प्रणमन्नसीदति ॥

(८) सख्यमक्ति. —अत्र भगवत्सखिरूपेण एकप्राणताये हार्दिक-
प्रयत्ने भक्तहृदये भगवति मधुरमयस्य प्रेम्णो विकाशो जायते । तथाहि
श्रीमद्भागवते—

पतितः स्वलितश्चातं क्षुत्वा वा विवशो ब्रुवन् !
हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥
सख्यभक्तिप्राप्तये भगवत्प्रेमिभिः सखिभिः सह सगः तेषां
चरित्रस्याध्ययनमत्यावश्यकमस्ति । तथाहि श्रीमद्भागवते—

अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपाब्रजौकसाम् ।
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥
सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिवृत्तः ।
प्रीतो व्यमुञ्चदधिबन्धून् नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥
किं चित्रमच्युत ! तवैतदेशेष बन्धोदसेष्वनन्य शरणेषु यदान्म सत्वम् ।
यो रोचयेत् सह मृगे स्वयमीश्वराणां श्रीमत्कीरोटतटपीडितपादपीठः ॥
अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समहणम् ।
उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनी ॥
अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवाँल्लोकपावनः ।
व्यलिम्पद् दिव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमे ॥

(९) आत्मनिवेदनमक्तिः—आत्मनिवेदनद्वारा भक्तानां शारीरिकी
वाचनिकी मानसिकी च सकला चेष्टा भगवद्भावमयी भवति, तदा भक्तानां
हृदये भगवद्विषयेऽपूर्वदिव्यरागस्य विकास उदेति । तथाहि श्रीमद्भागवते—

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदतात्मनि विधीर्कीर्तितो मे ।
तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूताय च कल्पते वै ॥
स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करो हरे मन्दिरमाजनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥
मुकुन्दलिङ्गालयदशने दृशो तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।
ध्यानञ्च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसना तदर्पितो ॥
पादौ हरे क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपादाभिवन्दने ।
कामं च दास्ये नतु कायकाभ्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रति ॥

भगवत् प्राप्तये कर्मयोगज्ञानादीनि सर्वाणि साधनानि श्रेष्ठानि सन्ति,
किन्तु भक्तिस्तु सर्वोत्तमा गीतास्ति । नवविधासु आसु भक्तिषु एकविधया
अपि भक्त्या भक्त ससारसागरादुत्तुं शक्नोति, किं पुनः यत्र प्रह्लाद
इव नवधाभक्तिर्भवेत् । अतः परमात्मनो भक्तिविधेया । ययान्तेऽवश्यं
कल्याणं भवेत् । अतएवोक्तं श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये—

निखिलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या निवसति हृदि येषा श्रीहरेर्भक्तिरेका ।
 हरिरपि निजलोक सर्वथातो विहाय प्रविशति हृदि तेषा सूत्रोपनद्ध ॥ ४।७३
 कायेन वाचा मनसापि पातक नित्य प्रकुर्वन्ति शठा हठेन ये ।
 परस्वपुष्टा मलिना दुराशया सप्ताहयज्ञेन कञ्चै पुनन्ति ते ॥
 मर्थं कामइति योऽधिभद्वितस्त्रिवग ईक्षान्नयी न यदसौ विविधा च वार्ता ।
 मन्ये तदेदखिल निगमस्य सत्य स्वात्मापण स्वसुहृद परमस्य पुस ॥

पौराणिकानां कर्तव्यम्

यथा चार्वाके बौद्धे जेनेश्च हिन्दूधर्मस्य समूलमुन्मूलन कर्तुं वेदानां
 निन्दा समारब्धाऽऽसीत्, तथैव कतिचिद् आधुनिका भारतीया अपि
 'पुराणानि पोपकथा, उपेक्षणीयानि च' इति वदन्ति ।

यद्यपि पाश्चात्यसमालोचकेषु प्रसिद्धा समालोचका मिस्टर पार्जिटर्'
 मिस्टरवेसेन्टस्मिथप्रभृतयो विद्वांस पुराणानामनुपम महत्वं मन्यन्ते । तथापि
 'मिस मेयो' लिखितस्य "मदरइण्डिया" पुस्तकस्य प्रभावेण पाश्चात्ये जगति
 बहवो जना वेदान् पुराणानि चोपेक्षन्ते । स्वामिनो दयानन्दस्य
 सत्यार्थप्रकाशेन तु नवशिक्षिता भारतीया अपि पुराणानि सर्वथा
 उतेक्षन्ते, येन सनातनस्य हिन्दुधर्मस्य, सर्वकल्याणकारिण्या हिन्दुसंस्कृते,
 अतिप्राचीनाया हिन्दुजातेऽस्त्वित्त्वमापद्ग्रस्तमिव विलोक्यते ।

अतो यथा भगवत्पूज्यपादे श्रीस्वामिशंकराचार्यमहोदये कुमारिलभट्ट-
 शवरस्वामिप्रभृतिभिश्च बहूनि ग्रन्थरत्नानि लिखित्वा चार्वाकबौद्धजेनानां
 पाखण्डमय प्रेलाप खण्डयित्वा वेदस्य वैजयन्ती समस्ते देशे प्रासार्यत,
 येरद्यत्वेऽपि हिन्दुधर्मस्य संस्कार अस्माक धमनीषु सञ्चरति, तथैव
 वास्तविकशास्त्ररहस्यमर्मज्ञैर्विद्वादिभ्यः पुराणनिन्दकां नामवर्गले प्रलापैर्दुष्य
 माणा भारतीयसंस्कृतिम्, वैदिकधर्मम्, हिन्दुजातिं च संरक्षितुं पुराणनि-
 हितानि सर्वेषां हितकारीणि सर्वोपयोगीरि वैज्ञानिकतत्त्वानि सर्वेषां समक्षे
 उपस्थापनीयानि, येन वास्तविकस्थितिं भवगत्य जना सन्मार्गे प्रवर्तन्
 विरमेयुश्चासम्मार्गात्, प्रसरेच्च संस्कृतसेवकानां महदौदार्यम् । समस्ते जगति
 सम्यक् क्षान्तिरश्चरद्वारा शाश्वतं सुखं सर्वेषां समक्षे समुपतिष्ठेत् ।

स्वस्ति प्रजाम्य परिपालयन्ता न्यायेन मार्गेण मही महीषा ।

शोभाहाणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोका समस्था सुखिनो भवन्तु ।

शान्ति । शान्ति ॥ शान्ति ॥

भुवनकोषविवरणम्

प्रत्येकब्रह्माण्डे चतुर्दश भुवनानि भवन्ति । तेषु भू , भुव , स्व , मह , जन , तपः , सत्यञ्चेति सप्त लोका उपरि विद्यन्ते । अधस्ताच्च अतल वितल सुतल तलातल रसातल महातल पातालाख्या सप्त लोका सन्ति । उर्ध्वलोकेषु देवाना अधस्ताच्च असुराणा निवासो वर्तते । देवराजस्य इन्द्रस्य राजधानी स्वर्गलोके असुरराजस्य च राजधानी पाताललोके विद्यते । एषा चतुर्दशाना लोकानामनेके अन्तर्विभागा अपि वर्तन्ते । यथा किल भुवर्लोकस्य अन्तर्विभागा गन्धवलोकादयः सन्ति तथैव भूलोकस्यापि मृत्यु-पितृ प्रेत नरकनामकाश्चत्वारो लोका अन्तर्विभागरूपेण वर्तन्ते । मृत्युलोकोऽयं चतुर्दशाना भुवानाना केन्द्र रूपोऽस्ति । अत्रैव जीवा मार्तण्डभाजं जन्म लभन्ते । मृत्युलोके एव समुत्पद्य सर्वे जीवे स्वस्वशुभाशुभकर्मभोगानन्तरं नूतनानि कर्माणि सगृह्णन्ते । यतो हि मृत्युलोकोऽयं कर्मभूमिः , अत्रैव स्वातन्त्र्येण विविधानि शुभाशुभकर्माणि विधातुं सौकर्यं विद्यते । देवा असुराश्च स्वस्वल्लोकेभ्यः अग्रे गन्तुं न प्रभवन्ति , किन्तु अत्रैव मृत्युलोके जन्म आसाद्य भूयः सत्कर्मानुष्ठानानुसारमुपरि लोकेषु गच्छन्ति । अस्मादेव कारणान्न ब्रह्माण्डे मृत्युलोकस्य प्राधान्यमस्ति ।

भारतवर्षवैशिष्ट्यम्

भारतवर्षं हि मृत्युलोकस्य उत्तममङ्गमस्ति । उत्तमाङ्गत्वादेवात्र भारत-वर्षे भाषा-शरीर सौन्दर्यादीनां प्रकृतेरचेतादृशी पूर्णता परिदृश्यते । अत्रानसूया सीता सावित्री दमयन्तीप्रभृतयः पातिब्रत्यधर्मपरायणा स्त्रियः , ध्रुवप्रह्लादाद्या वालका , हरिश्चन्द्रयुधिष्ठिरादयो राजानः , शिवि दक्षीचिन्तलि कणप्रभृतयो दातारः , वसिष्ठ विश्वामित्रादयस्तपस्विनः , रामकृष्णादयोऽवताराः , याज्ञवल्क्य पतञ्जलिप्रभृतयो योगिनः , मार्कण्डेय कपिलादयो मुनयः , अग्निभरद्वाजवाम-देवादयः ऋषयः , व्यास वाल्मीकिप्रभृतयः ग्रन्थप्रणेतारः , गौतम-कणादादयो दार्शनिकाः । अनसूया-लोपामुद्रा-नर्मदादयस्तपस्विन्यः , मदालसा-सुकन्या-समाना गृहिण्यश्च प्रादुर्भूयास्य भारतवर्षस्य महिमानं समवर्धयन् । हिमालयतः कन्याकुमारीपर्यन्तम् , कच्छतः कटकपर्यन्तं सर्वेषां हृदि एकैव भारतीया सत्कृतिः विकासते । आचारभाषादीनाभेदेऽपि सर्वे रामकृष्णादिकं मन्यन्ते , जन्मान्तरं स्वीकुर्वन्ति , गोरक्षा च कर्तुं चेष्टन्त एव ।

आधुनिका पदार्थविद्यावेदिनः वैज्ञानिका अपि भारतस्य प्राकृतिकीं पूर्णतां स्वीकुर्वन्ति , मन्यन्ते च यत् भारतवर्षसदृशं पूर्णप्रकृतियुक्तं प्रदेशो

नास्मिन्भूमण्डले कचिदस्ति । सर्वोन्नतः सवसमद्विधाली विशालो नगाधिराजो हिमालयो भारतवर्षमेवालङ्करोति । सवतोर्धिकपुण्यशालिनी त्रिलोकपाविनी भव्या भगवती भागीरथी भारतवर्षे एव निभाल्यते, यस्या महिमानं देशीया विदेशीयाश्च विद्वांसो मन्यन्ते । ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्राश्चत्वारो वर्णा अत्रैव वतन्ते । षण्णा ऋतूनां यथाक्रममत्रैव प्रादुर्भावो भवति । श्वेत कृष्ण गौराङ्गा मानवाश्चात्र भारतवर्षे एव दृश्यन्ते । सर्वेषु देशेषु लब्धजन्मानो जीवा भारते एव प्राणान् धारयितुं शक्नुवन्तीति भारतस्य प्रकृतिपूर्णता सुतरा सिध्यति । भारतीय धर्मविज्ञानम्, तत्त्वज्ञानम्, वेदा, पुराणानि, धर्मशास्त्राणि, दशनामि च अस्य सूक्ष्मप्रकृतिपूर्णताया वैज्ञानिकगम्भीरगवेषणायाश्च प्रत्यक्षप्रमाणभूतानि सन्ति । अतो हि भारतवर्षमिदं स्वभावतः मृत्युलोकस्योत्तमाङ्गभूतमित्यत्र नास्ति कश्चित् सन्देहः । यथा किल मस्तकज्ञानेन्द्रियाणां केन्द्रस्थानं तथैव मृत्युलोकः सर्वेषां लोकानां श्रेष्ठतरं केन्द्रं विद्यते । तत्रापि अस्माकं भारतवर्षम्, यत्र जन्म लब्धुं देवा अपि वाञ्छन्ति । तथाहि श्री विष्णुपुराणे—

गयन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।

स्वर्गपवर्गास्पृहेतुभूते भवन्ति भूयः पुण्या सुरत्वात् ॥

किञ्च पुण्याधिक्यादेव भारते जन्म लभते जीव इति तत्रैव स्पष्टमुद्धोषितम् । तथाहि—

अत्र जन्म सहस्रणां सहस्रेरपि सत्तमम् ।

कदाचिल्लभते जन्तु मानुष्य पुण्यसचयात् ॥

अत्रापि भारत श्रेष्ठ जम्बूद्वीपे महामुने ।

यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥

यद्यपि पुराणेषु भुवनकोशवर्णने भारतादन्यदेशानामपि वणनं विद्यते, तथापि भगवतो लीलास्थलं पुण्यतमां भारतभूमिरेवास्ति । अत्रैव समये समये प्राकृतमानव इवावतरति भगवान्, रक्षति वर्णाश्रमव्यवस्थां पालयति च धर्मपथाध्वनीनान् । पवित्रतमेऽत्र भारत एव वद्विकाश्रमतो रामेश्वरपर्यन्तं द्वारिकातः कामाक्षापयन्तं पवित्राणि तीर्थानि पूज्यानि च सन्ति, यत्रत्यास्थावरजङ्गमा अपि पुण्यभाजं पूततमां धन्यतमांश्च मन्यन्ते । अतएव भारतीया भारतभूमिमिमामा स्नेहमयी मातरमिव सनतसमाद्रियन्ते, पूजयन्ति स्तुवन्ति प्रत्यहं प्रातरुत्थाय । पूर्वं प्रार्थयन्ते च—

समुद्रवसने देवि । पर्वतस्तनमण्डले ! ।

निष्णुपत्नि । नमस्तुभ्य पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥

अपि च श्रीमद्भागवते भारतवर्षे जन्मगृहीत्वा भगवत्सेवास्पृहा महत्पुण्यस्य फलं मन्यन्ते देवाः—

अहो अमीषां किमकारिशोभन प्रसन्न एषा स्विदुतस्वयं हरि ।
येर्जन्मलब्ध नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवोपयिक स्पृहा हि न ॥ ५।१९।२१

पुराणेषु अन्तर्विभाजनविमर्शः

पुराणानामन्तर्विभाजन भाग-खण्ड-अंश स्कन्द-पाद-पर्व-सहिता-
अध्यायेषु जातमस्ति । तथा भागाशखण्डेष्वपि अनेके अध्याया सन्ति ।
एव सर्वेषु पुराणेषु अध्यायास्तु सन्त्येव, किन्तु क्वचन भाग-खण्ड अंश
भ्यन्तरे वतन्ते क्वचिच्च स्वतन्त्रा एव सन्ति ।

(१) ब्रह्मपुराण द्वयोर्भागयो विभक्तमस्ति—पूर्वभाग, उत्तरभागश्च ।
उभयत्र २४५ अध्याया, नारदीयपुराणमतेन १०००० मत्स्यपुराण
मतेन च १३००० श्लोकाश्च सन्ति ।

(२) पद्मपुराणस्य विभाजन पञ्चसु खण्डेषु जातमस्ति (१) सृष्टिखण्डम्
(२) भूमिखण्डम् (३) स्वर्गखण्डम् (४) पातालखण्डम् (५) उत्तरखण्ड च ।
तत्र क्रमशः ८२, १२५, ३९, ११३, २८२ सङ्कलनया ६४१ अध्याया
५५००० श्लोकाश्च विद्यन्ते ।

(३) विष्णुपुराण भागद्वये विभक्तमस्ति पूर्वभाग, उत्तरभागश्च, किन्त्व
दानीमेतस्य केवल पूर्वभाग एवोपलभ्यते, य षट्सु अंशेषु विभक्तोऽस्ति ।
तत्र प्रथमेऽंशे २२ द्वितीये १६ तृतीये १८ चतुर्थे २४ पञ्चमे ३८ षष्ठेऽंशे
च ८ सकलनया १२६ अध्याया सन्ति । इदं पुराण २३००० सख्याक
भवितुमर्हति, किन्तु सांप्रत सर्वं नोपलभ्यते अस्योत्तरभागो विष्णुध
र्मोत्तर कथ्यते, तेन सख्या पूर्ति सम्भवति ।

(४) क-शिवपुराणस्य विभाजन सप्तसु सहितासु जातमस्ति (१) विद्येश्वर
सहिता (२) रुद्रसहिता (३) शतरुद्रसहिता (४) कोटिरुद्रसहिता
(५) उमासहिता (६) कैलाशसहिता (७) वायवीयसहिता च । तत्रापि
द्वितीयाया रुद्रसहिताया पञ्च खण्डाः सृष्टिखण्ड, सतीखण्ड, पार्वती-
खण्ड, कुमारखण्डो युद्धखण्डश्च सन्ति, तथा सप्तम्या वायवीयसहिताया
द्वौ भागौ स्त-पूर्वाद्ध मुत्तराद्धश्च । तत्र सप्तसु सहितासु क्रमशः २५,
१९७, (२० × ४३ × ५५ × २० × ५९ = १९७) ४२, ४३, ५७, २३, ७६
(३५ × ४१ = ७६) गणनया ४६४ अध्याया २४००० श्लोकाश्च
सन्ति ।

(४) ख-वायुपुराण चतुर्षु पादेषु विभक्तमस्ति (१) प्रक्रियापाद (२) उपो-
द्घातपाद (३) अनुषङ्गपाद (४) उपसंहारपादश्च । तेषु प्रथमे १६,

- द्वितीये ७ ६४, तृतीये ६५ ९९, चतुर्थे च १००-११२ अध्याया सन्ति ।
- (५) क श्रीमद्भागवतम् १२ स्कन्धेषु विभक्तमस्ति । तत्र क्रमशः १९, १०, ३३, ३१, २६, १९, १५, २४, ९०, ३१, १३, गणनया ३३५ अध्याय १८००० श्लोकाश्च सन्ति ।
- (५) ख देवीभागवतम् १२ स्कन्धेषु विभक्तमस्ति । तत्रापि क्रमशः २०, १२, ३०, २५, ३५, ३१, ४०, २४, ५०, १३, २४, १४ गणनया ३३२ अध्याया १८००० श्लोकाश्च सन्ति ।
- (६) नारदीयपुराणस्य विभाजनं भागद्वये जातमस्ति पूर्वभाग, उत्तर-भागश्च । तत्र पूर्वभागे चत्वारः पादाः १२५ अध्याया, उत्तरभागे च ८२ सकलनया २०७ अध्याया २५००० श्लोकाश्च सन्ति ।
- (७) माकण्डेयपुराण १३६ अध्यायेषु विभक्तमस्ति । एतस्य श्लोकसंख्या ९००० अस्ति, परमिदानीं ६९०० श्लोका एव उपलभ्यते ।
- (८) अग्निपुराणस्य विभाजनं ३८३ अध्यायेषु जातमस्ति । तत्र नारदीयानुसारं १५००० मत्स्यानुसारं च १३००० श्लोका भवितुमर्हन्ति ।
- (९) भविष्यपुराण पञ्चसु पवसु विभक्तं विद्यते । (१) ब्रह्मपर्व (२) वैष्णवपर्व (३) शैवपर्व (४) सौरपर्व (५) प्रतिसर्गपर्व च । अत्र ६०५ अध्याया नारदीयानुसारं १४००० मत्स्यानुसारं च १४५०० श्लोका भवितुमर्हन्ति ।
- (१०) ब्रह्मवैवर्तपुराण चतुषु खण्डेषु विभक्तमस्ति (१) ब्रह्मखण्ड (२) प्रकृतिखण्ड (३) गणेशखण्ड (४) श्रीकृष्णजन्मखण्डश्च । तत्रान्तिमे भागद्वयं विद्यते पूर्वभाग, उत्तरभागश्च । अत्र क्रमशः ३०, ५७, ४६, १३३ सङ्कलनया २६६ अध्याय १८००० श्लोकाश्च वर्तन्ते ।
- (११) लिङ्गपुराण द्वयोर्भागयोः विभक्तमस्ति पूर्वभाग, उत्तरभागश्च । तत्र क्रमशः १०८, ५५ गणनया १६३ अध्याया ११००० श्लोकाश्च सन्ति ।
- (१२) वाराहपुराणस्यापि विभाजनं भागद्वये जातमस्ति पूर्वभाग, उत्तरभागश्च । अत्र २१८ अध्याया २४००० श्लोकाश्च सन्ति ।
- (१३) स्कन्दपुराण सप्तसु खण्डेषु विभक्तमस्ति (१) माहेश्वरखण्ड (२) वैष्णवखण्ड (३) ब्रह्मखण्ड (४) काशीखण्ड (५) अवन्तीखण्ड (६) नागरखण्ड (७) प्रभासखण्डश्च । तत्राप्यनेकेऽवन्तरखण्डाः सन्ति । अत्र क्रमशः १७४, १५६, ८७, १००, ३८७, २७९, ४२१ सङ्कलनया १६७१ अध्याया नारदीयमतेन ८१००० श्लोकाश्च सन्ति, किन्तु मत्स्यपुराणानुसारं ८११०२ श्लोका भवितुमर्हन्ति ।

- (१४) वामनपुराणे द्वौ भागौ स्त-पूर्वभाग, उत्तरभागाश्च । तत्रादौ चतस्र सहिता सन्ति—(१) माहेश्वरीसहिता (२) भागवतीसहिता (३) सौरीसहिता (४) गाणेश्वरी सहिता च । अत्र ९५ अध्याया १००० श्लोकाश्च विद्यन्ते । अस्योत्तरभागो नेदानीमुपलभ्यते ।
- (१५) कूर्मपुराणे चतस्र सहिता सन्ति—(१) ब्राह्मीसहिता (२) भागवती सहिता (३) सौरी सहिता (४) वैष्णवी सहिता च । तत्र साम्प्रत केवल ब्राह्मी सहितामात्रमेवोपलभ्यते । यत्र भागद्वय वर्तते (१) पूर्वाद्विंश (२) उत्तराद्विंश । अत्र पूर्वाद्विं ५३ उत्तराद्विं च ४६ गणनया ९९ अध्याया ६००० श्लोकाश्च सन्ति । अत्र नारदीयपुराणानुसार १७००० मत्स्यपुराणानुसार च १८००० श्लोका भवितुमर्हन्ति ।
- (१६) मत्स्यपुराण २९० अध्यायेषु विभक्तमस्ति । तत्र १४००० श्लोका सन्ति, किन्तु नारदीयपुराणानुसार १५००० श्लोका भवितुमर्हन्ति ।
- (१७) गरुडपुराणस्य विभाजन खण्डद्वये जातमस्ति, पूर्वखण्ड, उत्तरखण्डश्च । तत्रोत्तरखण्डस्य प्रेतकल्प इत्यपि नामान्तरमस्ति, यत्र शरीरत्यागानन्तर परलोकगतना जीवाना प्रेतक्रियाया विवरण सविस्तर प्रति पादितमस्ति । अत्र भागद्वये क्रमश २४०, ७८ सङ्कलनया ३२८ अध्याया सन्ति । अस्मिन् नारदीयपुराणानुसार १९००० मत्स्यपुराणा नुसार च १८००० श्लोका भवितुमर्हन्ति ।
- (१८) ब्रह्माण्डपुराणस्य वायुपुराणवत् चतुर्षु पादेषु विभाजन जातमस्ति (१) प्रक्रियापाद (२) अनुषङ्गपाद (३) उपोद्धातपाद (४) उपसहारपादश्च । तत्र प्रथम पादद्वय पूर्वभाग उच्यते, तृतीयपादो मध्यभाग कथ्यते, चतुर्थपादश्चोत्तरभागो निगद्यते । ऐषु १६१ अध्याया सन्ति । एतत् पुराण नारदीयानुसार १२००० मत्स्यपुराणानुसार च १२२०० श्लोकसंख्याक भवितुमर्हति

पौराणिकशब्दविमर्शः

पुराणेषु वैदिकलौकिकोभयविधाना शब्दाना मिश्रण वर्तते । अद्यापि अधिकांशा शब्दा लौकिकव्याकरणनियमानुसार प्रयुक्ता सन्ति । कियन्त शब्दा लौकिकव्याकरणनियमविरुद्धा अपि स्वतन्त्रा प्रयुक्ता सन्ति, ये आर्षा इति कथयित्वा समाधीयते पौराणिके ।

पुराणेषु अपाणिनीयप्रयोगदर्शनम्

(१) सत्य पर धीमहि

श्रीमद्भागवते १।१।१

(२) पुत्रैतितन्मयतया तरवोर्जभिनेदु

” ”

(३) गावो बहुगुणा ददु	"	३।६।२५
(४) यथा दारे प्रजावती	"	३।४।३८
(५) न याचतोऽजात् समयेन दायम्	"	३।१।८
(६) तयो निपतमानयो	"	३।१६।३४
(७) कुतोऽन्यथा स्याद्रमत. स्व आत्मन	"	५।१।५
(८) निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वर	"	१।१०।२
(९) स्वराज्ये ३थाप्य धमजम्	"	३।३।७६
(१०) मरुतं हुत कुहकराद्धम्	"	१।१५।२१
(११) सत्राजित स्वतनयाम्	"	१०।५६।१
(१२) नदालये सवलया वजती विरेजु	"	१०।५।११
(१३) निशामय तदुत्पत्तिम्	मार्कण्डेयपुराणम्	८।१।१
(१४) विशन्त्यो मद्धिभूतय	"	९०।३
(१५) आयात च ण्डिका हृष्ट्वा	"	८८।३
(१६) आत्मनो वेदविद्या च ईश्वरेण	स्कन्दपुराणे रे०ख०	१।१७
(१७) सर्वानन्तफला प्रीक्ता	मत्स्यपुराणे	६४।४
(१८) मूर्खगिमेन रहितानि	"	१५८।७६
(१९) ॐ कारमय गृह्य	"	१३८।६८
(२०) पूर्ववद् गुह्य ऋत्विग्न्य	"	६०।३
(२१) देवाना मातरो हृष्ट्वा	"	६४।७
(२२) विशेषान् क्षुद्रराजस्तु	"	४७।२।४६
(२३) तस्याप्रतो नृप स्नायात्	अग्निपुराणे	१८५।१३
(२४) पूज्य देव चतुर्मुखम्	वामनपुराणे	४९।३७
(२५) महन्ति पापन्यपि नारदाशु	"	६९।११
(२६) कुण्डिन न प्रवेक्ष्यामि अहत्वा	ब्रह्मपुराणे	१६६।६
(२७) आगता पतिना विना	शिवपुराणे सू०स०	२४।४६
(२८) भारतेषु छिय पुस	कूर्मपुराणे	४३।२१
(२९) छोकान् प्रकल्पयित्वा तु	वायुपुराणे	६।३४
(३०) सद्भाव एषो भवते मयोक्त.	विष्णुपुराणे	२।१३।४४

एव पुराणेषु कुत्रापि छन्दोमङ्गलमिया सन्धि, कुत्र च सन्ध्यभाव कुत्रचिद् विभक्तिपरिवर्तन लिङ्गव्यत्यय, - आत्मनेपदस्थाने परस्मै-पदप्रयोग, परस्मैपदस्थाने चात्मनेपदप्रयोग । परस्मैपदिभ्यो धातुभ्यः शानच्प्रत्यय आत्मनेपदिभ्यः धातुभ्यः सत्प्रत्यय । क्वचनस्वरादिभ्यः धातुभ्यो भूतकाले अडाम्भाभाव क्वचन व्यञ्जनादिभ्यो धातुभ्योऽ-डागम, निरुपसर्गकधातुभ्यो ल्यप्प्रत्यय । कुत्रचित् सोपमर्जक

धातुभ्यो ल्यवभावः । एव बहवोऽपाणिनीया प्रयोगा दृष्टिगोचरी भवन्ति । यान् कियन्तो लिपिकारा च तु हि—आदिपदानि प्रयुज्य शुद्ध कर्तुं प्रयतन्ते, किन्तु नेदमुचितं प्रतिभाति, यतो हि व्यावहारिकसंस्कृत-शब्दानां प्रयोगकर्तॄणां पुराणानां कृते एते अपाणिनीया प्रयोग भूषणमेवास्ति न दूषणम् । तथाहि—

व्यावहारिकशब्दानां पुराणानि प्रयुज्यते ।

अपाणिनीयप्रयोगस्तु भूषणं न तु दूषणम् ॥

पुराणेषु पारिभाषिकशब्दप्रयोगः

सर्वेषु शास्त्रेषु पारिभाषिकशब्दानां सन्निवेशो विद्यते, यो हि तस्य शास्त्रस्य नेजी विशेषता । एतदनुसारमेव पुराणेष्वपि पारिभाषिकशब्दानां प्रचुरमात्रायां प्रयोगोऽस्ति । यथा—सर्ग—प्रलय मन्वन्तर—युग—कल्प पर—परार्द्ध सन्धि—सन्ध्यशब्दादयः शब्दाः । व्याकरणनियमव्युत्पत्त्यनुसारं लोकव्यवहारे सामान्यरूपेण योऽपि अथ सम्भवेत्, परन्तु पुराणेषु प्रयुक्तानामेषां शब्दानां स एवार्थोऽभिमतो भविष्यति, यो हि व्यासपरिभाषया निश्चितो भवेत् । अतः पुराणानामनुशीलनसमये तेषां यथार्थेष्वर्थेषु अवश्यं ध्यानं प्रदेयमन्यथा वेपथीत्यभ्रमोऽनिवार्यतया सम्भवेत् ।

पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तदर्थनिरूपणं च

(१) पुरति अग्रे गच्छतीति पुरा पुर अग्रगमने इति धातो औपदिक का प्रत्यये पुरा शब्दो निष्पद्यते । मेदिनीकोशे वलेन स त्रिषु अर्थेषु प्रयुज्यते । अतीतकाले प्रबन्धे सङ्कटे च । तथाहि—स्यात् प्रबन्धे पुरातीते सङ्कटागमिके तथा । पुरापूर्वकादण् प्राणने इति धातो पचाद्यच्चि कृते पुराणशब्दो निष्पद्यते ।

(२) पुराभवमिति विश्रुते सायं चिरेति ऋ प्रत्यये युवो रनाकौरिति सूत्रेण योरनादेशे अट्कुण्वाडौति सूत्रेण णत्वे कृते पुराण प्रोक्तेषु इति सूत्रनिर्देशात् तुटोऽभावे पुराणशब्दः सिध्यति ।

(३) यद्वा पुरा = पुरातनम् अनीति = जीवयति बोधयतीति पुराण ग्रन्थविवेकः । पुरापूर्वकात् अण प्राणने इति धातो रचि णत्वे च कृते पुराण-शब्दः सिध्यति ।

(४) पुरापूर्वकणीञ् प्रापणे इति धातो औणादिके डप्रत्यये टिलोपे णत्वे च कृते पुराणशब्दो निष्पद्यते । अर्थात् पुरा + नी + ड इमे त्रयोऽवयवा मिलित्वा पुराणशब्दरूपेण परिणता भवन्ति ।

(५) महर्षिणा यास्काचार्येण स्वकीये निरुक्तग्रन्थे पुराणशब्दस्य निर्वचनं कुर्वता प्रोक्तमस्ति यत् पुराणं कस्मात् ? पुरा नव भवति (निरुक्ते ३।१।२४)

अर्थात् पुराण कस्मादुच्यते ? अतो यत् कदापि पूर्वं नव स्यात् निश्क्ते यास्काचार्यस्यैव प्रकारेण निवचनेन पुराणे नवीनताया भावो नास्ति, किन्तु पुराणशब्दस्यार्थं प्राचीनोऽस्ति ।

यद्यपि पुराणशब्दस्य पर्यायवाचिन प्रत्न-प्रतन-पुरातन चिरतनादय शब्दो सति तथापि अत्र पुराणशब्देन प्राचीनाख्यारिकदियुक्ता महर्षिव्यासद्वारा निर्मिता अष्टादश ग्रन्थविशेषा एव ज्ञायन्ते । यदि पुसण कश्चिद् नवीन कथयति तर्हि स एव कथयितुमुद्यतो भविष्यति, यस्य पूर्वोक्ताना व्युत्पत्तीना ज्ञान नास्ति । विचारशीलास्तु व्युत्पत्तिमात्रत एव पुराण प्राचीनतम ग्रंथ विशेष मन्यन्ते । सस्कृतसाहित्यस्य सर्वे ग्रंथकारा इममेवार्थं स्वीकुर्वन्ति तथा स्वयं पुराणान्यपि अस्याेवाथस्य मान्यता प्रददति । तथाहि मत्स्यपुराणम्—

पुरातनस्य कल्पस्य पुराणानि विदुर्बुधा । ५३।७२

वायुपुराणमपि प्राचीनकालतोऽद्यावधि जीवित साहित्यमेव पुराण मनुते—

यस्मात् पुरा ह्यनतीद पुराणं तेन कथ्यते ।

निश्क्तिमस्य यो वेद सर्वपापै प्रमुच्यते ॥ १।२०३

पद्मपुराणानुसारं प्राचीना परम्परा व्यक्तीकर्तुं समर्थं शास्त्रमेव पुराणमुच्यते—

पुरा परम्परा व्यक्ति पुराण तेन वै स्मृतम् ॥ १।२।५४

ब्रह्माण्डपुराणे तु इतो भिन्नं व्युत्पत्तिरूपलभ्यते—पुरा एतदभूत् अर्थात्—प्राचीनकाले ईदृशासीत् । अत एतत् पुराणमुच्यते—

यस्माद् पुरा ह्यभूच्चैतद् पुराण तेन तत् स्मृतम् । १।१।७३

एव विभिन्नेषु पुराणेषु कृताया व्युत्पत्तौ ध्यानप्रदानेन प्रतीयते, यत् पुराणस्य वर्ण्यविषया प्राचीनकालत सम्बद्धा सन्ति । अपि च पुराणाशब्द-श्रवणमात्रेणैव व्यासकृतानामष्टादशाना पुराणग्रन्थाना सहसा स्मरण जायते । प्राचीनानि सन्त्यपि पुराणानि रचनावेचित्र्य वस्तु वैचित्र्याभ्या सदा अभिन-वन्ति प्रतीयन्ते । एव सृष्टि प्रलय प्रसिद्धराजर्षि वंशपरम्परा-मनुवर्णनं विशि-ष्टमानवाना पावनचरित्राणा च वर्णनं यस्मिन् ग्रन्थे विद्यते तत् पुराणमुच्यते^१ ।

समीक्षाचक्रवर्तिनो म० म० प० मधुसूदनौक्षामहोदयेनात्मन पुराणो-त्पत्तिप्रसङ्गे विश्वसाहित्यस्येतिहास पुराण प्रोच्यते ।

१ सर्गेष्व प्रतिसर्गेष्व वक्षो मन्वन्तराणि च ।

२ अस्यानुवृत्तिः चैव पुराण पञ्चलक्षणम् ॥ (बा० पु० ४।११)

द्विविधाधारापर्यालोचनम्

पुराणानां पर्यालोचनया प्रतीयते यत् प्राचीनकाले लोककल्याणार्थं शास्त्रसम्बन्धिन्यौ द्वे धारे प्रचलिते आस्ताम्—एका ऋषिधारा, द्वितीया च मुनिधारा । ऋषिभिः वेदं गृहीत्वा तस्य सुरक्षायां भारो गृहीतः, तथा मुनिभिः पुराणां स्वीकृत्य तस्य प्रवचनस्य प्रचारस्य प्रसारस्य च कार्यं कृतम्, यस्य सङ्केतोऽस्माभिः मार्कण्डेयपुराणेऽवाप्यते । तदनुसारं सर्गादौ अव्यक्तजन्मतो ब्रह्मणो मुखेभ्यो वेदस्य पुराणस्य चाविर्भावो जातः । तेषु ब्रह्मणो मानसपुत्राः सधर्षयस्तस्माद्देव गृहीतवन्तः, तथा मानसा मुनयः पुराणं प्रचारं स्वीकृतवन्तः—

उत्पन्नामात्रस्य पुरा ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । पुराणमेतद् वेदाश्च मुखेभ्योऽनुविनि सृताः ॥
वेदान् सप्तषयस्तस्माज्जगद्वृत्तस्य मानसाः । पुराणं जगद्गुह्यं चाद्या मनुयस्तस्य मानसाः ॥

(मार्कण्डेयपुराणे ४५।२०, २१)

एवमृषिधारा गृहीता वेदधारा प्रारम्भतो यज्ञेषु तत्तद्देवान् निर्दिश्य हविषस्त्यागस्य महत्त्वं प्रददति । तथा पुराणधारायां प्रमुखा लक्ष्यं लोकवृत्तस्यानुशीलनपूर्वकं भक्तिधारा भगवत्प्राप्ते समुपदेशदानमस्ति ।

ऋषिमुनिशब्दयोः पार्थक्यविवेचनम्

ऋषिशब्दस्य व्युत्पत्तिर्भवति—ऋषति=प्राप्नोति सर्वान् मन्त्रार्थान् ऋषति ज्ञानेन ससारपारं पश्यतीति वा ऋषिः । तौदादिकाद् ऋषिः गतो घातोऽरौणादिकेन किंप्रत्ययेन ऋषिशब्दो निष्पद्यते, यस्य सङ्कलितार्थो भवति विशिष्टज्ञानसम्पन्ना, ससारपारगनशीला वा व्यक्तिः । एवम्प्रकारक-स्यार्थस्य सङ्कृतो विभिन्नेषु पुराणेषु प्राप्यते^१ ।

तथा वायुपुराणे ऋषिशब्दस्य चत्वारोऽर्था निर्दिष्टाः सन्ति—गति (ज्ञान) श्रवणं सत्यं-तपस्या ब्रह्मधारा यस्या व्यक्तौ इमे चत्वारोऽर्था नियता कृता स्युः, सेवा व्यक्ति भवति ऋषिः^२ । मत्स्यपुराणेऽपि^३ ।

१ गप्यर्थादृषतेर्चातो नमिनिवृत्तिरादितः ।
यस्मादृषिपरत्वेन महाम्नास्मान्महृषयः ॥ (वायुपुराणे ७।७४)

गत्यार्थादृषते घातिनमिनिवृत्तिकारणम् ।
यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥ (म० पु० ६४।८३)

२ ऋषित्वेण गतो घातु श्रुतो सत्ये तपस्यथ ।
एतत् सनियतस्तस्मिन् ब्राह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥ (वायुपुराणे ५६।७९)

३ ऋषिर्हिंसा गतो घातु विद्या सत्यं तपश्चतुष्टयम् ।
एष सन्निचयो यस्माद् ब्रह्मणस्तु ततस्त्वृषिः ॥ (मत्स्यपुराणे १४।८१)

निस्तुक्तस्य व्याख्याकृतु यस्काचार्यस्य मतानुसार ऋषिशब्दस्य व्युत्पत्ति-
लभ्योऽर्थो भवति तत्त्वसाक्षात्कारकर्ता व्यक्तिविशेष—ऋषि-दर्शनात् (२।११)
तैत्तिरीयारण्यके ऋषिशब्दस्य व्याख्या कृतास्ति—दर्शनात् ह वै पृथ्वीस्तप्यमानान्
ब्रह्म स्वयम्यानाषात् ऋषयोऽभवन्, तद् ऋषीणासृषित्वम् (२।९) अर्थात् सृष्ट्यारम्भे
तपस्यता ब्रह्मणो मानसपुत्राणां समीपे वेद स्वयं प्रादुर्भूत । वेदस्यास्य
प्रादुर्भावकारणादृषीणामृषित्वमस्ति । तप पूतोऽन्तर्ज्योति सम्पन्नो मन्त्रद्रष्टा
तत्त्वदर्शी ऋषिरुच्यते, यस्य सकेत वायुपुराणमपि करोति^१ ।

ऋषघातु गतिर्हिसयोरथयो प्रयुज्यते । अत ब्रह्मज्ञानसम्पन्नो विद्यासत्य
तप परिपूतो वा ब्राह्मण ऋषिरुच्यते, स एव यदा निवृत्तिसमये बलेन
बुद्ध्या वा परमेऽव्यक्ते प्रविशति तदा परमर्षिं प्रोच्यते । एव गत्यर्थे
प्रयुक्ताद् ऋषघातो निष्पन्न ऋषि सर्वजीवनिवृत्तिकारण भवति । अत
एवास्य ऋषिता मन्यते । ब्रह्मणो मानसा परमैश्वर्यशालिन ऋषय
स्वयमुत्पन्ना स्वनिवृत्तिबुद्धिद्वारा ते तस्मिन् परमे महति आश्रिता
भवन्ति । अतस्ते परमतत्त्वज्ञानिनो महर्षय उच्यन्ते । तेषां परमैश्वर्यशालिना
मानसा औरसा वा पुत्रा परमत्वाश्रयात् परर्षय प्रोच्यन्ते । तैरुत्पन्ना ऋषयो
निगद्यन्ते । तत्पुत्राश्च ऋषीका प्रोक्ता, ये स्त्रीपुरुषसयोगजन्या जाता ।
परत्वकारणात् महत्त्वाश्रयान्च एते ऋषीका कथ्यन्ते । एषामृषिपुत्रका ज्ञेया
यतस्ते महत्त्व श्रुत्वा परिवर्तिनो जाता, अतस्ते श्रुतर्षय कथ्यन्ते । एव
कोशेऽपि ऋषीणां सप्त भेदा अभिमता सन्ति—

(१) ब्रह्मर्षि, (२) देवर्षि, (३) महर्षि, (४) परमर्षि, (५) काण्डर्षि
(६) श्रुतर्षि, (७) राजर्षिश्च । अर्थाद् राजर्षे श्रुतर्षि श्रेयान्, तत काण्डर्षि,
तत परमर्षि, ततो महर्षिस्ततो देवर्षि, ततश्च ब्रह्मर्षि सवश्रेष्ठोऽपि
मतोऽस्ति^२ ।

ब्रह्मर्षे स्थान देवर्षि राजर्ष्यपेक्षयोच्चतरमस्ति, यतोऽस्य चरम लक्ष्य
ब्रह्मलोको विद्यते । देवर्षे स्थान ब्रह्मर्षेर्निम्नतर राजर्षेऽप्युच्चतरमस्ति ।
यतो देवर्षेऽप्युच्चतरम लक्ष्य देवलोको भवति ।

मत्स्यपुराणे पञ्चानामृषिजातीनामुल्लेखो विद्यते^३ । तदनुसार
(१) अव्यक्तात्मा (२) महात्मा (३) अहङ्कारात्मा (४) भूतात्मा (५) इन्द्रिया

१ तस्मात् ऋषयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शिन । (वायुपुराणे ५१।८४)

२ सप्त ब्रह्मर्षि महर्षि-परमर्षय ।

काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमाद्वराः ॥ (रत्नकोशे २ । ७)

३ अव्यक्तात्मा महात्मा बाहङ्कारात्मा तथैव ।

भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते ॥

इत्येवमृषिजातिस्तु पञ्चधा नाम विश्रुता ॥ (मत्स्यपुराणे १४४।८९)

त्मा चेति पञ्चप्रकारा ऋषयो भवन्ति । तेषु भृगुर्मरीचिरत्रिरङ्गिरा पुलस्त्य पुलह क्रतु मनुदक्ष वशिष्ठश्चेत्येमे दश ब्रह्मणो मानसपुत्रा ऋषित्व-महत्वाभ्या द्वाभ्या धर्माभ्या युक्ता सन्ति । अत इमे महर्षय कथ्यन्ते वायुपुराणे ब्रह्मणो मानसपुत्रा एव महर्षय उच्यन्ते—भृगवादयो यथा सप्त कल्पे ह्यस्मिन् महर्षय (७।७०) गीताया भगवान् श्रीकृष्णश्चात्मान महर्षिषु भृगु निर्दिशन् महर्षीणा विश्लेषण कृतवान्—महर्षीणा भृगुरहम् । (१०।२५) एषामैश्वर्यशालिना महर्षीणा पुत्रा ऋषय शुक्र बृहस्पति कश्यप च्यवन उत्तथ्य वामदेवागस्त्य कौशिक कदम-घालखिल्य -विश्वश्रव शक्तिवर्द्धनाश्च ऋषय प्रोच्यन्ते, ये आत्मतपोबलेन ऋषित्व प्राप्तवन्त । एषामौरसा पुत्रा ऋषीका भरद्वाज दीर्घतम शरद्वत् पराशर शृङ्गी शङ्खनाद वैश्रवणादय ऋषिपुत्रा सन्ति । एते सत्यबलेन शृषित्वमलमन्त । एवप्रकारा अन्येऽपि ऋषयो वायुपुराणस्य ५९ अध्याये विवेचिता ज्ञेया ।

एवविधानामृषीणा माध्यमेनैवापौरुषेयाणा वेदाना विश्वस्मिन् आविर्भावो जात । सर्वप्रथमम् ऋषिभि वणमयो विग्रहवान् वेद आत्मन दिव्ये श्रोत्रे श्रुत । अतो वै वेदा श्रुतयोऽपि प्रोच्यन्ते । तदनन्तर तेषामृषीणा शिष्ये प्रशिष्ये तच्छिष्यैश्चाविच्छिन्नपरम्परयाऽद्यत्वेऽपि वेदाना प्रचार प्रसारश्च निरन्तर बोध्यते ।

पुराणेषु ऋषीणा विधेयकर्मसम्बन्धे विशिष्टरूपेण किञ्चिन्न प्रतिपादित-मस्ति, प्रतीयते यत् प्रजापतेर्ब्रह्मणो मानसपुत्रा महर्षय एव ब्रह्मर्षय प्रोच्यन्ते । पुराणेषु ब्रह्मणो मानसपुत्रातिरिक्ताना कियता ब्रह्मर्षीणा चरित्रस्य प्राप्तञ्चिक उल्लेखो विद्यते । तेनेद ज्ञायते यद् ब्रह्मर्षयो वेदज्ञातारो ब्रह्मज्ञानिनस्तपो भूतयोऽलौकिकशक्तिसम्पन्नाश्च भवन्तिस्म ये स्वतपोबलेनासम्भवमपि कार्यं कदाचित् सम्भावयन्तिस्म ।

के के देवर्षय सन्तीतिविषये विशिष्टरूपेणोल्लेखस्तु नास्ति, किन्तु वायुपुराणे धर्मपुत्रौ नर-नारायणौ, क्रतुपुत्रा बालखिल्या, पुलहपुत्र कदम, पर्वत, नारद, कश्यपपुत्रौ ब्रह्मवादिनौ असितदेवलौ च देवर्षय प्रोक्ता सन्ति^१ ।

ब्रह्मर्षि देवर्षिभ्यो राजर्षे स्थान निम्नतरस्य स्तरस्य विद्यते । राजर्षिनाम्नाऽभिधानस्य कारण प्रतीयते, यद् ये राजान प्रजावर्गं

१ देवर्षी गर्मपुत्री तु नरनारायणावुभौ ।

बालखिल्या क्रतो पुत्रा कदम पुलहस्य च ॥

पर्वती नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ ।

ऋष्यन्ति देवान् यस्मात्ते तस्माद्देवर्षय स्मृता ॥ (वा० पु० ५१।५६)

रञ्जयन्त सर्वथा सत्यवादिनो धर्मात्मान परमार्थचिन्तका भवन्तिस्म, त एव राजर्णय प्रोच्यन्तेस्म । पुराणानुसार जनक ययाति शान्तन् मान्धातु सगरप्रभृतयो राजान स्वधर्माचरणद्वारा राजर्णय, कथ्यन्तेस्म ।

ब्रह्मणो दशसु मानसपुत्रेषु मरीचि अङ्गिरोऽत्रि-पुलस्त्य-पुलह-ऋतु वसिष्ठा एते सप्तर्षिरूपेणावतीर्णा आसन् । महभारतेऽपि एत एव मानसा सप्तर्णय प्रोक्ता सन्ति^१ ।

एते वेदज्ञातार प्रवृत्तिमार्गसञ्चालका प्रजापतिपदे प्रतिष्ठिता सन्ति । पुराणानुसार प्रतिमन्वन्तर भिन्ना भिन्ना सप्तर्णयो भवन्ति । वर्तमाने मन्वन्तरे वसिष्ठ कश्यप अत्रि-जमदग्नि-गौतम-विश्वामित्र भरद्वाजा सन्ति सप्तर्णय । वैदिकसाहित्ये सप्तर्षिशब्द सप्तर्षितारकपुञ्जस्य द्योतकरूपेणापि दृष्टिगोचरीभवति ।

मुनिशब्दार्थः

मनु अवबोधने धातो मनेरुच्च (४।१२२) इत्यौणादिकसूत्रद्वारा इ प्रत्यये मकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य चोकारे कृते मुनिशब्दो निष्पद्यते । मनुते, जानाति यः स मुनि, मन्ता वेदशास्त्रतत्त्वार्थावगन्ता वा मुनि । एतस्य व्युत्पत्तिगम्योऽर्थो भवति—वेद-शास्त्रतत्त्वावगन्तृत्वम् । शङ्खस्मृतौ मुनिशब्दस्य स्वरूपमुक्तमस्ति, यद् य एकान्ते निवसति, मार्गे वा गच्छतो यस्य यत्र सन्ध्या जायते तत्रैव च यस्तिष्ठति स मुनिरुच्यते—^२

महभारते लिखितमस्ति यद्वने निवसतौ यस्य ग्राम पश्चाद्भूवति ग्रामे वा वसतो यस्य वन पश्चाद्भूवति स मुनिर्ज्ञेय । अर्थात् पृष्ठस्य वस्तुन उपयोग मकुर्वाणो यति मुनि निर्गद्यते^३ । वनपर्वणि मुने स्वरूपस्य सम्यग्विवेचन विद्यते । तत्र मुनौ तीव्रतपस्या तथा क्षमाशीलता अत्यावश्यकौ गुणौ प्रोक्तौ स्त ।

पुराणेषु अनेकत्र मुनि महामुनिशब्दयो प्रयोग उपलभ्यते । अमरसिंहेन मुने पर्यायो 'वाचयम' प्रोक्तोऽस्ति, यस्य शब्दार्थो मितभाषी भवति, किन्तु पुराणेषु ऋषि मुन्योर्लक्षणे किमपि विशिष्टमन्तर नहि प्रदर्शितमस्ति ।

१ मरीचिरङ्गिराश्चात्रि पुलस्त्य, पुलहः ऋतु ।

बक्षिष्ठ इति सप्तैते मनसा निम्नता हि ते ॥ (आ० प० ६५।१०)

२ शून्यगारनिकेत, स्याद् यत्र साय गृहौ मुनि । (शङ्खस्मृतौ ६।७)

३ अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।

ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनि स्याज्जनाधिप । (सा० प० ६१।१६)

भृगु-भव-मरीचि अङ्गिर पुलस्त्य-पुलह-ऋतु अत्रि वसिष्ठा एते नव महात्मान ऋषि मुनिशब्दाभ्या विशेषिता सन्ति । (वि० पु० १।७।२६ २७)
एव विश्वामित्र कण्व नारदा अपि महर्षिमहामुनिभ्या द्वाभ्या शब्दाभ्या विशेषिता. सन्ति ।

ऋग्वेदे मुनीना शक्तेराचरणस्य च यद् वणनमुपलभ्यते तदनुसारं मुनयः परिव्राजका योगिनो वा वक्तुं शक्यन्ते । एकत्र वेदे इन्द्रो मुनीना मित्रं प्रोक्तोऽस्ति । जैन बौद्धवादमयेऽपि मुनीना चरित्रचित्रणं प्राप्यते, तत्र तेषामादशमयः श्रेष्ठपुरुषरूपेण दशनं जायते । जातकसाहित्येन गृहविहीनौ यतिमुनी श्रमण-नाम्ना अभिहितौ स्तः । बुद्धोऽपि मुनिरभिमतो विद्यते, यतस्तस्याष्टदशसु नामसु एको मुनिशब्दोऽपि वर्तते^१ ।

गीतायां दुःखेषूपस्थितेषु अनुद्विग्नमना सुखेषु प्राप्तेषु विगताभिलाषो रागद्वेषभयक्रोधादिरहितश्च मुनिः स्थिरबुद्धिः प्रोक्तोऽस्ति^२ ।

भारद्वाजसंहितायान्तु मन्त्रद्रष्टृत्वं सलीनमानसत्वं च ऋषि-मुन्योर्वैशिष्ट्यं व्यक्तीकृतमास्ते^३ । एवमुषिषु मुनिषु च विभिन्ना विशेषता विद्यते । अतः ऋषिभिः वेदपरम्परायां मुनिभिश्च पुराणपरम्परायां प्रचालने न कापि भवितुमर्हति विप्रतिपत्तिः ।

पुराणानां स्रोतांसि

पुराणानां कानि सन्ति स्रोतांसि येषामाधारेण भगवता व्यासदेवेन तेषां प्रणयनं कृतमिति जिज्ञासायामिदमुच्यते यत् पुराणतत्त्ववेत्ता महर्षिव्यासश्च तुर्यामाख्यानोपाख्यानगाथाकल्पशुद्धीनामुपकरणानामाशयमादायाष्टादश महापुराणानि विरचयाञ्चकार^४ ।

आख्यानोपाख्याने—तत्र स्वयं दृष्टार्थकथानकमाख्यानमुच्यते, परम्परया श्रुतं कथानकमुपाख्यानमाख्यायते^५ ।

अर्थात्—यस्यार्थस्य साक्षात्कारं स्वयं वक्त्रा कृतोऽस्ति तदाख्यानं निगद्यते, यस्य चार्थस्य कथनं वक्त्रा अन्यव्यक्तिद्वारा श्रुतविद्यं ते तदुपाख्यानं

१ वि० पु० का मा० पु० ६५ यथा पु० वि० पु० ३०-४४ ।

२ दुःखेष्वनुद्विग्नमना, सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥ (गीता २।५५)

३ ऋषयो मन्त्रद्रष्टारो मुनिः सलीनमानसः । (भार० सं० २।११)

४ आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथामि कल्पशुद्धिभिः ।

पुराणं सविता चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ (विष्णुपुराणे ३।६।१५)

५ स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः ।

श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रच्छक्षते ॥ (अष्टादशपुराणदर्पणे पृ० २५)

कथ्यते । एतदनुसारं मर्यादापुरुषोत्तमस्य श्रीरामचन्द्रस्य, सत्यव्रतस्य राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य, धर्मिष्ठस्य राज्ञो ययातेधर्मराजयुधिष्ठिरस्य च कथानकस्य केवलं परम्परा श्रुताऽस्ति तद् रामोपाख्यानं हरिश्चन्द्रोपाख्यानं ययात्युपाख्यानं युधिष्ठिरोपाख्यानं मुच्यते ।

केषाञ्चिद् विदुषा मते भेदोऽयं न दृष्टश्रुतकारणको विद्यते, अपितु महद्वाक्यकारको वर्तते । आकारे यत् कथानकं महदस्ति तदाख्यानं निगद्यते, अपेक्षाकृतं स्वल्पाकारकं कथानकमुपाख्याननाम्ना प्रसिद्धमस्ति । यथा रामायणे रामस्य कथानकं व्यापित्वादारख्यानमुच्यते । तदेषादेशवर्तित्वात् सुग्रीवस्य कथानकमुपाख्यानं कथ्यते । रामोपाख्यानं सुग्रीवोपाख्यानञ्च ।

गाथा—अज्ञातकर्तृकाणां लोकप्रख्यातानां केषाञ्चिन्महापुरुषाणां वैशिष्ट्यबोधकानां श्लोकानां सज्ञा गाथाऽस्ति । प्राचीनसाहित्येषु अनेकानि एवविधानि प्राचीनानि पद्यानि समुपलभ्यन्ते येषां कर्तृणां नामानि नोपलभ्यन्ते, यानि केषाञ्चिन्मान्यमहीपतीनां प्रशंसायामसामान्ये शौर्ये दाने महिम्नि च प्रतिपादितानि सन्ति । ईदृशा अज्ञातकर्तृका परम्परया प्रचलिता लोकप्रख्याता श्लोका गाथापदेनोच्यन्ते । पुराणगाथासु केषाञ्चिन्महापुरुषाणां सावभौम जीवनदर्शनं संक्षेपतः एकस्मिन् द्वयोर्वा श्लोकयोरभिव्यक्तीकृतमस्ति । अधिकांशतः इमा गाथा भारतीयसाहित्येऽतीतकालतः सम्बद्धाः सन्ति, तथैतिहासिकव्यक्तीनां दानमहत्त्वविधेकादीनां वर्णनं कुर्वन्ति । यथा महाभारते^१ ययातिगाथा—

न जातु कामं, कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हृदिषा कृष्णवर्त्मनो भूय एवाभिवदते ॥

वत् पृथिव्या ब्रीहिज्व हिरण्यं पञ्च खिष ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृणां परित्यजेत् ॥

वायुपुराणे^२ पितृगाथा यथा—

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाश्वर्मेधेन मृते वा वृषमुत्सृजेत् ॥

गयां यास्यति यः पुत्रं स गच्छता भविष्यति ।

गयाप्रसूतं सुतं दृष्ट्वा पितृणामुत्सवो भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे^३ मनुमत्स्यसंवादप्रसङ्गे पितृगाथायामुक्तमस्ति, यत् पितृणां निरन्तरमियमिच्छा जायते यदस्माकं कुले एव सत्पात्रवशजो

१ म० मा० आ० प० ८५।१२-१३ । २ वा० पु० १०५।६-१० ।

३ अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु कङ्कतीयासु सीतलासु विशेषतः ॥ (म० पु० २०१।३)

भवेद् योऽस्मभ्यं जलपरिपूर्णसु नदीषु जलाञ्जलीर्दद्यान् नित्यं श्राद्धं वा
कुर्यात्—

विष्णुपुराणे सप्तर्षिगाथा—

तत्रापि श्रूयते श्लोको गीतः सप्तर्षिभिः पुरा ।
खटवाङ्गेन समो नान्यः कश्चिदुर्व्याः मन्त्रिष्यति ॥
येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥
त्रयोऽभिषहिता लोका बुद्ध्या दानेन चैव ॥

कार्तवीर्यगाथा च—

नूनं न कातवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवः ।
यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण दमेन च ॥
कातवीर्याजुनो राजा यशस्वी बलवान् भुवि ।
यस्य स्मरणं भवेण गतं नष्टं च लभ्यते ॥

कल्पशुद्धिः

कल्पशुद्धिशब्दस्य तात्पर्यनिर्णये विदुषामस्ति परस्परं मतभेदः ।
केचन कल्पशुद्धिशब्दस्थाने कल्पजोक्तिरिति पाठं मत्वा विभिन्नेषु कल्पेषु-
त्पद्यमानानां पदार्थानां विवरणमित्यर्थं कुर्वन्ति । श्रीधरस्वामिना तु कल्पशु-
द्धिरित्यस्याथ श्राद्धकल्प इति कृतोऽस्ति । समीक्षाचक्रवर्तिनः पं० मधुसूदन-
नोद्भा महोद्भस्य तथा म० स० प० गिरिधरचतुर्वेदस्य च^३ मते कल्पशुद्धिशब्देन
धर्मशास्त्रस्य सर्वे विषया अभीष्टाः सन्ति । कल्पस्य तात्पर्यं तो वेदाङ्गं
मन्येते, यत्र श्रौतं गृह्यं धर्मसूत्रं सदाचारं सस्काराः अन्तर्भवन्ति । शुद्धिपदेन तो
षड्विधा शुद्धिः मन्येते, आत्मशुद्धिः तथा मनः शुद्धिः । मलशुद्धिः, स्पर्शशुद्धिः,
अद्यशुद्धिः, एनशुद्धिः ।

तथा च भगवताव्यासवेदेन पुराणनिर्माणावसरप्रतिसङ्ख्ये एषा चतुर्णामाख्या-
नोपाख्यानमाथाकल्पशुद्धीनां मन्यते तथा सम्यगुपयोगं कृतोऽस्ति । अत इमानि
सन्ति पुराणानां स्रोतांसि उपकरणानि उपादानानि वेत्यत्र नृस्तिकमर्थं सतीति^१ ।

स्कन्दपुराणानुसारं पुराणेषु पञ्चलक्षणातिरिक्तो यावान् विवेच्यो
विषयो विद्यते तावान् आख्यानपदेन प्रसिद्धोऽस्ति ।

पञ्चाङ्गानि पुराणस्य आख्यानमितरं स्मृतम् ।^४

किन्तु मत्स्यपुराणानुसारं पञ्चलक्षणणमेवाख्यानकमुच्यते—

पञ्चाङ्गानि पुराणेषु आख्यानकमिति स्मृतम् ॥^५

१ वि० पृ० ४।४।३६-३६, १०।४। २ पुराणोत्पत्तिप्रसङ्गे पृ० ३१ ।

३ द्रष्टव्यं—तस्य सुविनित्तो मेख पुराणपत्रिका द्वि० व० पृ० १०६-१११ ।

४ स्व० पृ० प्र० ख० ७७५।५ म० पृ० (५५३।६४)

पुराणेतिहाससाहित्यम्

पुराणसाहित्यस्येतिहासेन सहास्ति घनिष्ठ सम्बन्धः । प्राचीनग्रन्थेषु द्वयोर्नाम सम्मिलितरूपेणोपलभ्यते । छान्दोग्योपनिषदि इयं कथाऽस्ति यत्—एकदा देवर्षिर्नारदो ब्रह्माविद्यामध्येतु सनत्कुमारपाद्व उपस्थितस्तदा तेन पृष्ठो यद् भवता इत्तं पूव किं किमधीतमस्ति ? तदुत्तरे स स्वाधीतविद्यामु इतिहासपुराणयोर्नाम गृहीत्वा तत् पञ्चम वेद प्रावोचद्—ऋग्वेद भगवोऽध्येमि यजुर्वेद सामवेदमप्यथर्वणमितिहासपुराणं पञ्चम वेदानां वेदम् । ॥१॥६१

न्यायभाष्ये वात्स्यायनेनापि विषयभेदात् साहित्यस्य त्रयो भेदा स्वीकृता सन्ति । (१) यज्ञः, (२) लोकचरितम्, (३) व्यवहारव्यवस्थापनं च । एषु यज्ञो मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य विषयः । लोकचरितमितिहासपुराणस्य विषयः । तथा व्यवहारव्यवस्थापनम्, मानवानां पुण्य-पापदीना निर्धारणञ्च धर्मशास्त्रस्यास्ति विषयः ।

वस्तुतो द्रष्टुं प्रवक्तुश्च दृष्ट्या एषु भेदो नास्ति, यतो हि ये ऋषयो मन्त्राणां द्रष्टारः सन्ति, त एव इतिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य द्रष्टारो वक्ता रश्च सन्ति । किन्तु एषु विषयविवेचनदृष्ट्या पार्थक्यं स्वीक्रियते ।

यास्काचार्येण स्वनिरुक्ते पुराणेतिहासयोर्निरुक्तिः कृताऽस्ति यत् पुरा नकं भवति पुराणम् तथा इतिहासस्य व्युत्पत्तिः इति + ह + आह = इतिहासः (इति = एव प्रकारम्, ह = निश्चयरूपेण आस = वर्तमानमासीत्) एव पुराणं शब्दस्यार्थो भवति यत् प्राचीनं सदपि नवीनं स्यात् तत् पुराणम् तथा इतिहासस्यार्थो भवति यः प्राचीने काले वास्तविकरूपेण घटितघटनायां सङ्केतं करोति स भवतीतिहासः । दुर्गाचार्योऽपि निरुक्तवृत्तौ निदानश्रुतं 'इति ह एवमासीत्' इति य उच्यते स इतिहासः (२।३।१) ।

स्वामिशङ्कराचार्येण स्वकीये छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये—उर्वशी हाप्सरा पुरुरवसः चक्रे (१।१।५।१।१) । इति शतपथब्राह्मणाधारेण उर्वशीपुरुरवसो सवादसूचकोऽश इतिहासो मन्यते—असद्वा इदमग्र आसीत्, इत्यनुसारं सृष्टिप्रक्रियाघटितविवरणं पुराणं प्रोच्यते । इतिहास इत्युर्वशीपुरुरवसो संवादादिः, उर्वशी हाप्सरा इत्यादि ब्रह्मणमैव । पुराणम् अमद्वा इदमग्र आसीत्, इत्यादि । (छा० उ० शा० भा० ७।१) एव शङ्कराचार्ययते प्राचीना उपलभ्यते । अस्यैव क्रमस्यानुकरणं कुरुत लिङ्गपुराणं मार्कण्डेय पुराणञ्च । एषु जीवात्मपरमात्मनो व्यावहारिकभेदस्वीकारपूर्वकं ब्रह्मणो ब्रह्माण्डपयन्तं विवतस्यान्ते तत्रैव लयस्य च क्रमो विस्तरेण वर्णितोऽस्ति । द्वितीयोऽवशिष्टक्रमो—मुख्यतया नारदीय-ब्रह्मवैवर्तं अग्नि विष्णु-मत्स्य शिव-कूर्म पद्मपुराणेषु

अङ्कितोऽस्ति । अस्मिन् क्रमे जीवात्म परमात्मनो वास्तविकीमेकतामभिलक्ष्य परमात्मनो नामरूपोपाधिद्वारा ससारे प्रतिभासमानस्यान्तेविद्यानिवृत्तिपूर्वकं पुनः परमात्मन्येव लयस्य क्रमो दर्शितो विद्यते ।

तृतीयो वर्णसाम्यक्रमः केवलं देवीभागवते । तत्र वास्तविकं पौर्वाप्य परित्यज्य केवलं तुल्यवर्णसाम्यतया मध्य मध्यश्चैव चैवेत्यादिना पुराणानां १८ नामानि गणितानि सन्ति । विशेषतो द्रष्टव्यं श्रीमाधवाचार्यस्य पुराणदिग्दर्शनम्, वसविज्ञानं वा स्वामिनो ज्ञानानन्दस्य ।

पुराणां क्रमविमर्शः

पुराणानां गणनाप्रसङ्गे देवीभागवत विहाय सर्वेषु प्रथमं पुराणे ब्रह्म पुराणं विद्यते, अन्तिमं पुराणं च ब्रह्माण्डपुराणमस्ति । अस्याेदं तात्पर्यमस्ति यत् सृष्टयादौ ब्रह्मैव ब्रह्माण्डरूपेण । परिणमते । इदं दृश्यमानं नामरूपात्मकं जगद् ब्रह्मातिरिक्तं नास्ति । एतदनुसारं भगवतो नारायणस्य नाभिकमलादाबिभूते पद्मे आसीनो ब्रह्मदेवो जगन्निर्मिमीते । यदि पुराणानां सृष्टिक्रमविकासो वैज्ञानिकदृष्ट्या द्रष्टव्योऽस्ति तर्हि क्षीरममुद्रे शेषशायिनो भगवतो विष्णो ध्यान विधेयम् । क्षीरसागरे शेषशय्याया शयानस्य भगवतो विष्णो ध्यान विधेयम् । क्षीरसागरे शेषशय्याया शयानस्य भगवतो विष्णो जगज्जगत्ततो लक्ष्मी पादौ सबाह्वयति तथा देवर्षिर्नारदः समीपे स्थितः वीणा वादयन् तं स्तौति । प्रलयकालसमाप्त्यनन्तरं कल्पादौ यदा भगवति विष्णो ससारस्य सिसृक्षा जायते तदा तन्नाभिकमलादेकं कमलं नि सरति । ततो ब्रह्मा प्रादुर्भवति । तत्र कमले उपविष्टश्चतुर्मुखो ब्रह्मा तपःपूर्वकं ससारस्य सृष्टिं कर्तुं मारभते । चित्रमिदं ध्यात्वा पुराणानां क्रमे ध्यानं प्रदेयम् । सम्प्रदायविदा पुराणाममज्ञाना विपश्चिता मतेन पुराणानां क्रमं साभिप्रायो विद्यते, नाकस्मिकोऽस्ति, प्रधानविषयदृष्ट्या क्रमनिर्देशस्योचित्यं सुसङ्गतं च वर्तते । तथाहि—

- (१) सर्वप्रथममियं जिज्ञासा जागर्ति यदस्य दृश्यमानस्य ब्रह्माण्डस्य रचयिता कोऽस्ति ? अस्योत्तरं दातुं प्रथमं ब्रह्मपुराणमुपतिष्ठते, तेनेदं सूच्यते यद् “ब्रह्म ब्रह्माऽभवत्स्वयम्” इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारं ब्रह्मैव विधातृरूपेण सृष्टिरचयितोऽस्ति । अर्थात् स्थावरजङ्गमात्मकस्य दृश्यमानस्य जगतो निर्मातुं ब्रह्मणः स्वरूपं प्रथमं ब्रह्मपुराणं बोधयितुं प्रवृत्तम् ।
- (२) ततो द्वितीयं प्रश्नं समुदेति यद् ब्रह्मा कुत उत्पन्नं ? अस्योत्तरं पद्मपुराणं प्रदातुमुपतिष्ठते यद् ब्रह्मा नारायणस्य नाभिकमलादुत्पन्नं ।
- (३) ततः तृतीया शङ्का समुदेति यत् तत् पद्मं कुत उत्पन्नम् ? एतत्समाधानायोपनिष्ठते तृतीयं विष्णुपुराणम् । अत्र विष्णो नाभिकमलात् । पद्म-

भुत्पन्नं ततो ब्रह्मा प्रादुर्भूत । एतद् विलोमक्रमं निदिष्टमस्ति । (४) एतदनन्तरं जिज्ञासा जायते यद् ब्रह्मणो मूलसृष्टिर्ज्ञानं कथं जातम् । तदुत्तरं, शिवपुराणं प्रददाति यत् शिवात् (वेदात्) । प्रस्तुतं “धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति ऋग्वेदमन्त्रानुसारं वेदादेव सर्वविधा सृष्टिः सजाता । अतएव भगवता मनुनाऽपि उल्लिखितमस्ति—वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् सस्थाश्च निर्ममे (म०स्मृ० १।२१) ततः (५) लीनार्थगमकं चिह्नं लिङ्गमित्यभिधीयते । महा-प्रलयदशायां गिलीनपदार्थानां कारणात्मकतत्त्वानां पुनः सञ्चीकरणं सर्गोऽस्ति । एतद्ब्रह्मस्य पञ्चमं लिङ्गपुराणं बोधयति । (६) मानवसृष्टौ जीवानामनेकविधं विषमता एव जन्ममरणविधायिकाऽस्तीतीदं रहस्यं बोधयितुमौर्ध्वं दैहिकक्रियायां विवेचकं षष्ठं गरुडपुराणमुपतिष्ठते । (७) अप एव सप्तर्षी, आपो नारा इति प्रोक्ता, इत्याद्याधारेण नारं जलं ज्ञानं वा ददातीति नारद इतिव्युत्पत्त्यनुसारं नारदाता नारद उच्यते । इदं तत्त्वं बोधयितुं सप्तमं नारदीयं पुराणमुपतिष्ठति, (८) ऐश्वर्यषडगुणसम्पन्नो दक्षिणशो भगवान् वामांशश्च भगवती अस्ति । इति रहस्यं बोधयितुमष्टमं भागवतपुराणमुपतिष्ठते । यद् भगवतो भगवत्या वा इदं भागवतमिति व्युत्पत्त्याधारेण पुरुषप्रार्थन्यात् श्रीमद्भागवतं तथा प्रकृतिप्रार्थन्याद् देवीभागवतनाम्ना प्रसिद्धमस्ति । (९) जन्ममरणचक्रे बद्धस्य जीवस्य कल्याणं कथं कारं सम्भवति इत्यस्योत्तरं मणिपुराणं ददाति । यज्ञादिभिः सकामकर्माभिः जीवस्यात्मकल्याणं कतुमशक्यं मिलति । अग्निरूपेण क्रियाशीलं गन्तुं एव मूलं प्रेरणं प्रददातीति मतमुपदेष्टुमष्टमस्याग्निपुराणस्य आवश्यकताऽस्ति (१०) दशमं स्कन्दपुराणं भगवतं शिवस्यावतारान् चरित्रं च वर्णयत्—विद्याकामस्तु गिरीशमित्यनुसारं ब्रह्मविद्याप्राप्तये तदुपासनायां आदेशं ददाति । (११) धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्विधानां पुरुषार्थानां प्रधानं साधनमारोग्यतैवास्ते तत्प्राप्तये ‘आरोग्यं भास्करदिच्छेत्’ इत्यनुसारं भगवतो भास्करस्योपासनां बोधयितुमेकादशं भविष्यपुराणमुपतिष्ठते (१२) मनुष्याणां सर्वविधविघ्नशमनार्थं गणेशादिदेवानां भाराघनाबोधनाय द्वादशं ब्रह्मवैवर्तं पुराणमस्ति । (१३) सप्तमं माकण्डेपुराणं भगवत्या आद्याशक्तौ महिम्नं प्रकाशकमस्ति । इमे द्वेपुराणे बहुविधबाधाव्याप्तानां साधनाशक्तिसून्यानां च कलिजीवानां—‘कलौ चण्डीविनायकौ’ इत्यनुसारं दुर्गा गणेशयोरुपासनायां उपदेशं दत्तं (१४-१७) । चत्वारि वामन-वाराह-मत्स्य-कूर्मपुराणानि प्रधानतया भगवतोऽवतारस्य निरूपणं कुर्वन्ति तथा मुमुक्षुभ्यः पुरुषेभ्यः भगवतो विष्णोः शरणागतेरूपदेशं ददाति । एवमेषु प्राणिनां कल्याणाय शिवसूर्य-संश्लेषे दुर्गा-विष्णूनां च पञ्चानां देवानामुपासनां निदिष्टाऽस्ति । (१८) अन्तेऽष्टादशं ब्रह्माण्डपुराणं समस्तां सृष्टिप्रक्रियामुपसंहरत् स्वमूलतत्त्वे

ब्रह्मणि संकेतयति यद् 'आकाशात् पतित तोयं यथा गच्छति सागरम्' इत्यनुसारमियं नानाविधोपासना ब्रह्मोपासनायामेव परिणता भवति । इदमेव १८ पुराणानां विशिष्टक्रमस्य वैज्ञानिक रहस्यमस्ति, यस्योल्लेख श्रीमद्भागवते महापुराणे—

ब्राह्मं पाद्म वैष्णवं च शैव लिङ्गं सगारुड ।

नारदीयं भागवतं माग्नेयं स्कान्दं सज्जितम् ॥

भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनम् ।

वारहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥ (१२।७।२३।२४)

पुराणानां द्वितीयोऽवशिष्टोऽक्रमो नारदीयादिपुराणेषूपलभ्यते । अस्मिन् क्रमे शिवपुराणस्य स्थाने वायुपुराणस्योल्लेखोऽस्ति । अत्र क्रमे ब्रह्म पद्म विष्णुपुराणानां गणनाक्रम पूर्ववदेवास्ति । अत एषा शका समाधानमपि तथैवास्ते । तदनन्तरं शङ्का समुदेति यद् विष्णु कस्मिन्नाधारे स्थितः ? अस्य समाधानाय चतुर्थं वायुपुराणमुपतिष्ठते, यतो भगवान् विष्णु शेषशय्यायां स्थितोऽतो विष्णोः शयनस्थानस्य शेषस्य निरूपणं वायुपुराणे विशेषतः कृतमस्ति । शेषस्याधारः सरस्वान् क्षीरसागरोऽस्तीति बोधयितुं पञ्चमं सारस्वतकल्पीयं श्रीमद्भागवतपुराणमुपतिष्ठते । क्षीरसमुद्रे शेषशय्यायां समीपे वीणापाणिं देवर्षिं नारदो विराजते, रहस्यमिदं बोधयितुं षष्ठं नारदीयपुराणमायाति । इमानि षट् पुराणानि स्थूलतत्त्वात् सूक्ष्मतत्त्वे संकेतयन्ति । एषा मूलतत्त्वं किमस्तीति जिज्ञासा-शान्तये सप्तमं मार्कण्डेय पुराणमुपतिष्ठते । अस्य सिद्धान्तोऽस्ति यत् प्रकृतिदेवी एव सर्वेषां मूलतत्त्वमस्ति । अष्टमेऽग्निपुराणेऽग्निदेव सर्वधारः प्रोक्तः । अग्नेरुत्पादकं सूर्योऽस्ति, स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगत् उत्पादने भगवत् सूर्यस्य महत्ता सर्वातिशायिनी विद्यते । इदमेव बोधयितुं नवमं भविष्यपुराणमायाति । भविष्यपुराणे सूर्य एव प्रधानतत्त्वस्वीकृतोऽस्ति । एवमनेका विप्रतिपत्ती कथयित्वा मध्ये ब्रह्मवैवर्तं ब्रह्मेव सूक्ष्मतत्त्व-बोधयति, यतो हि अनेनैव जगत् सृष्टिर्भवति । अर्थात् सर्वं जगत् ब्रह्मण एवास्ति विवृतम् । एषु पुराणेषु क्रमशः सृष्टेः पूर्णविकासनिरूपणानन्तरमियं जिज्ञासा समुदेति यत् तत् मूलतत्त्वं ब्रह्म कथं ज्ञायेत ? तत्तु निगुणमस्ति सगुणरूपेण तस्य ज्ञानं कथं ज्ञायेत ! तत्कथंकारं सृष्टेः निर्वाहं करोति ? आत्मकल्याणार्थिभिः कीदृशी उपासना विधेया ? अस्योत्तरमेकादशं लिङ्गपुराणं त्रयोदशं च स्कन्दपुराणं भगवन्तमाशुतोषं शङ्करं निर्दिशतः । द्वादशं वाराहपुराणं चतुर्दशं वामनपुराणं पञ्चदशं कूर्मपुराणं षोडशं मत्स्यपुराणञ्च भगवतो विष्णोरवताराणां विवरणं ददाति । सृष्टिप्रक्रियायां येषामवताराणामुपयोगोऽस्ति तेषामेव नाम्ना तेषां पुराणानां नामानि निर्दिष्टानि । येन क्रमेण एषामवताराणां सृष्टिप्रक्रिया-

यामुपयोगोऽस्ति, स एव क्रम एषा पुराणानामभिमतोऽस्ति । यद्यपि विष्णो रन्येऽवतारा अपि परमाराध्या सन्ति तथापि सृष्टिप्रक्रियायामेषा चतुर्णा प्रधानता विशेषरूपेण दत्ताऽस्ति । अन्तिमयोद्वयो पुराणयो सम्बन्धो जीवजन्तूना गतिविधिभ्यामेवास्ति । सृष्टिचक्रे बम्भ्रभ्यमाणाना जीवाना केन केन कमणा का का गतिभवति ? उपासनार्थं जीवाना विविधगति बोधयितुं सप्तदश गरुडपुराणमस्ति, यद् मरणोत्तरस्थिते विशेषरूपेण विवरण एव क्रमवद्धस्य जीवस्यौर्ध्वदैहिक प्रक्रियाप्रतिपादक सप्तदश गरुडपुराणम् । रसनायामसमस्तोयं ब्रह्मण्येव पर्यवसानात् ददाति । सृज्यमानस्य जगतः सीमानिरूपणाय सर्वासा गतीनामाधार बोधयितुमन्तेऽष्टादश ब्रह्माण्डपुराणमुपतिष्ठते, यतो हि 'पुरुषान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा पद्मगति' इत्यनुसारं ब्रह्मणोऽग्रे किञ्चित् ज्ञातव्यं वस्तु नावशिष्यते । इदमेवास्यावशिष्टक्रमस्यास्ति रहस्यम् ।

तथाहि नारदपुराणक्रम —

ब्राह्म पाद्म वेष्णव च वायवीय तथैव च ।

भागवत नारदीय मार्कण्डेय च कीर्तितम् ॥

आग्नेय च भविष्य ब्रह्मवैवर्त लिङ्गकै ।

वाराह च तथा स्काद वामन कूर्मसंज्ञकम् ॥

मात्स्य च गरुड तद्वत् ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥ १०।१-३

यद्यपि प्रतिपुराण विभिन्ना विषया वर्णिता सन्ति तथापि 'प्राधान्येन व्ययदेशा भवति' इति न्यायाधारेण कस्यचिदेकस्य विषयस्य प्राधान्यात् पुराणाना प्रतिपाद्यविषयाणा निरूपण क्रमेणानेन कृतमस्ति । एषु क्रमेषु यस्य पुराणस्य यत् स्थानं नियतमस्ति तत्तस्य पुराणस्य प्रतिपाद्यविषय-मुख्यताया आधारेणैव कृतमस्ति । प्रसंगवशात् प्रतिपुराणमनेकेषां विषयाणां वर्णनं विद्यते ।^१

एवं पुराणवर्णितानि पूर्वजानामाचरणानि यदि कस्मिंश्चिदंशे असंगतानि प्रतीयेरन् तर्हि तथास्थितान्यपि तानि न काश्चिदपि पथभ्रष्टान् कुवन्ति, किन्तु तानि कर्तव्यपथकाठिन्यमवबोध्यास्मान् सुदृढान् कर्तुं शक्नुवन्ति । राज्ञो नलस्य द्यूतकारणात् किं किं कष्टं न जातम्—राज्यच्युति, पत्नी वियोग, ऋतुपणस्य सारथ्यस्वीकृतिरित्यादीनि बहूनि कष्टानि जातानि । धर्मराजस्य युधिष्ठिरस्य द्यूतकारणात् सत्या द्रौपद्या केशग्रहणं सभाया नप्नीकरणं राज्यापहरणादिकं च कष्टजातं जातम् । पाण्डवानां वनवासं

१. द्रष्टव्यं पद्मपुराणाङ्के म म प गिरिधर क्षमचतुर्वैदिन, सुचिन्तिता लेखो श्री माधवभास्करस्य पुराणदिग्दर्शनम् ।

मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टार प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चैति विषयव्यवस्थापनाच्च प्रमाणम् । यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थापन धर्मशास्त्रस्य च विषय ।” अलौकिकयोगबलेन समस्त विषय हस्तामलकवत्पश्यद्भिः पूज्यापदे श्रीपतञ्जलिमुनिभिरपि स्वकीये पाणिनीर्यव्याकरणमहाभाष्ये पशुपशाह्निके “वाकोवाक्यमितिहास, पुराणम्” इति वदद्भिः पुराणानां प्रामाण्य स्पष्टमेव स्वीकृतमस्ति ।

अत्यावश्यक पुराण परिशीलनम्

वेदेषु येषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकबौद्धिकव्यावहारिकनेतिक-सास्कृतिकदेवमानुषजडचेतनात्मकना विषयाणां सूक्ष्मरूपेण विधानं विद्यते, ब्राह्मणभागे, आरण्यके, स्मृतिग्रन्थेषु च येषां प्रतिपादनमस्ति, तेषां सर्गप्रकाराणां पुराणेषु आकषकबुद्धिगम्यमनोग्राह्योपदेशप्रदकथानकरूपेण वर्णनं कृतमस्ति । पुराणेषु न केवलमाचारव्यवहारदैनिकक्रियामात्रस्योल्लेखोऽस्ति, किन्तु मानवजीवनोपयोगिनीनां विविधानां भावनानां पूर्णं विवेचनं विद्यते । अतः पुराणानामध्ययनेन वेदाथनिधीनामुपलब्धभवितुमर्हति । पुराणाध्ययनं विना यथार्थज्ञानं मानवीयजिज्ञासायां पूर्तिश्च न सम्भवति । पुराणेषु मानवोपयोगिनां समस्तज्ञानक्षेत्राणां समावेश उपलभ्यते तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

वर्तमाने युगे धर्मरक्षायाः, वर्णाश्रमव्यवस्थाप्रचारस्य, भारतीयायां संस्कृतेरुद्बोधस्य, भक्तेर्विकासस्य च यद्दर्शनं बोधनीति, तस्य श्रेयः पुराणानामेवास्ति । पुराणैरेव भारतीयादर्शनं जीवनस्य, भारतीयायाः सभ्यतायाः संस्कृतेः, विद्यायाः वैभवस्य, भारतीयानां ज्ञानगरिम्प, उत्कर्षस्य च वास्तविकं ज्ञानं भवति । प्राचीनकाले भारतीया आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकीनामुन्नतोना चरमसीमानमुपगता आसत्, एतस्य संकेतं पुराणद्वारा एवानुभूयते । अतः एतन्निःसंशयं वक्तुं शक्यते यत् पुराणानि बद्धानां मुमुक्षूणां च मनुष्याणां सन्मागप्रदर्शकानि ग्रन्थरत्नानि सन्ति ।

वेदे सूक्ष्मरूपेण यन्निर्दिष्टमस्ति तस्यैव विस्तृता व्याख्या व्यासदेवेन भाष्यरूपेण महाभारते पुराणेषु च कृताऽस्ति । अतः स्वयं तेनैव महाभारते संकेतं कृतोऽस्ति यत् “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृहयेत् ।” अद्यत्वे यद्यपि वेदानां सर्वां शाखां नोपलभ्यन्ते तथापि दिव्यज्ञानं सम्पन्नः ऋषिः कालदशीं महर्षिर्वेदव्यासः तासां मूलविषयं पुराणेषु यत्र तत्राद्भुतवानस्ति, येनाद्यापि बहूनां वेदशाखानामनुपलब्धत्वाच्च तासां प्रतिपाद्यविषयाणामवगाहनं क्रियते एव । एव वेद-वेदाङ्ग-दर्शनं भूगोल खगोल वास्तुविद्या शिल्पविद्या-परीक्षादिविद्यानां विवरणात्मकप्रसङ्गोपस्थापने पुराणानां महत्त्वमस्ति ।

औरव च विद्यते । वेदे पुराणस्याप्युल्लेखो विद्यते, तथा पुराण पञ्चमो वेदो मन्यते, यथा—“एव वा ह्यरे अस्य महतो भूतस्य नि श्वसितमृग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहास पुराण विद्या उपनिषद ” (वृ० उ० २।४१०), यथा वा—“स होवाच ऋग्वेद भगवोऽध्येमि यजुर्वेद सामवेदमथर्वाण चतुथ-मितिहाह पुराण पञ्चम वेदाना वेदम्” (छ० उ० ७।१।२) । अत वेदाना प्रामाण्ये पुराणानामपि प्रमाण्य स्वीकृतमेव भवति । यथा ब्रह्मण सकाशात् तपसा पवित्रान्त करणाना महर्षीणा निर्मले हृदये वेदानामाविर्भावो जात , तथैव ईश्वरानुग्रहेण तेषामेव महर्षीणा मन सु पुराणानामपि प्रादुर्भावोऽजायत ।

सस्कृतसाहित्ये पुराणाना स्थान महदुन्नतमस्ति । यतो वेदानन्तर सव-मान्यानि सर्वप्राचीनानि च पुराणान्येव सन्ति । सृष्ट्यादौ “यो ब्रह्माण विद धाति पूर्ण यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै (इवे० उ० ६।१८) इत्यनुसार अय सर्वानुभूतो विषयो विद्यते यद् येन यस्य पूर्तिर्भवति तत्रोभयो समानता सम्भवति । यदि अपूर्णसुवर्णकङ्कणस्य पूर्ति कतुमिष्यते तर्हि सुवर्ण द्वारेव पूर्णता सम्भवति, न पित्तलेन सुवर्णस्य पूर्तिर्भवितुमर्हति । यतो हि सुवर्णपित्तलयोरस्ति भिन्नजातीयता । अतो वेदार्थस्योपवृहण वेदभिन्नेन वस्तुना नहि भवितुमर्हति, किन्तु वेदसमानधमणा पुराणेनैव सम्भवति । अतोऽनया व्युत्पत्तिलभ्ययुक्त्या पुराणाना नून वेदता सिध्यति ।

स्कन्दपुराणस्य प्रभासखण्डेनापि ब्रह्माणो वक्त्राद्विनिर्गत पुराण वेदसमकक्षं साधयता प्रोक्त यत् सृष्ट्यादौ घोर तपस्यतो ब्रह्माणो मुखेभ्य प्रथममङ्गसहिताना वेदाना प्रादु र्भावो जात, तदनन्तरमेव स्रवशास्त्रमयस्य पुराणस्याविर्भावोऽभवत्, यच्चित्य शब्दमय पुण्यप्रदं शतकोटि-प्रविस्तरश्च विद्यते—

यदा तपश्चचारोग्रममराणा पितामह ।

आविर्भूतास्ततो वेदा सषडङ्गपदक्रमा ॥

तत पुराणमखिल सर्वशास्त्रमय ध्रुवम् ।

नित्य शब्दमय पुण्य शतकोटिप्रविस्तरम् ॥

निर्गत ब्रह्माणो वक्त्रात्^१ ।

श्रीमद्भागवतेऽपि एतदेव प्रकारान्तरेणोल्लिखितमस्ति, यद् यथा ऋग्यजु सामर्थवाणो ब्रह्माणश्चतुर्भ्यो मुखेभ्य क्रमश समुत्पन्नास्तथैव ब्रह्मणा पञ्चम वेदस्वरूपमितिहासपुराणमपि स्वमुखेभ्य एवोत्पादितम्—

इतिहासपुराणानि पञ्चम वेदमीश्वर ।

सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्य ससृजे सर्वदर्शन २ ॥

न केवल पुराणैरेव पुराणानां वेदरूपता साधिता, प्रत्युत उपनिषद्भि-
रपि वेदवत् पुराणैतिहासानामपि ब्रह्मणो निश्वासरूपता प्रोक्तास्ति “एव
वा अरे अस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽ-
थर्वाङ्गिरस इतिहास पुराण विद्या उपनिषदः^१ । अतो विष्णो दृष्टौ वेदवत्
पुराणमपि मान्य प्रामाणिक समादरणीय व्यासरूपधारिणो भगवतो मुखेभ्य
आविर्भूत पुराण साहित्य विद्यते ।

अशेषशास्त्रनिष्णातै पूज्यपादै स्वामिवर्य्यै श्रीकरात्रिमहाराजैरपि
सुपुष्टे प्रमाणै तर्कसङ्गतगुक्तिभिश्च वेदवदेव पुराणानां मान्यता ससाधितास्ति
साप्ताहिकसिद्धान्तपत्रे ।^२

भारतीयविद्वन्मान्यतानुसारं वेदे यत् सुस्पष्टं नोपलभ्यते तदपि पुराण-
प्रोक्तत्वाद् भवति ग्राह्यम् । यथा हि वेदे ग्रहसञ्चार कालशुद्धितिथिक्षयवृद्धि
पवग्रहादीनां निर्णयो नास्ति, परं पुराणेष्वेषां निर्णयात् सर्वं मान्यता दृश्यते ।
वेदेषु यत् किमपि नोपलभ्यते तत् स्मृतिषूपलभ्यते । यच्चोभयत्रापि नोपलभ्यते
तत् पुराणेषूपलभ्यते । अतः पुराणार्थो वेदार्थादप्यधिको ग्राह्यो भवति, यतो
हि पुराणेषु वेदार्थ एव सम्यक् सङ्गृहीतोऽस्ति—

न वेदे ग्रहसञ्चारो न शुद्धिः कालबोधिनी ।
तिथिवृद्धिक्षयो वापि न पर्वग्रहनिर्णयः ॥
इतिहासपुराणैस्तु कृतोऽयं निर्णयः पुरा ।
यन्न दृष्टं हि वेदेषु तत् सर्वं लक्ष्यते स्मृतौ ॥
उभयोर्यन्न दृष्टं हि तत् पुराणे प्रगीयते ।
वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ।
वेदा प्रतिष्ठिता सम्यक् पुराणे नात्र सस्यः^३ ॥

शास्त्रेषु श्रुति स्मृतिश्चेति द्वे नेत्रे प्रोक्ते स्त तथा पुराणं हृदय
कथितमस्ति । तत्रैकेन चक्षुषा हीनो मनुष्यः काणं कथ्यते, द्वाभ्यां
चक्षुर्भ्यां रहितोऽन्धः प्रोच्यते, परं पुराणज्ञान्यो जनो हृदयहानो निगद्यते ।
हृदयहीनात् मनुष्यात् क्वचित् काणोऽन्धश्च वरौ अभिमतौ स्त —

श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम् ।
एकेन हीनं काणं स्याद् द्वाभ्यामन्धं प्रकीर्तितम् ॥
पुराणहीनात् हृच्छून्यात् काणावन्धौ क्वचिद् वरौ ।

१ वृ० उ० २।४।१० ।

२ स० १८४५ वर्ष ६ पृ० १८-१९ ।

३ ना० पु० उ० २।२४-२७ ।

वेदस्य प्रधानं कार्यमस्ति यज्ञकर्मसम्पादनं तथा गृहस्थाश्रमिणामाचार-
विचार व्यवहारादीनां ज्ञानस्य प्रकाशकमस्ति स्मृतिशास्त्रम् । इमे द्वे अपि पुरा-
णेषु केन्द्रिते विद्येते । यथेदमाश्चर्यमयं जगद् भगवतो नारायणात् समुत्पन्नं
तथैव समस्त वाङ्मय पुराणदेव प्रकाशितमस्ति । अत एव वेदार्थात् पुराणार्थो
महानभिमतोऽस्ति । यतोहि वेदोऽपि पुराणसाहाय्येनैवात्मन उपबृहणमभि-
वाञ्छति तथाऽल्पज्ञप्रहारान्नित्यं बिभेति ।

वस्तुतोऽस्माकं सविधे वेदपुराणमेवैकमेतादृशं साधनं वर्तते याभ्यामस्माभि-
स्वकीयपूर्वजानामृषीणां मूर्हीणां देवतानां च पर्याप्तं ज्ञानं कर्तुं शक्यते । पुरा-
णेषु भारतीयसंस्कृतेर्वास्तविक स्वरूपं पर्याप्तमात्रायां प्रतिबिम्बितं वर्तते ।
अतो भारतीयसंस्कृतेर्वास्तविकस्वरूपज्ञानाय पुराणानामनुशीलनं नितान्त-
मुपकारि वर्तते ।

अद्यत्वे पुराणानामैतिहासिकपद्धत्या विश्लेषणस्य प्रथा प्रचलिता
विद्यते । अतः श्रद्धातर्कयोः समन्वयपूर्वकं पुराणानामनुशीलनस्यावश्य-
कता वर्तते । पुराणिकतथ्येषु आपततो यथार्थतायां विद्यमानत्वात्तत्र सह्यनु-
भूतिपूर्वकमन्तरङ्गतया तदध्ययनमत्यावश्यकं प्रतीयते ।

एकदा पुराणानां माहात्म्यवर्णनप्रसङ्गे तत्कथानकसत्यतायां सशया-
लुना स्वमिना विवेकानन्देन पृष्ठ श्रीस्वामी रामकृष्णपरमहंस प्रोक्तवान्
यत् पुराणानां कथानकेषु सत्यताऽवश्यं विद्यते । तेषां बहिरङ्गरूपे ध्यानं
मदत्वा तत्रान्तरङ्गरूपेण वर्णितानां तथ्यानां वेदानुकूलत्वमङ्गीकृत्य तत्सत्य-
तायां सशयालुना न भाव्यम् ।^१

पुराणानां वैशिष्ट्यम्

भारतीयसाहित्यस्याध्ययनदृष्ट्या पुराणानां महत्त्वमतिप्राचीनकालत-
एव स्वीकृतमस्ति । यथा वैदिकधर्मस्य स्वरूपं ज्ञातुं वेदस्यास्ति अपेक्षा, तथा
धर्मशास्त्रस्यावश्यकता विद्यते तथैव भारतस्यास्यातीतज्ञानाय अत्युपयोगिनां
पुराणानामनुशीलनमनिवार्यं वर्तते । पुराणसाहित्यं हि भारतस्यास्ति
अमूल्यो निधिः, यस्यानुशीलनं संरक्षणं च कस्यापि सुशिक्षितस्य भारतीयस्य
कृतेऽनिवार्यं कार्यमस्ति ।

पुराणेषु स्नेहणीयचरितानां राजर्षिं सहर्षिं देवर्षीणां पवित्रतमस्य जीवन-
चरितस्य विवरणं विद्यमानमस्ति तथा वेदानां विश्वजनीनविषयाणां विवेचनं
कृतं विद्यते । व्यक्तिगता सामाजिकी च जीवनधारामवगन्तुं पुराणसाहित्य-
मत्यधिकं सहायकमस्ति । हिन्दुसंस्कृते रूप-रेखा पुराणेष्वेव सुरक्षिता विद्यते ।

पौराणिक कथानकाना छायायाम् आध्यात्मदर्शन-धर्म नीति-कला कौशल-भूगोल खगोलादीना विविध ज्ञानविज्ञानानामद्भुत रहस्य प्रच्छन्न वर्तते । तथा सृष्टि-प्रलय स्वर्ग-नरक-वर्ण आश्रम भक्ति बन्ध मोक्ष आचार विचार-उपदेश मन्वन्तर भुवनकोश लोकसस्थान ईश्वरतत्त्व कलानुसारिजीव वैचित्र्या-दयो विषया आलोचिता सन्मि

भाततीयपरम्परा दृढताऽस्य तथ्यस्य प्रतिपादन कुशले यत् पुराणेषु वैदिकवाङ्मयस्य सर्वसाधारण या सुगम सरल-सुस्मृतिपूर्णसद्भाव-सरसशैल्या पल्लवन-जातमस्ति । वेदस्य गभीररहस्य बोधगम्यप्राञ्जलभाषया जन हृदयपर्यन्त समुपस्थापित पुराणाना प्रमुखमुद्देश्यमस्ति । अद्यत्वे भारते यत् किमपि धर्मं प्रति अभिरुचिदृश्यते तत् पुराणानामेव व्यापकस्य प्रभावस्य परिणामोऽस्ति ।

पुराणाना पवित्रे प्राङ्गणे एकत्र भक्तेविविधप्रकारा धारा प्रवहति, तर्हि अन्यत्र विज्ञानस्य स्रोतो नि सरति । वेदेषु यस्य सङ्केतमात्र वर्तते तथा स्मृतिषु यस्य समर्थनमस्ति तस्यैव पुराणेषु आख्यातोपाख्यानकथानकद्वारा विस्तारो विद्यते वेदानुकूलत्वादेव पुराणेषु वर्णितानि तथ्यानि प्रमाणकोटौ मन्यन्ते । अत एव पुराणानि वेदवत् प्रामाणिकानि स्वीक्रियन्ते तथा तानि सर्वदा सम्मागदृष्ट्या समाद्रियन्ते । पौराणिकाना आख्यानाना वास्तविक रहस्य ज्ञात्वा भारतीयसंस्कृते रक्षाया प्रचुर सहयोगो वा भवितुमर्हति । पुराणानामन्तिम लक्ष्य भक्त्या परमेश्वरे विश्वासपुरसर निष्कामकर्मण सम्पादनं विधाय मोक्षप्राप्तिरस्ति । अत्र नास्ति कश्चन सन्देहो यद् भक्त्या सह ज्ञान कमणो समरसता सम्पाद्य मानवजीवन सफलीकर्तुं श्रेय पुराणाना मेव । एव भारतीयसंस्कृते सम्बृद्धने धर्मस्य विकाशे च पुराणाना कार्य महत् महत्त्वपूर्णं वर्तते ।

अतएव स्कन्दपुराणस्य रेवाखण्डे श्रुतिस्मृतिपुराणानि लोचनानि स्वी कृतानि । य पुराणम् एभि त्रिभि कार्यकलाप विधत्ते, तदनुसारमाचरति व्यवहरति च स हि भगवत शिवस्याश स्वीक्रियते—

श्रुति-स्मृति-पुराणानि विदुषा लोचनत्रयम् ।

यस्मिन् नयने पश्येत् सोऽशो माहेश्वरो मत ॥ १।६६

भारतीयार्थिक-वार्मिक सामाजिक सांस्कृतिक दार्शनिक राजनीतिक । विषयेषु गभीरज्ञानाय पुराणसाहित्यस्य विश्लेषण नितान्तमावश्यकम् । समस्ताया वसुधाया उपकरिण्या भारतीयसंस्कृते वैज्ञानिकपद्धत्या समीक्षात्मकशोधकायाथ पुराणसाहित्यमतीवोपयोगि साहित्यमास्ते । सर्वतोमुखसमालोचनात्मके शोधकार्ये पुराणसाहित्यात् पर्याप्त साहाय्य-मवाप्नु शक्यते ।

भारतीयप्राचीनवाङ्मये पुराणानामेक विशिष्टं स्थानमस्ति । यत्र वेदानां पठन पाठन श्रवण च उच्चवर्णव्यक्तीना कृते सीमितमस्ति, तत्र पुराणानामध्ययनं श्रवण च निम्नकोटिकानामपि जनाना कृते विहितं विद्यते । अतो लोकशिक्षाया माध्यमेन पुराणानामुपयोगिता सर्वप्रसिद्धाऽस्ति । भारतीय-जनतासु धार्मिकविधानाय, सांस्कृतिककृत्याय, सामाजिकोपकाराय, आध्यात्मिकज्ञानाय च पुराणेभ्य पर्याप्ता प्रेरणा प्राप्यते । अतो भारतस्यैतिहासिक-सांस्कृतिक सामाजिक राजनीतिक-परम्परा परिज्ञातुं पुराणसाहित्यं विशिष्टं स्थानं निर्भाति । पुराणवर्णितप्राचीनभारतीयराजवंशानुक्रम-वंशानुचरित-साहाय्येन प्राचीनभारतीयेतिहासनिर्माणे पुराणानां प्रमुखं स्थानमस्ति । पुराणनिर्दिष्टं भुवनकोशमन्तरा प्राचीनभारतीयभूगोलज्ञानं न सम्भवति । अतो हि पुराणसाहित्यं निर्विवादतया बहुविधानां विद्यानामगाढं स्त्रोतोऽस्ति तथा वेदार्थनिष्ठे सम्यग्ज्ञानाय उत्कृष्टं साधनं विद्यते । पुराणावाङ्मयस्वरचनाकालत एव धार्मिकी सामाजिकी शिक्षा प्रददत् स्वकीयरूपदेशा मृतैर्जनसमाजमाप्लावयत् महान्तमुपकारं करोति, अकरोत् करिष्यति चेति निश्चप्रचम् ।

तथा च विशाले पुराणसाहित्ये अष्टादश पुराणानां रामायण महाभारतयोश्च समावेशात् केवलमष्टादशपुराणानां श्लोकसंख्या चतुर्लक्षम्, महाभारतस्य लक्षम्, रामायणस्य च पञ्चविंशतिसहस्रम् । एव सर्वसङ्कलनेन सपादपञ्चलक्षश्लोकसंख्यासङ्ग्रहात्मकं साहित्यं पुराणानाम्नाऽभिधीयते । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

एव सपादा पञ्चैते लक्षा मर्त्ये प्रकीर्तिता ।

पुरातनस्य कल्पस्य पुराणानि विदुर्बुधा ॥

(५३।७१)

वस्तुतः पुराणानामनुशीलने न तर्कविरहिताया श्रद्धाया आवश्यकत्वात्तत्र श्रद्धाविहीनस्य तर्कस्य स्थानं नास्ति । यतो हि श्रद्धामन्तरा पुराणानां परिशीलनं भारतवर्षनिवासिना धार्मिकप्रवृत्तिविश्वासशालिना प्रसा नोपयोगि भवितुमर्हति । पुराणानामुपयोगं तदेव पर्याप्तो भवितुमर्हति यदा पुराणानां सहानुभूतिपूर्वकं सविश्वासं श्रद्धया अनुशीलनं भवेत् ।

पुराणानि विश्वकल्याणकारिण्या भारतीयसंस्कृतेर्भूलस्रोतसा वेदानां माप्यभूतानि सन्तीति भारतीयसंस्कृते परिशीलनार्थं पुराणानां पारायणपरम्परावश्यकं विद्यते । पुराणानामतिविपुलकलेवरतया तेषां पारायणं सर्वसुकरं नास्तीति निभाल्य सुहृद्भिः समुत्साहितेन मया अत्यावश्यकान् कियत् पुराणस्थान् विषयान् अत्यल्पकलेवरेऽस्मिन् ग्रन्थेऽतिसरलया संस्कृतभाषया-

समुपस्थापयितुं प्रयासो विहितः । येनाल्पेनायासेनाल्पीयस्येव समयेऽल्पज्ञान-
वत्तामपि पुंसां पुराणस्थविषयाणां परिचयः स्यात्, पुराणपीयूषपानप्रसक्तमान-
सानां मनीषिणां मार्गश्च प्रशस्तो भवेत् । यदि मामकीनेनानेनाल्पप्रयासेन
पुराणतत्त्वजिज्ञासूनां विदुषां कियानपि लाभोऽभविष्यत्तदाहमात्मानं
धन्यतमममस्यम् ।

येषां दिगन्तविख्यातकीर्तीनां सुकृतिनां कृतिभिरयं ग्रन्थोऽलङ्कृतः, ये
चोदारहृदया माननीया महन्तो विद्वांसः समये समये स्यात् स्वामनुपमां सम्मतिं
प्रदाय ग्रन्थस्यास्य गौरवं सम्बर्धयन् परां प्रतिष्ठां प्रापितवन्तः एनं पुराणप्रभा-
परिलेनामकं ग्रन्थम् । तेभ्यो महानुभावेभ्योऽनेकशो धन्यवादान् वित्तरन्नहं
साम्बसदाशिवस्य पादपद्मयोः तेषां दिर्घायुष्ट्वाय निकाशं कामये ।

प्रतीकवादं रहस्यवादादिभिरनुप्राणितं पुराणसाहित्यं भारतीयसामाजिक-
जीवनस्यास्ति दर्पणम् । सरलं सुबोधं प्रबुद्धशैलीद्वारा अतिप्राचीनं सदपि
पुराणसाहित्यं नित्यनवीनतायाः स्फूर्तेरुत्पादने महदुपकारि साहित्यं विद्यते ।
स्वकीये विशुद्धे सदुपदेशे समाजं शुद्धं विधाय सत्यं शिवं सुन्दरमादर्शमुप-
स्थापयति पुराणसाहित्यमिति निश्चप्रचम् । भारतीयसमाजे श्रुतिस्मृतिवत्
पुराणानामप्युपादेयता विद्यते । अत एव वेदानां मर्मं विज्ञातुं पुराणानामनु-
शीलनेऽस्माकं पूर्णजे महद्बलं प्रदत्तं विद्यते । यावत् पुराणानामध्ययनं न
क्रियते तावद् भारतीयमध्ययनं न्यूनतापूर्णमेवावतिष्ठति । स्मृतिशास्त्राणामुद्-
घोषोऽस्ति यत् पुराणसाहित्यमादिकालतश्चतुर्दशानां विद्यानां धर्मस्य च
प्रधानमुद्गमस्रोतोऽस्ति । अतोऽत्र योगिना याशवस्क्येन पुराणशब्दं प्रथम-
मेवोपात्तोऽस्ति^१ ।

वस्तुतः पुराणेषु धर्मं दर्शन-भक्ति-कल्लेतिहास-भूगोल-राजनीति-समाज-
व्यवस्थासाहित्यादिविभिन्नविषयिकाः सामग्र्यं सङ्कलिताः सन्ति । येषां
विवेचनं भारतीयेतिहासस्य निर्माणेऽत्यन्तमुपादेयमस्ति । स्कन्दपुराणस्य
रेवाखण्डे तु वेदविद्या पुराणं धर्मशास्त्रञ्चेति त्रयं सर्वाशास्त्रविनिर्णये प्रमुखं
स्वीकृतमस्ति पुराणञ्च पञ्चमो वेदः स्वीकृतिः^२ अस्ति । अपि च—एकदा ब्रह्म-
विद्यामध्येतु स्वसमीपे समुपस्थितं देवर्षिं नारदमुद्दिश्य भगवान्सनत्कुमारः

१ पुराणं न्याय—मीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिषिता ।

वेदाः, स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ = या० स्मृ० १।३

२ आत्मनो वेदविद्या च ईश्वरेण विनिर्मिता ।

शौनकीया च पीराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ॥

तिस्रो विद्या इमा मुख्याः सर्वशास्त्रविनिर्णये ।

पुराणं पञ्चमो वेद इति ब्रह्मनुशासनम् ॥ = १।१७-१८ ।

पूर्वाधीतविद्याविषये यदा जिज्ञासितवान् तदा तेन तदुत्तरे स्वाधीतविद्यासु पञ्चमवेदरूपस्य पुराणस्यापि चर्चा कृतान्ति अतः पुराणानि भारतीयजीवनस्याधार सांस्कृतिकस्येतिहासस्य च शृङ्खला मत्वा तदध्ययनं नितान्तमावश्यकम् ।

पुराणानामपूर्वत्वम्

पुराणवाङ्मयं भारतीयजीवनसाहित्यस्यास्ति अमल्य रत्नं तथाऽतीतवर्तमानेन सह संयोजयितुं स्वर्णमयी शृङ्खला । विश्वसाहित्यस्याक्षयभाण्डारेऽष्टादश महापुराणानि अनुपमानि सर्वश्रेष्ठानि च रत्नानि सन्ति । इमानि चास्माकं सामाजिक सांस्कृतिक-राजनीतिक धार्मिक दार्शनिक-जीवनं स्वच्छ दर्पणवत् प्रतिबिम्बितं कुर्वन्ति, सहेव सरलभाषया क्रमबद्धकथानकशैल्या च प्राचीनानि सन्त्यपि नवीनतमा त्फूर्तिं सञ्चारयन्ति ।

भारतीयवाङ्मये पुराणसाहित्यस्य कृते एकं विशिष्टं महत्त्वपूर्णञ्च स्थानं विद्यते । धार्मिकपरम्परायां वेदानन्तरं पुराणानामेव मान्यता वर्तते । पौराणिकज्ञानस्याभावे वैदिकसाहित्यार्थावबोधः सर्वथाऽसम्भवो विद्यते । यथा “इदं विष्णुविचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्, समूढमस्य पासुरे” (ऋग्वेदे १।५।२२। १७) इत्यस्य मन्त्रस्यार्थो न सायणादिभाष्यैरपि सम्यक् स्पष्टीभवति, यद् विष्णुना कदा कथं केन प्रकारेण वा विश्वमिदं त्रिभिः पदैः मापितम् ? किन्तु पुराणेषु यदा बलिवामनकथया मन्त्रार्थस्यास्य विवरणं सम्यगुपलभ्यते तदा सन्देहस्य कश्चनावसरो न तिष्ठति । यथा वा “नमो नीलग्रीवाय” (यजुर्वेदे १६।२८) इति मन्त्रस्यार्थो महीधरेण स्वभाष्ये कृतोऽस्ति यद् विषमक्षणां नीलजातकण्ठस्य तस्मै शिवाय नमः, परन्तु अनेन भाष्यार्थेन स्पष्टं जायते यच्छङ्करेण कदा कथं केन प्रकारेण विषमक्षणां कृतम् ? किन्तु पुराणेषु समुद्रमन्थनप्रसङ्गे अस्य समाधानं संपूर्णरूपेण जायते । अतः पौराणिकसाहाय्यं विना वेदानां गूढार्थस्य समाधानं न सम्भवति । सूत्ररूपस्य वेदस्य भाष्यभूतं पुराणमर्थपरकं भूत्वा तदुपयोगित्वं नितरां वर्द्धयति ।

पुराणाना वैदिकविचारधाराया अनुगामित्वम्

भारतीयसंस्कृतेर्विकासक्रमेऽनादिकालान्निर्वाधगत्या प्रवहन्त्या वैदिक विचारधाराया व्यापक प्रभाव परिलक्ष्यते । संस्कृतवाङ्मये वेदानां वैभव बहुभिः प्रकारैर्वर्णितं वर्तते । समेषां प्राणिनां कर्तव्यविषये वेदां सृष्टेरादि कालत एव मागप्रदशकां शान्तिं । वेदां कालत्रयेऽपि आदशमयजीवनयापनाय शुभा प्रेरणा प्रददति । वैज्ञानिकदृष्ट्या वैदिकविचारधारा हि ऐतिहासिक-स्थान्वेषणस्यास्ति विषयः । उत्तरकालीनविभिन्नधाराभिर्भारतीयसंस्कृते समये समये महानुपकारो जाजायते । भारतीयसंस्कृतौ वैदिकविचारधाराया भव्य-भावना तथा मानवीयजीवनस्य कर्तव्यविषये तद्व्यापकदृष्टिश्चास्ति अनुपमा । मानवीयादर्शजीवननिर्वाहदृष्ट्या लौकिकाभ्युदयसफलतादृष्ट्या च वैदिक-विचारधाराया व्यापिका दृष्टिर्न केवलं भारतीयानामेव कृते गौरवस्यास्ति विषयः, प्रत्युत सार्वभौममानवसमाजस्य कृतेऽपि सदेशवाहिका विद्यते । मानवजीवनस्य विभिन्नाभिर्दृष्टिभिर्मार्गप्रदर्शनस्य गौरवं वैदिकविचारधाराया एवास्ति । अतएव विभिन्नप्रतिकूलपरिस्थितावपि सा अक्षुण्णा सती प्रबहन्ती भारतीयसंस्कृतिविकासक्रमे नैव प्रभावमुपस्थापयति । धार्मिकाध्यात्मिकचिन्त-नाधारे स्थिताया वैदिकविचारधाराया व्यापिका दृष्टिः विश्वशान्तेर्विश्ववन्दु-त्वंस्य चोदात्ताभिभावनाभिरोतप्रोताऽस्ति । अतो वैदिकमन्त्रेषु मानवमात्रस्य चरस्परसौहार्दभावनायां सङ्केतः स्वभाविक एव विद्यते ।

‘राष्ट्रस्य सर्वविघसमुन्नतये इदमत्यन्तमावश्यकमस्ति यत्तत्सर्वं सर्वेषां मङ्गलानां विकासो भवेत् तथा समस्तायां जनतायां सुखसमृद्धिर्भावना जागृता स्यात् । अत एव वेदपुराणयोर्बौद्धिकनैतिकविकासेन सहैव सांसारिकसुखस्थायी दीर्घायुष्टुवाय च पदे पदे प्रार्थनं विद्यते ।

एव वैदिकविचारधाराया सर्वतो महत्त्वपूर्णं विवेचनं तस्या व्यापक-दृष्टौ वर्तते । सर्वासु परिस्थितिषु मनुष्य-सफलतापूर्वकं स्वकीयजीवनस्य सर्वा-ङ्गीण विकासं कुर्वादिष्वेव तस्या वर्तते प्रधानं लक्ष्यम् । अत आस्तिकजगति प्राक् वेदानां तदनन्तरं स्मृतीनां तदनु च पुराणानामनुशीलनमनुभूयते, सर्वे-षामेषां सर्वकार्येषु प्रामाण्यं च मन्यते । अतो वैदिकविचारधाराया प्रचार-प्रसारश्च पुराणैरनिवार्यतया क्रियते, सर्वे शास्त्रेभ्यः प्रामाण्यं च ।

विश्वसंस्कृतौ वेदानां सवप्राचीनतमत्वं विद्वद्भिरास्थीयते । सर्वविद्याऽऽ-
कराणां तेषां व्याख्यानाय सर्वाणि शास्त्राणि प्रवृत्तानि, ततोऽपि समग्रतो न
प्राभवस्तानि तान् व्याख्यातुम् । 'समथ पदविधि (२, १, १) इति पाणि
नीये सूत्रे महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिराह— बहवोऽपि हि शब्दा येषां
मर्था न विज्ञायन्ते । जर्भरी, तुर्फरी तू' इति । बेकनाटादीनां शब्दानां निर्वचन-
प्रसङ्गे निरुक्तकारो यास्कोऽपि मौनमाकलयामास । इतिहास, भूगोलम्,
ज्योतिषम् (नक्षत्रविद्या, गणितविद्या) पदार्थविद्या, शिल्पशास्त्रम्, आयुर्वेद,
धनुर्वेद, अर्थशास्त्रम्, व्याकरणम्, छन्दशास्त्रम्, कल्प, काव्यम्, तकतिद्या,
सांख्ययोगदर्शने, पूर्वोत्तरमीमांसे, निरुक्तम् इत्यादीनां बहूनां शास्त्राणां ज्ञान-
मन्तरा वेदज्ञानमसम्भवि । यद्यपि तदथमेव षण्णां वेदाङ्गानां दर्शनानां चाव-
तार समजनि, तथापि तेषां पार्थक्यान् सर्वेषां व्याख्याभूतानामर्थानामेकत्रोप-
लम्भः । इमानि खलु वेदव्याख्याने साहाय्यकमर्पयन्ति, न तु साक्षादेव वेदव्या-
ख्यानानि, वेदव्याख्यानविश्लेषकाणि वा ।

वेदार्थो विबुधानामपि दुरूहोऽभवत्, का कथा खलु तत्र सामान्यजन-
मानसप्रवेशस्य । तदर्थं पुराणान्येव सर्वेषां शरणम् । अप्रवृत्तानामनुपलब्धानां
चापि भूगोल-धनुर्वेद गन्धर्ववेदादीनां प्रभूतानि तत्त्वानि पुराणेषु सरक्षितानि,
तिष्ठन्ति । सामान्यजनानामपि ज्ञानं यथा स्यात् तथा शैली समाश्रित्य पुरा-
णान्याविर्भावितानि, विस्तारितानि च सर्वजनकल्याणकामनाधिया । इत्थं
खलु पुराणानि वेदानां साधीय प्राचीनव्याख्यारूपाणि साम्प्रतमपि समासाद्यन्ते
इति सर्वेषां परम भागधेयम् । 'इतिहास-पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । बिभेत्स-
ल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरेदिति ॥' इति वचनेन वेदव्याख्यानाय पुराणानाम-
ध्ययनमनिवार्यं समाख्यातम् ।

येषां शास्त्राणां मूलानि व्याख्यानानि विनष्टानि पूर्णतो वा 'नोपलब्धा-
नि, तेषां पुनर्घटनार्थमपि पुराणानामध्ययनमनिवार्यं समाप्नोत्यते । पुराणानि
खलु भारतीयसंस्कृतेर्विश्वकोषरूपाणि विलसन्ति । सांख्यदर्शनं भारतीयदर्शनेषु
प्राचीनतमं दर्शनम्, किन्तु नोपलभ्यते तदीयं प्रभूतं वाङ्मयं साम्प्रतम् ।
सांख्यसूत्रं सांख्यकारिका चेति वाङ्मयं नालं समग्रसांख्यदर्शनपरिशीलनाय ।
योगदर्शनं वाङ्मयेऽपि पातञ्जलयोगसूत्रात् प्राचीनतरं वाङ्मयं नमस्रद्यते ।
नेतावन्मात्रं वेदेषु वर्णितानां सांख्य योगविधीनां ज्ञानाय पर्याप्तम् । महाभारते
पुराणेषु च सांख्ययोगयोः पुष्कलानि तत्त्वानि सन्ति विकीर्णानि । येषामनुशी-
लने सांख्ययोगविज्ञानसूत्राणां महानुपकारः सम्पत्स्यति इति विभाव्य तदनुसन्धा-
नस्य कृते महत्साध्यं स्यात्वेन पुराणपारावारावगहनं नितान्तमावश्यकम् ।

तनीयासं पासु तव चरणपङ्क्तेरुहभवं
 विरञ्चि सचिन्वन् विरचयति लोकानविक्रमम् ।
 वहत्येन शौरि कथमपि सहस्रेण शिरसा
 हर सक्षुभ्येन भजति भमितोद्धूलनविधिम् ॥

अनेन पद्येनेद व्यज्यते यद् आकाशात्मिकाया अव्यक्तशक्ते अणूना वृष्टि-
 रजायत । तत सृजनात्मकानामणूना सचयं कृत्वा लोकविधाता ब्रह्मा अखिल
 लोक सृजति । पालनात्मकानणून् सगृह्य लोकपालको भगवान् विष्णुः समस्त
 विश्व पालयति । सहारात्मकैश्च अणुभि भूतभावानो भगवान् सदाशिव सह-
 रति सकल ससारम् ।

सस्कृतवाङ्मयप्राणभूतेभ्य पुराणेभ्य एव अणुशक्ते ज्ञान प्राप्य अलौ-
 किकज्ञानसपन्नो भगवानक्षपाद कणादो मुनि स्वकीये वैशेषिकदर्शने चेष्टाही
 नाना परमाणूना परस्पर सम्पर्केण द्रव्य गुण कर्म सामान्य-विशेष समवायाभा
 वना सप्ताना पदार्थानामुत्पत्तिसिद्धान्त स्थिर कृत्वा लोकोत्तर चमत्कार प्रद
 शितवान् । परमाणुलक्षणञ्च—

आलान्तर्गते भानौ सूक्ष्म यद् दृश्यते रज ।
 तस्य पष्ठतमो भाग परमाणुरिहोच्यते ॥

दार्शनिकाना नये परमाणवो नित्या अतिसूक्ष्माश्च सन्ति । सूक्ष्मत्वादेव
 परमाणवो नास्माक स्थूलदृशा मानवाना प्रत्यक्षगोचरीभवन्ति, किन्तु सर्वश
 क्तिमत अधटितघटनापटीयस परमेश्वरस्य अलौकिकशक्तिसन्पन्नाना योगिना
 च परमाणूनामपि प्रत्यक्ष जायते । प्राणिनामदृष्टवशात् परमाणूना परस्पर
 सम्पर्केण तत्तत्कार्यमुत्पद्यते । परमाणवो द्विधा भवन्ति—कारणरूपा, कार्य
 रूपाश्च । तत्र कारणरूपा परमाणवो नित्या, अनित्याश्च कार्यरूपा ।
 तथाच कारणरूपाणा परमाणूनामप्रत्यक्षत्वेऽपि कार्यरूपेण परिणताना ऽतेषा तु
 प्रत्यक्ष भवत्येव ।

अत एव परमाण्वस्त्रे उपलभ्यमाना कार्यरूपा परमाणवो न पदार्थान्तर
 भवितुमर्हन्ति, कारणभूतेषु परमाणुषु एव तेषामन्तर्भावस्वीकारात्त कोऽपि
 शङ्कापङ्क्तकङ्कलेशस्यावकाश सम्भवति ।

पुराणोपयोगिता

अद्यत्वे भारतीयेतिवृत्तार्थं स्वतन्त्ररूपेण पुराणाना मान्यता समरङ्गवा ।
 ऐतिहासिकसामग्र्यन्वेषणार्थं यत्र तत्र पुराणाना विशेषरूपेणालोचनात्मकम-
 ध्ययन प्रचलति । आधुनिका इतिहासकारा डा० विल्सन-रेप्सन-स्मिथ
 र्जिटर-कीथ-मेकडानल-कप्तानस्पीक-किर्केल-जायसवाल भण्डारकर-रायचौ-

धुरी प्रधान दीक्षितार-आलंकार रगाचार्य जयचन्द डा० राजबलीपाण्डेय-डा० काणे हरप्रसादशास्त्री-डा० आर सी० हाजरा डा० पुसालकर-प्रभृतयो विद्वांस स्वकीयेषु ऐतिहासिकग्रन्थेषु समीक्षासु प्रबन्धेषु लेखेषु च पौराणिकसामग्रीणा प्रचुरमुपयोगं कृतवन्तः कुर्वन्ति च । दीक्षितारेण पुराण इण्डेक्सनामक एको विशालकायो ग्रन्थः त्रिषु भागेषु लिखितो वर्तते, यः पुराणगवेषकेभ्योऽत्यन्तं सुपकारी वर्तते । डा० राजेन्द्रचन्द्रहाजरामहोदयेन पुराणसम्बन्धिनोऽनेके ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति प्रणीयन्ते च । तल्लिखित स्टडीज् इन् पुराणिकरेकार्ड्स् आफ् हिन्दू राइट्स एण्ड कस्टम्सनामक पुस्तकः पौराणिकशोधकार्यायात्यन्तं महत्त्वपूर्णं परमोपयोगि च विद्यते । तस्य विस्तृतभूमिकासहितविष्णुपुराणस्याऽग्रेजीसंस्काणं महदुपादेयं वर्तते । तथा डा० देवेन्द्रकुमारराजारामपाटिलद्वारा निबद्धं कल्चरल हिस्टरी फ्रॉम दि वायुपुराणनामा ग्रन्थः पौराणिकगवेषात्मककार्यायातिशयोपयोगी सिद्धिः । भारतीयसंस्कृतेऽभ्युपगम्य व्यापकैतिहासाय पौराणिकसाहित्यस्य महती उपयोगिता वर्तते । यतो हि पौराणिके वाङ्मये भूतत्वं भूगोल-खगोलराजनीतिशास्त्रीयविषयाणाञ्च साङ्गोपाङ्गं विवरणमुपलभ्यते ।

पुराणानामैतिहासिकमूल्यम्

पुराणानामैतिहासिकतासम्बन्धे वर्तमानगवेषकाणां धारणाः समये समये परिवर्तन्ते एव । डा० पुसालकरस्य मतं विद्यते यद् भारतीयैतिहाससंख्येयस्यारम्भिककाले पुराणानां किमपि ऐतिहासिकमूल्यं नासीत् । यदा क्रैष्टेन स्पोक्रेन कुशद्वीप (तुविया) गत्वा नीलनद्या उद्धमस्थानमन्विष्टं येन पुराणानां वर्णनस्य समर्थनं जातम् । तदा शनैः शनैः पुराणेषु विदुषामास्था दृढा जाता, किन्तु ताम्रपत्रमुद्रादिभिः इतिहासिकतथ्यान्वेषणस्य प्रवृत्त्या पौराणिकभूल्ये ह्रासो जातः । बौद्धग्रन्थेषु पौराणिकप्रतिपादनानां खण्डनं जातम् । एवमसन्देहवृद्धयः पुराणेषु अविश्वास उत्पन्नः, किन्तु पाश्चात्यदेशीयेन विदुषा विल्सनेन पुराणनामध्ययनं कृत्वा विष्णुपुराणस्याग्रेजी अनुवादः प्रकाशितः, तत्र सारगर्भिता महती भूमिका च लिखित्वा तत्र तुलनात्मिका टिप्पणी प्रदत्ता, येन संस्कृतसाहित्यस्य विशालेऽङ्गे विदेशीयानां विदुषामध्ययनमारब्धम् । यत् पुराणानामनुचितोपेक्षायाः अन्तो जातं, पुराणानि स्वतः प्रमाणयोग्यानि चाभिमतानि । परिणामस्वरूपे शिक्षितसमाजे पौराणिकोपयोगितायाः प्रवृत्तिर्दृष्टिगोचरी जाता । तस्य श्रेयो विल्सनमहोदयस्यैवास्ति । तदनन्तरं पुराणाणां विशेषाध्ययनस्यारम्भः पार्जिटरेण कृतः । तस्य धैर्याध्यवसाययुक्तस्यानुसन्धानस्येदं फलमजायत यत् पुराणानामैतिहासिकसामग्रीणां पर्यालोचनात्मकं विवरणं विदुषस्य समक्षे समुपस्थितम् । पुराणेषु यदैतिहासिकं विवरणं विद्यते

तस्य पक्षोज्जेन पुष्टो जात । स्मिथेन प्रमाणित यन् मत्स्यपुराणे आन्ध्राणा वर्णन प्रायो यथार्थं विद्यते । इतिहासज्ञा अपि विद्वासोऽद्यत्वे मन्यन्ते यदा-
न्ध्राणा राज्ञा विषये मत्स्यपुराणस्य, मौर्याणा विषये विष्णुपुराणस्य गुप्ताना सम्बन्धे च वायुपुराणस्य वर्णनं सवथा विश्वसनीयं वर्तते ।^१

वैदिकवाङ्मये समुल्लब्ध पुराणम् आधुनिकानि समुपलब्धानि, अष्टाद-
शपुराणान्येव सन्ति, आहोस्वित् तदितरदिति सहाये कैश्चित् पुराणशब्दस्यै
कवचनान्तप्रयोगदशनादनुमीयते यत् प्राचीनकाले साधारणरूपेण पुराणमेक-
मेवासीत् । पुसालकरेणापि अथर्ववेदे पुराणं यजुषा सहेति एकवचनान्तपुराण
शब्दस्य प्रयोगात् पूर्वमेकमेव पुराणमासीदिति मतं सोपष्टम्भमुपस्थापितम् ।
जैक्सनप्रभृतिभिरपि एतदेव मतं समर्थितम्, किन्तु विवेचका विद्वांसः पुराण-
शब्दस्यैकवचनान्तं प्रयोगं जातिपरकं मत्वा तद्बहुत्वबोधकं मन्यन्ते । यथा
ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्र ब्राह्मणब्दो जातिवरकत्वात् समस्तानां ब्रह्मणानां
ज्ञापकोऽस्ति तथैव पुराणशब्दस्यैकवचनान्तप्रयोगोऽपि अनेकपुराणानां
वाचकोऽस्ति ।

अत्र तु सन्देहो नास्ति यन्मूलपौराणिकोऽशोऽतिप्राचीनोऽस्ति, किन्तु
अद्यत्वे समुपलब्धानि पुराणानि रचनादृष्ट्या भाषाया आधारेण च तादृशानि
प्राचीनानि न सन्ति । विषयदृष्ट्या पुराणानामधिकांशरूपमर्वाचीनमवश्यम-
स्ति, परन्तु पाश्चात्या विपश्चितो यावदर्वाचीनत्वं पुराणानां मन्यन्ते, न
तावदाधुनिकानि तानि सन्ति । येन रूपेण वैदिकसाहित्ये पुराणानां चर्चास्ति
तेषां समावेश आधुनिकेषु पुराणेषु जातोऽस्ति तथा कालक्रमान् नवोदित-
शास्त्राण्यपि तद्विशाले कोशागारे समाविष्टानि जातानि । डा० राजबली पाण्डे-
यस्यास्ति सम्भवना यद् यदा महाभारतकाले वैदिकसाहित्यासमानं पौराणिक-
साहित्यस्य संगठनं प्रारब्धं तदैव वेदव्यासेन पुराणानि रचितानि । पुराणेषु
स्वविस्तारस्यानन्ता शक्तिरस्ति । अतः प्रत्येकनवागतयुगेषु तत्राभिनवा
सामग्र्यं प्रक्षिप्ता जाता । अनेन न केवलं पुराणेषु कथामागेषु वृद्धिर्जाता,
अपितु विषयदृष्ट्यापि तेषु नूतनविषयाणां समावेशो जातः । देशे यावन्ति
ज्ञानस्रोतांसि आसन् तानि समस्तानि यथासम्भवमात्मसात्कृत्वा पुराणैर्विशाल-
रूपं धृत्वाऽऽत्मनः कलेवरो बद्धितः ।^२

कल्पादावीश्वरस्य निश्वासरूपेणाविर्भूतो नादात्मकः काण्डत्रयो वेदरूपः
शब्दराशिरनन्ते व्योममण्डले वीचितरङ्गतया व्याप्तः आसीत् । यः केचन

१ सस्कृति पृ० ५५७ ।

२ अनुक्रमणिका प्रस्तावना पृ० २ ।

कृतधर्माणो महर्षयः साक्षात्कृतवन्तः । एव येन ऋषिणा यो मन्त्रः साक्षात् कृतः स तस्य मन्त्रस्य द्रष्टा ऋषिः प्रोच्यते । अत एवोक्त—ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । ततस्ते स्वस्वशिष्यान्ध्याप्य शाखाप्रशाखाभेदेन वेदं विस्तारयामासुः ।

तथा च काण्डत्रयात्मको वेदः पूर्वमेक एवासीत्, यो ब्रह्मण आरभ्य व्यासपर्यन्तं गुरुशिष्यपरम्परया प्रचलितः उपदिष्टश्च भवति स्म । द्वापरान्ते महर्षिणा व्यासेन तस्यैकस्यैव वेदस्य स्तुतिप्रधानान् पद्यात्मकान् मन्त्रान् सगृह्य ऋग्वेदनाम्ना, यजनप्रधानान् गद्यात्मकान् मन्त्रान् सकलय्य यजुर्वेदनाम्ना गीतिप्रधानान् मन्त्रान् एकत्रीकृत्य सामवेदनाम्ना तथा आभिचारिकान् मन्त्रसमूहान् सगृह्य अथर्ववेदनाम्ना च क्रमशः चतुर्णां होतृ अध्वर्युं उद्गातृ ब्रह्मनामकानामृत्विजा यज्ञेषूपयोगाय चत्वारो विभागाः कृताः ।^१ वेदविभाग-करणादेव भगवत् कृष्णद्वैपायनस्य नामान्तरं वेदव्यास इति प्रसिद्धम् ।

येषु वेदमन्त्रेषु येषां केषाञ्चिदपि सम्भाररूपेण आख्यानोपाख्यानादिरूपेण च किञ्चिद्रहस्यं व्यक्तीकृतं वर्तते, तमितिहासः प्रचक्षते येषु च मन्त्रेषु सृष्टिप्रक्रियायां निर्देशोऽस्ति तत्पुराणं प्रोच्यते । एव वेदस्य चतुर्भिर्भेदैः सह इतिहासपुराणयोरपि सम्मेलने एकस्यैव वेदस्य पञ्च भेदाः अजायन्तः । अत एव पुराणं पञ्चमो वेदः कथ्यते—इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम् (छान्दोग्ये पुनिषद् ७।२।१) एव च वेदवर्णिताख्यायिकादियुतं सृष्टिप्रक्रियां प्रतिपादकं गुरुशिष्यपरम्परया प्रचलितं सन्दर्भमितिहासपुराणमुच्यते ।

अतो महर्षिव्यासद्वारा सङ्कलितानामष्टादशानां पुराणानामुल्लेखः तत्पूर्ववर्तिषु ग्रन्थेषु कामं न मिलेत्, किन्तु पारिभाषिकपुराणशब्दस्य प्रयोगस्तेषु असङ्गतः नास्ति । एव वेदविकासे पञ्च क्रमाः उपलभ्यन्ते (१) अकारात्मको वेदः (२) गायत्र्यात्मको वेदः (३) काण्डत्रयात्मको वेदः (४) चतुर्वेदः (५) इतिहासपुराणात्मको वा वेदश्च ।^२

प्रधानतया ऋत्विजा सम्बन्धे होता ऋग्वेदी, अध्वर्युं यजुर्वेदी, उद्गाता च सामवेदी भवेदिति निणयानन्तरं ब्रह्मा कस्य वेदस्य ज्ञाता स्यादिति प्रश्ने पूर्वोक्तानां त्रयाणां वेदानां ज्ञानातिरिक्तं ब्रह्मणश्चतुर्थस्याथर्ववेदस्य ज्ञानमत्यावश्यकमुक्तम् ॥ अत एवैतरेयब्राह्मणे ब्रह्मत्वं केन क्रियते इत्यस्योत्तरे त्रयाः

१ ऋक् षादबद्धो गीतिस्तु सामः पद्यमयं यजुः ।

एव चतुर्षु वेदेषु त्रिवैव विनियुज्यते ॥

अग्निं वायुं रविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।

दुदोहं यज्ञसिद्धयश्चमृगेषु सामलक्षणम् ॥ (म० स्मृ० १२३)

२ विस्तरतोऽस्य विवेचनं द्रष्टव्यं पुराणद्विर्दर्शनं पुराणविमर्शयोः ।

विद्यया (५।५।=) इत्युक्तं सगच्छते । अस्थेदं तात्पर्यं यच्च चतुर्वेदज्ञ एव ब्रह्मपदेऽधिस्थातुं शक्यं, यतो हि स समस्तस्य यज्ञस्य नियन्त्रणं करोति । अतस्तस्य सर्ववेदज्ञात्वं नितरां सिध्यति । अपि च राक्षसादिकृतविघ्नादिनिवारकस्य ब्रह्मणो विधेयत्वात्तस्याथर्ववेदे वैदुष्यमत्यावश्यकम् । यज्ञीयकार्यनिर्वाहायमेव वेदे सहिताविभाजनं जातम् । अत एव बृहदारण्यके—अरेऽस्य महूतो भूतस्य निश्वासितमेतद् यद्वेदो यजुर्वेदं सामवेदोऽथार्वङ्गिरसः (२।४)

पुराणेषु पाठान्तरम्

यद्यपि प्राचीनेषु ग्रन्थेषु अनेके पाठभेदा उपलभ्यन्ते, परं पुराणेषु सर्वतोऽधिका पाठभेदा प्राप्यन्ते । एकैकस्य पदस्यानेके पाठभेदा दृश्यन्ते । अस्य कारणपथवेक्षणेन प्रतीयते यत् पाठानामनेकतायां मुख्यं कारणं देशकालो व्यक्त्यद्वयं भवन्ति । यस्य ग्रन्थस्य यावान् व्यापकं प्रचारं प्राचीनत्वं च भवति तस्मिन् तावदेवाधिकं पाठान्तरं स्वाभाविकतया जायते । अन्यान्यधार्मिकग्रन्थवत् पुराणानां पाठान्तरे किञ्चिद्वन्धनं नास्ति । स्वरचिह्नोच्चारणकारणादिभिर्वेदेषु पाठान्तरस्य सम्भावना न विद्यते, यतो हि तेषामुच्चारणाय प्रयोगाय च शिक्षा ग्रन्थेषु नियमा निर्दिष्टा सन्ति । अशुद्धोच्चारणेन घोरप्रत्यवायस्यानर्थकारिणामनिष्टानां सम्भावनाऽपि तत्र तत्र प्रदर्शिताऽस्ति ।

स्वरवणवैपरीत्योच्चारणेन मन्त्रो न स्वमर्थं साधु व्यनक्ति, तदनुष्ठानेन न किमपि फलं जायते, प्रत्युत तस्य फलं विपरीतमपि जायते । मिथ्याप्रयुक्तो मन्त्रो वज्रो भूत्वा यजमानमेव विनाशयति ।^१ इन्द्रवधस्य कृते यजमानस्य वृत्रासुरस्य यज्ञे मन्त्रप्रयोक्तृ-ऋषिद्वारा स्वरस्य वैपरीत्योच्चारणे जाते स्वयमेव वृत्रासुरः पराजितो जात इन्द्रश्च विजयी बभूव ।

प्राचीनकालत एव वेदेषु स्वरवर्णोच्चारणेन प्रतिपद-क्रमेण जटाशिक्षामालादीनामेवभूता व्यवस्था कृताऽस्ति न तथा विश्वस्मिन् केषु धार्मिकेषु ग्रन्थेषु कृताऽस्ति । सुहृद्दक्षिणप्रान्तवर्तिना भट्टानां पूर्ववर्तिना बङ्गीयभट्टाचार्याणां काश्मीरस्य कवीनां काश्याश्च कमकाण्डिना वैदिकमन्त्रोच्चारणे भौगोलिकविषयतायां सत्यामपि अद्भुता समानता उपलभ्यते । एवमन्यान्यधर्मावलम्बिना ग्रन्थेषु अपि पर्याप्ता सावधानता दृश्यते । व्याकरण-दशनादिष्वपि समये समये जायमानेषु भाष्यवार्तिकवृत्तिषु परिवर्तनस्य सम्भावना नास्ति । आचार्यशिष्यप्रशिष्यपरम्परया अनन्तकालतोज्ञपयन्तं तत्कण्ठस्थीकरणस्य प्राचीना पद्धतिर्न परित्यक्ता । तस्या एवास्ति परिणामो यदस्या

१. मन्त्रो ह्येन स्वरतो वणतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्ररात्रौ स्वरतोऽपराधात् ॥ पा० शि० ५२ ।

विपरीतपरिस्थितावपि प्रतिशास्त्रमेवविधा अनेके दिग्गजा विद्वांस उपलभ्यन्ते येषां सम्पूर्णा विषया न कण्ठस्था, किन्तु स्पष्टा अवश्य सन्ति । एव विधाया जागरूकताया तेषु तेषु ग्रन्थेषु पाठान्तरस्य कल्पना कथकार स्थान लभेत ? परं पुराणेषु श्रद्धालवोऽपि तत्तच्छास्त्राणां विशिष्टा विद्वांस प्रायः पुराणेषु उदासीना एव तिष्ठन्ति, न तेषामुपयुक्त सम्मान ते कुर्वन्ति । धर्मशास्त्रस्य निबन्धग्रन्थेषु पुराणस्य पर्याप्त समादरो विहितोऽस्ति, परं तत्रापि ब्राह्मे, पादमे, वैष्णवे, लैङ्गे, कौर्मे, मात्स्ये, वाराहे, वामने, गार्ह्ये, ब्रह्माण्डे इत्याद्युक्तैव तेषामुद्धरणं दत्तमस्ति । तेषां स्पष्ट विवरणं न प्रदत्तमस्ति, यस्य परिणामोऽयं भवति यत् तत्तत्पुराणेषु तेषां वचनानामुपलब्धिर्दुर्लभा जाताऽस्ति ।

पुराणानामुपदेशाधिकारं निम्नकोटिकेषु विद्वत्सु परित्यज्य उच्चकोटिका विद्वांस शास्त्राथकलायामाकृष्टा भूत्वा तत्सज्जीकरणे एव उद्यता जाता । अग्रे यदा सम्प्रदायवादिन आचार्या जनसम्पर्के आत्मनः सिद्धान्तानुपस्थापयितुमावश्यकतामनुभूतवन्तः तदा ते स्व-स्वमतपोषकाणां पुराणानां टीकां लिखित्वा लेखयित्वा वा स्वस्वसम्प्रदायपुष्टयर्थं तर्कयुक्तिप्रमाणां प्रयोगं कृतस्तथा तत्तत्पुराणपाठस्थिरविधातुं पदकृत्यस्य पद्धतिं स्वोक्ता । परिणामस्वरूपे कियन्ति साम्प्रदायिकपुराणि तु पाठान्तरेरवश्यं सुरक्षितानि, किन्तु तानि पुराणानि येषु सामान्यतया स्मार्तधर्माणां प्रतिपादनमस्ति तथानेकविधानामुपयोगिना विषयाणां चर्चाऽस्ति, एवं येभ्यः समाजस्य वास्तविक कल्याणं सम्भवति तानि पुराणानि न तेषां साम्प्रदायिकाचार्याणां कृपाभाजनानि जातानि । येषु पुराणेषु सहैव समेषां देवानां महिमा गीतोऽस्ति तेऽत्र कस्याप्येकस्य सम्प्रदायस्य पुष्टिः न सम्भवति । अतः एव भूतेषु पुराणेषु न कैश्चिदपि साम्प्रदायिकैराचार्यैः स्वकीया कृपा कृता, न वा केचित् स्मार्त-विद्वद्भिः स्तत्र दृष्टिर्दत्ता । परिणामतः तानि पुराणानि साधारणकथावाचकानां सम्पत्तयो जातानि । ते यथा ईत्सितं तथैव प्रचारं प्रसारश्च कर्तुंमारब्धः । तथा आत्मकल्याणाय जनमनोरञ्जनाय च ते यादृशं वर्णनमुपयोगिं प्रतीतं तेषां तेषु तादृशं एव समावेशं कृतः ।

अद्य इव प्राचीनकाले मुद्रणस्य सौविध्यं तु आसीदेव नहि । लिपि काराणामीषदसावधानतया पुराणेषु पाठान्तरे नूनं यौगदानं जातम् । वर्णानामाकृतिगतसमानतया हस्तलिखितप्रतिपाठकानां लेखकानां स्थाने स्थाने भ्रमो जातः । ते भ्रान्ता लेखका पाठकाश्च यदि प्रतिलिपीं करिष्यन्ति तर्हि तदनुद्धभावानुक्कला एव प्रतिलिपीं करिष्यन्ति पठिष्यन्ति च । एवमनुद्धपाठस्य च परम्परया प्रसूता भविष्यन्ति । एव विभिन्नप्रादेशिकाः स्वस्वप्रति-

लिपिकरणसमये शुद्धमूलपाठाद् दूर गच्छन्ति । यत्र प्रसंगस्य विषयास्यावसरस्य वा न काऽपि चिन्तैव जायते । वर्ण पद वाक्य श्लोकानां परिवर्तनं कथयेत्, बहवो नवीना अध्याया अपि पुराणेषु संयोजिता । कुत्रचित् कथा-मध्ये एव नवीनं प्रसंगोऽपि समागतः । एव प्रक्षेपाणामपि बाहुल्यं जातम् । सामायिक परिस्थितिकारणात् पुराणेषु अधिक परिवर्तनं जातमस्ति । समये समये जयमानाद् धार्मिकान्दोलनात् पुराणेष्वपि पाठान्तरं जातमस्ति । एवं पुराणेषु पाठान्तरस्य परिवर्तनस्य च सत्ता नाश्चयकरी घटनाऽस्ति ।

यथा सम्प्रति वेदानां बहवोऽशा लुप्ताः सन्ति तथा पुराणानामपि बहवो भागा लुप्ताः । अतिप्राचीनतमा पाठविषमता न्यूनता अधिकता पाठभेदादिकं च स्वाभाविकमेवास्ति । बौद्ध जैन चार्वाक यवनकालिकधर्मान्धतया वेद-पुराणादिशास्त्राणां समूलोन्मूलनाय यज्जघन्यं कृत्यं जातं तस्य प्रभावः प्रायः सर्वेषु शास्त्रेषु पतितम् । विधर्मभिर्बहुवोऽशा नाशनीताः । एव सत्यपि पुराणानि कथाप्रसंगद्वारा अद्यत्वेऽपि सार्वजनीनानि सन्ति । कथावाचकानां व्यासानां वेदशास्त्रसरक्षणतत्पराणां विविधानां विपश्चिता च कृपा उपलब्धेषु पुराणेषु मानवमतिमुल्लभं परिवर्तनं नाश्चर्यजनकं विद्यते ।

अतो न केवलं पुराणानां मर्मज्ञैः विद्वद्भिरेव अपितु संस्कृतवाङ्मयस्य विपश्चिद्भिरपि अस्यां दिशि ध्यानं प्रदेयम् । पुराणानि न केवलं संस्कृतवाङ्मयस्य प्रतिष्ठाया अङ्गानि सन्ति, अपितु भारतीयसंस्कृत्या सह तेषामधिक-कालादेव घनिष्ठं सम्बन्धोऽस्ति । अतस्तेषामुद्धारः एकमादर्शमयमावश्यकं सामाजिक सांस्कृतिकं च कार्यमस्ति ।

पुराणेषु प्रक्षिप्ता पाठाः

पुराणानामेतिहासिकेनाध्ययनेन वैज्ञानिकानुसन्धानेन च स्पष्टं प्रतीयते यद् मध्यकालीनया अनियन्त्रितस्वार्थपूण्यशोलिप्सया आधुनिक्या उपेक्षाया दुष्परिणामेन पुराणानां वास्तविक स्वरूपं सुरक्षितं नास्ति । मध्ययुगस्य स्वार्थमयसंघर्षात् पुराणानां बहुवोऽशा लुप्ता जाता, येषां पूर्तिं प्रक्षिप्ताशद्वारा जाता प्रतीयन्ते, येन पुराणानां वास्तविक्या स्थिते ज्ञानं कठिनं जातमस्ति । तथा तेषु ननु-नचादीनां पर्याप्तोऽवकाशो जातः । अत आलोचका प्राक्षेप-बाहुल्यात् पुराणानां प्रामाण्यं स्वीकर्तुं मन्धविश्वासं मन्यन्ते, तत्र ते न सर्वथा विश्वसन्ति । तेषां मतमस्ति यत् पुराणानि युगविशेषस्य च रचना न सन्ति । अपि तु सुदीर्घकालाद् अनेके जना एषां निर्माणे परिवर्द्धने च भागं गृह्णन्ति स्म । व्यासादतिरिक्तं सृतेरपि एषां निर्माणे सहयोगो दत्तः । पुराणेषूपलभ्यमानां वक्ताश्च श्रोतारश्च पुराणानां सामग्र्या परिवर्तनस्योत्तरदायिनः सन्ति ।

सामाजिकयोऽभिरुचयः प्रवृत्तयश्च पुराणानां रूपाणि परिवर्तन्त्यो दृष्टिगोचरी भवन्ति । हरिवंशस्य हरिवपवणिः सवतो न्यूनः तथा भविष्यपर्वणि सर्वाधिकः प्रक्षिप्तः स्थूलः दरीदृश्यते । पुराणेषु प्रक्षिप्तः पाठोऽवश्यमस्ति, किन्तु तन्निष्काशस्य न स्याधिकारो न कस्यांचदस्ति । कश्चित् प्रक्षिप्ताशः एतदर्थं न त्याज्यो भवितुमर्हति यत् स व्यक्त्यन्तरनिर्मितोऽस्ति । न कस्यापि मूलपाठः एतदर्थं ग्राह्यो भवितुमर्हति यत् स ग्रन्थनिर्मातुः कृतिरस्ति । यतो हि कस्यचिदशस्य त्यागग्रहणयोः हेयता उपादेयता वास्ति प्रधानं कारणम् ।

पुराणानामनुश्लोकेनानुमीयते यत्तेषां वर्ण्यविषयशैली पाठविधिषु एव विधमैक्यमस्ति, येन तेषामेकस्मादेव मूलादुद्गमस्वीकारे न कापि विप्रति यतिर्भवितुमर्हति । अद्यत्वे पुराणेषु यद्वैभिन्नं विलोक्यते तत्काणं तेषां प्रवर्तका प्रचारका विभिन्ना सम्प्रदाया एव सन्ति । पुराणानां परिवर्तनं परिवदनादि-हेतवोऽपि सम्प्रदाया एव वर्तन्ते । पुराणपञ्चलक्षणातिरिक्ता अपि बहवः प्रसंगस्तेषु अनन्तरपरिस्थितिः सम्प्रदायाभ्यां सम्बद्धा दृष्टिगोचरी भवन्ति । स्वस्वसम्प्रदायप्रतिष्ठायाः सम्प्रदाविद्भिः विद्वद्भिः स्वानुकूला विषया संयोजिताः प्रतिकलाश्च परिवर्जिताः । एवं भूयो भूय कथासु परिवर्तनं न्यूनाधिक्यं मतवैभिन्नं सम्प्रदायपक्षपाततः प्रक्षेपबाहुल्यञ्चाजायत । ब्राह्मणैव शाक्त वैष्णव-माद्यवतादयः सम्प्रदायाश्च न सन्त्यतिप्राचीना, किन्तु ब्रह्मपुराणं विष्णुपुराणं शिवपुराणं कालिकापुराणं-देवी श्रीमद्भागवतादिपुराणानां नामकरणमुक्तसम्प्रदायकारणादेवाजायतेति प्रतीयते^१ ।

पुराणेषु लेखकरुच्यनुसारं स्वस्वसम्प्रदायानां प्रामाणिकतायै प्रकृतं विषयाणां पुष्ट्यर्थमेव स्थाने स्थाने प्रक्षेपा जाताः सन्ति । न तैः काऽपि हानिः सम्भवति । यथा केषाञ्चित् सदह्वानां गृहे दूरादागता अतिथयः सम्मानपूर्वकं तिष्ठन्ति तथैव प्रक्षिप्तपाठा अपि तिष्ठन्तु, मूलादपि सुरक्षिता शिरोधार्याश्च स्युः । तेषां स्थित्या का हानिः, निष्काशनेन च को लाभो भवितुमर्हति ? यथा प्रवीणा रत्नपरीक्षका मिश्रितं रत्नं सम्यक् परीक्ष्य साधु रत्नं गृह्णन्ति असत्त्वं परित्यजन्ति तथैव पुराणमर्मज्ञा पौराणिका विद्वांसोऽपि प्रक्षिप्तं पाठं सम्यक् परिचीय परित्यजन्ति मूलपाठं च गृह्णन्ति । विषयपुष्ट्यर्थं प्रक्षेपा अवश्यमा-दरणीयाः सन्ति ।

पुराणेषु एकस्यैव परमात्मनः उपासनायै मनुष्याणां विभिन्नप्रकृत्यनुसारं शैव-शाक्त-वैष्णव-सौर-गणपत्यभेदात् पञ्चानां सम्प्रदायानां वर्णनमुपलभ्यते । अस्मिन् प्रत्येकाधिकारिणे कस्यचिदेकस्य रूपस्याश्रयाद् अनन्यताभावस्या-वश्यकता निर्दिष्टाऽस्ति । अन्ते इयमेवानन्यता एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति रूपेण

परिणता जायते । अस्या एव वैज्ञानिकपद्धत्या विवेचन पुराणेष्वपि पर्याप्तरूपेण कृतं विद्यते । तदनुसारं प्रतिपुराणं यथासम्भवं पञ्चानां सम्प्रदायानां वर्णनेन साकं कस्यचिदेकस्य सम्प्रदायस्य कृते विशिष्टं स्थानं प्रदत्तमस्ति । अतः साम्प्रदायिकता नास्ति प्रक्षिप्ता, परन्तु कस्यचित् पुराणस्य नायक स्वसम्प्रदायाभ्यन्तरे मत्वा अन्यसम्प्रदायस्याराध्यदेवस्य निन्दाऽस्ति सर्वथा अनुचिता साम्प्रदायिकता च । कियद्भिः कारणैः पुराणेषु प्रक्षिप्ता पाठा समागता मन्ति ।

पुराणेषु त्रिविधं वाक्यम्

जगत् कारणभूताया प्रकृते त्रिगुणात्माकत्वात् प्रकृतिजन्यं समस्तं विश्वमपि त्रिगुणात्मकं स्वीकृतमस्ति । एव त्रिगुणानां व्यापकता वेदेषु वेद-सम्मतसमस्तशास्त्रेषु च समानरूपेण विद्यमानाऽस्ति । अतएव भगवता श्री-कृष्णेनामपि गीताया वेदस्य त्रैगुण्यविषयकत्वं स्पष्टमुक्तमस्ति त्रैगुण्यविषया वेदा नैस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । (२।३२) एतदनुसारमेव वेदशास्त्रमर्मज्ञैः मुनिभिर्वेदे पुराणे श्रुतिसम्मतशास्त्रेषु च (क) भयानक—(ख) रोचक—(ग) यथार्थभेदतः त्रिप्रकार-काणि वाक्यानि अथितानि सन्ति^१ ।

(क) भयानकं वाक्यम्

तत्त्वदर्शिभिः विद्वद्भिः पापजनकेभ्योऽधर्मकार्येभ्यो निवृत्तये यानि भय-प्रदानि वचनानि वेदेषूक्तानि सन्ति तानि भयानकानीत्युच्यन्ते—

यथा यजुर्वेदे—अन्धं तमं प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते । (४०।१६)

अस्मिन्नीशावास्यं मन्त्रेऽक्षरार्थमगृहीत्वा तात्पर्यार्थमेव गृह्यते । मायोपासना महापापमस्ति । ततो निवृत्तये जीवानामन्धकारप्रवेशभयं प्रदर्शितमस्ति । यतो मायानिवृत्तिः जीवानां प्रमुखं लक्ष्यमस्ति । एव पुराणेष्वपि पापकर्मणो निवृत्तये भयानकशब्दानामस्ति प्रयोगो यथा—

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धं योषितं सेवते द्विज ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्य रेतसि शेरते ॥ वा० पु० ९८।६०

गत्वा च योषितं श्राद्धं यो मुडक्ते यश्च गच्छति ।

रतोभूतकृताहारास्तं मासं पितरस्तथो ॥ ब्र० पु० २१०।१०८

१ वेदेष्वथ पुराणेषु तन्त्रेऽपि श्रुतिसम्भवे ।

भयानकं रोचकं च यथार्थमिति भेदतः ॥

वाक्यानि त्रिविधान्याहुस्तद्विदो मुनयः पुरा । ब्र० क० द्रु० ख० ६ पृ० ३२

२ पापादज्ञानसम्भूताद्विषयाद् भीतिकृद्भवः ।

भयानकमिति प्राहुर्ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ब्र० क० द्रु० पृ० ५३

(ख) रोचकं वाक्यम्

स्त्रीपुरुषयो धार्मिककृत्येषु प्रवृत्तये वेदपुराणतन्त्रशास्त्रेषु यत् प्रशंसात्मकं रुचिकरं च वाक्यमुक्तमस्ति तद्वैदिकप्रक्रियानुसारमर्थवादं वाक्यं रोचकं च कथ्यते—

सुकृतेऽध्यात्मलक्ष्ये च रुचिकृद्वचनं सुरा ।

रोचकं तद्धि निज्ञेयं श्रुतौ तत्रपुराणयोः ॥ (घ० क० पृ० ५४)

यथा—(क) गावा मण्डूका ददत शतानि । (तै० सं०)

(ख) सर्पा सत्रमासत । (शा० दो० जै० सू०, शा० मा०)

इत्यनयोर्द्वयोर्वाक्योरेतावदेव तातर्यमस्ति यत् (क) मण्डूकसदृशा तुच्छजन्तवोऽपि यदा गोदानं कर्तुं प्रभवन्ति, तर्हि सर्वसाधनसम्पन्ने सर्वश्रेष्ठैर्मनुष्यैरवश्यं गोदानं कर्तव्यम् (ख) एव विषघरा सर्पा अपि यज्ञं कर्तुं क्षमन्ते, तर्हि सकलकायक्षमैर्मनुष्यैस्तु यज्ञानुष्ठानमवश्यमेव विधेयम् । यदि कश्चित् समालोचकोऽथवादे ध्यानमदत्त्वा लोकव्यवहारे एव कार्यमसम्भव मत्वा वेदमाक्षेप्तुमुद्यतो भवेत्तर्हि तस्य शास्त्रतात्पर्यानभिज्ञतेव स्यात् । (शावरभाष्यं तक पा० १।१।३५) वेदवत्पुराणेष्वपि विविधशुभकर्मसु सन्मार्गे च रुचिं वद्धनाय रोचकपद्धतरेनुसरणं कृतं विद्यते । यथा—

यावत् पादं नरो भक्त्या गच्छेद् विष्णुप्रवक्षिणे ।

तावत् कल्पसहस्राणि विष्णुना सह मोदने ॥

(प० पु० ७।१।५२)

प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयम् ।

पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिमिरंस्साम्यतामियात् ॥

(श्री० मा० १।१।५७ ५२)

ग यथार्थं वाक्यम्

अक्षरार्थानुसारि तत्त्वज्ञानोपदेशकं विधिनिषेधात्मकं वाक्यं यथार्थं मुच्यते—

यथा ऋग्वेदे—अक्षर्मादिव्यं कृषिमित् कृषव्यं (१०।३४।१६) यजुर्वेदे च मागुवाकस्य स्विदनम् (४०।१) अनयोर्वेदवाक्ययोर्द्युतं न कर्तव्यं, मनसा कृषिं कार्या, कृषिकर्म परमो धर्मोऽस्ति, परधने मनो न नेयम् । इति आदेशा दत्ता सन्ति । ते वस्तुतः तथैव सन्ति द्यूतव्यसनहीनस्य कृषिकर्तुं परधनाकाङ्क्षिणश्च धनी च वनं यस्त्विभवनश्च प्रत्यक्षसिद्धमस्ति ।

१ अध्यात्मतत्त्वसङ्कलितं तत्त्वज्ञानोपदेशकम् ।

वचो यथार्थं सप्रोक्तं सूयं जानीष निजरा ॥ घ० क० पृ० ५५

अस्या एव पद्धते पुराणेष्वपि अनुकरणं कृतमस्ति । यथा तीर्थसेवन-
प्रसङ्गे पद्मपुराणे—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसयतन् ।

विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलभागवेत् ॥ (प०पु०ल०ख० २३७।३२)

प्रसङ्गेऽस्मिन् समयं ज्ञान तपश्चर्यादिभिः तीर्थसेवनफललाभस्य यत् समर्थनं
कृतमस्ति, तत् वास्तविकरूपेण तथैवास्ति ।

एव वेदवाक्यवत् पुराणवाक्येष्वपि भयानकं रौचकं यथार्थवादे सगतिं
कृत्वाऽर्थकरणं श्रेयस्करं बुद्धिमत्तां शास्त्ररहस्यज्ञतां तथा शास्त्रप्रियतां चास्ति ।
अत्र विषये विस्ताराय द्रष्टव्यं धर्मकल्पद्रुमस्य तृतीयो भागः पुराणदिग्दर्शनञ्च ।

वेदपुराणयोरर्थपद्धतिः

यथा सर्वेषां शास्त्राणां स्वे स्वे विशेषविषया भवन्ति, येषां मुख्यतया
प्रतिपादनं तेषु तेषु शास्त्रेषु कृतमस्ति तथैव पुराणानामपि द्वौ विशेषविषयौ
स्तः (१) सृष्टिप्रक्रियायां विवेचनम् (२) आख्यानां कथनञ्च । यथा पुराणानां
सृष्टिविषयकसिद्धान्तज्ञानाय विभिन्नदार्शनिकसिद्धान्तानां ज्ञानमस्ति नितान्त-
मावश्यकम् तथैव येषां प्रतिपादनं दर्शनशास्त्रेषु विशेषरूपेण कृतं विद्यते तथैव
पौराणिकानामाख्यानां रहस्यस्य यथार्थज्ञानाय तत्तदाख्यानां मूलस्य
वेदवाङ्मयस्य ज्ञानमावश्यकं वर्तते यत्राख्यानां बीजं निहितमस्ति । अतो
वैदिकानामाख्यानामाधारेण पौराणिकाख्यानादीनामर्थकरणं नितान्तमा-
वश्यकमस्ति । अद्यत्वे वेदार्थनिर्णये यास्काचार्यप्रणीतस्य निरुक्तस्यैव प्राधान्यं
मन्यते, यतो हि वैदिकसाहित्यसागरस्यैकमिदमेव ग्रन्थरत्नमत्याचारिणा यवन-
सम्राजाममानुषिकैः कृत्यैरग्निसादवशिष्टं वर्तते, यत् पूज्यं सुरक्षितं सदस्माकं
कृते गुरोः कार्यं करोति ।

यथा निरुक्ते एकस्यैव वेदमन्त्रस्याध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिका अर्था
क्रियन्ते तथैव पुराणेषु कियत्सु स्थलेष्वपि आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैव-
काश्चार्थाः सघटन्ते । यदि कस्मिंश्चित् पुराणे आध्यात्मिकस्यार्थस्य मुख्य-
ताऽस्ति, तर्हि द्वितीयस्मिन् पुराणे आधिभौतिकस्यार्थस्य प्राधान्यमस्ति तथा
तृतीयस्मिन् पुराणे आध्यात्मिकस्यार्थस्य मान्यताऽस्ति । यथा ब्रह्मदुहितृ-
विषयककथायां सकेतः श्रीमद्भागवते ब्रह्मवैवर्ते देवीभागवते च वर्तते परं त्रिषु
पुराणेषु इयं कथा भिन्नभिन्नरूपेण कथिताऽस्ति । श्रीमद्भागवतस्य तृतीये
स्कन्धे कथयमाधिभौतिकस्यार्थस्याभिप्रायेणोक्ताऽस्ति । ब्रह्मवैवर्ते आध्यात्मिक-
स्यार्थस्य निर्देशोऽस्ति । तथा देवीभागवते आधिदैविकस्यार्थस्यास्ति सकेतः ।
अतोऽधिकारिभेदाद् यथा देवेषु एक एव मन्त्रः प्रसगानुसारमर्थवेदादनेकेषु

कार्येषु प्रयुज्यते तथैव पुराणेष्वपि प्रसंगानुसारमधिकारिभेदाद् विभिन्नार्थकरणे न काप्यऽस्ति विप्रतिपत्तिर्नवा किमत्यनुचितम् । पुराणेषु यत्र यत्र वेदविज्ञानमनोरञ्जनोपाख्याने वक्तुं यत्नः कृतोऽस्ति, तत्र तत्र पुराणानां वर्णनशैली इयती गभीरा रहस्यमयी च जाताऽस्ति, यस्या अनेकेऽर्थो भवन्ति, यो न साधारणबुद्धिगम्यो भवति । यथेन्द्रवृत्रासुरयो प्रसिद्धयुद्धकथा । कथेय श्रीमद्भागवते विष्णुपुराणे च महता विस्तरेण लिखिताऽस्ति । भक्तिमार्गानुसारं वृत्रोभगवदनुगृहीत आसीत् । शापादसुरयोनौ समुत्पन्नः । अत एवेन्द्रेण सह युध्यतोऽस्य माहान् उदारतापूर्णो व्यवहारो दृश्यते । इन्द्रस्य हस्ताद् वज्रं निपतिते तस्मिन् प्रहारकरणे तु दूरमासीत्, किन्तु महत्या उदारतया तमुत्थापयितुं कथयता तेन यस्या नीते उपदेशो दत्तस्तच्छ्रुत्वा महेन्द्रो लज्जितो जातः^१ । वृत्रासुरस्योक्तौ भक्तिमार्गस्य तद्रहस्यं निहितमस्ति यच्छ्रुत्वा भक्तहृदयं गदगदं भवति । अत्रैकत्र भक्तिरसस्य प्रवाहो वहति तर्हि अपरत्र विज्ञाननिर्भरणी नि सरन्ती दृश्यते । वैज्ञानिका इन्द्रवृत्रासुरयुद्धवर्षाविज्ञानं कथयन्ति, यतो हि ते वृत्रोपाख्याने रूपकेण वर्षाविज्ञानं मन्यन्ते । यास्कमुनिनाऽपि स्वकीये निरुक्ते वृत्रोपाख्यानं वर्षाविज्ञानमभिमतमस्ति—तत्र को वृत्रः ? नेव इति नैरुक्ताः । त्वाष्ट्रीसुर इत्यैतिहासिको । अपा च ज्योतिषश्च मिथीभावकर्मणी वर्षकर्म जायते (निरुक्त २।५।२)

अस्य व्याख्या कुर्वता दुर्गाचार्येण लिखितं यत्—तस्मिन् हते वृत्राख्ये मेघे हते प्रसन्दिरे आपः । तदभिमानिनी एषा । एव ब्रह्मणः स्वपुत्र्या सरस्वत्याः पश्चात् कामातुरत्वेन गमनमपि अविज्ञानमस्ति । सन्ध्या सूर्यस्याग्रे गच्छति सूर्यात् सन्ध्योत्पत्तिरपि जायते । अतः सन्ध्या सूर्यस्य पुत्री कथ्यते । पुराणमर्मज्ञा विद्वत्सो वदन्ति, यत् पुराणानामर्थेषु महत्या सावधानतया सूक्ष्मदृष्ट्या चोहापोहो विधेयः । पुराणेषु कुत्रचिदियान् सूक्ष्मो विषयोऽस्ति, च उपरिदृष्ट्या पुराणिकरेकाङ्गस्य आफ हिन्दू राइटस एण्ड कस्टम्सनामक पुस्तकं पौराणिके शोधकार्यायात्यन्तं महत्त्वपूर्णं परमोपयानि च विद्यते । तस्य विस्तृतभूमिका-हितविष्णुपुराणस्याग्रे जीसस्करणं महदुपादेयं वर्तते । तथा डा० देवेन्द्रकुमार-राजारामभाटिलद्वारा निबद्धं कल्चरल हिस्टरी फ्रॉम दि वायुपुराणनामा ग्रन्थः पौराणिकगवेषणात्मककार्यायातिशयोपयोगी सिद्धोऽस्ति । भारतीयसंस्कृते सम्यक्तायाश्च व्यापकेतिहासाय पौराणिकसाहित्यस्य महती उपयोगिता

१ इन्द्रो न वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतः स्वहस्तादिरसिनिषी पुनः ।

संभाट्ट वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रु न विषदकालः ॥

वतते । यतो हि पौराणिके ऋद्धये भूतत्त्व भूगोल खगोल राजनीति-कला-
विज्ञान दशनतत्त्वज्ञान सम्बिधान धर्मार्थादीना लोकोपयोगिना शास्त्रीयविषया-
णाञ्च साङ्गोपङ्गविवरणमुपलभ्यते ।

स्कन्दपुराणस्य प्रभासखण्डेनापि ब्रह्मणो वक्त्रादिनिर्गत पुराण वेदसमकक्षा
साधयता प्रोक्तं यत् सृष्ट्यादौ घोरतपस्यतो ब्रह्मणो मुखेभ्यः प्रथममङ्गसहि-
तानां वेदानां प्रादुर्भावो जातः, तदनन्तरमेव सर्वशास्त्रमयस्य पुराणस्याविर्भा-
वोऽभवत्, यन्नित्यं शब्दमयं पुण्यप्रदं शतकोटिप्रविस्तरञ्च विद्यते—

यदा तपश्चचारोग्रममराणां पितामह ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः सप्तदङ्गपदक्रमा ॥
तत् पुराणमखिलं सर्वशास्त्रमयं ध्रुवम् ।
नित्यं शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
निर्गतं ब्रह्मणो वक्त्रात्^१ ।

श्रीमद्भागवतेऽपि एतदेव प्रकारान्तरेणोल्लिखितमस्ति, यद् तथा ऋग्य-
जु सामथवाणो ब्रह्मणश्चतुर्भ्यो मुखेभ्यः क्रमशः समुत्पन्नास्तथैव ब्राह्मणा-
पञ्चम वेदस्वरूपमितिहासपुराणमपि स्वमुखेभ्यः एवोत्पादितम्—

इतिहासपुराणानि पञ्चम वेदमीश्वर ।
सर्वेभ्यः एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनं ॥^२

अशेषशास्त्रनिष्णातैः पूज्यपादैः स्वामिवर्यैः श्रीकरपात्रिमहाराजेरपि
सुपुष्टे प्रमाणे तत्सङ्गनशुक्तिभिश्च चेदवदेव पुराणाता मान्यता साधि-
तास्ति साम्नाहिकसिद्धान्तपत्रे ।^३

भारतीयविद्वन्मान्यतानुसारं वेदे यत् सुस्पष्टं नोसलभ्यते तदपि पुराण-
प्रोक्तत्वाद् भवति ग्राह्यम् । यथा हि वेदे ग्रहसञ्चारकलशुद्धितिथिक्षयवृद्धि-
पर्वग्रहादीनां निर्णयो नास्ति, परं पुराणेष्वेतेषां निर्णयात् सर्वमान्यता दृश्यते ।
वेदेषु यत् किमपि नोपलभ्यते तत् स्मृतिषूपलभ्यते । यच्चोभयत्रापि नोपल-
सत् पुराणेषूपलभ्यते । अतः पुराणार्थो वेदार्थादप्यधिको ग्राह्यो भवति यतो
हि पुराणेषु वेदाथ एव सम्यक् संगृहीतोऽस्ति—

न वेदे ग्रहसञ्चारो न शुद्धिः कालबोधिनी ।
तिथिवृद्धिक्षयो वापि न पर्वग्रहनिर्णयः ॥
इतिहासपुराणस्तु कृतोज्य निर्णयः पुरा ।
यस्य दृष्टं हि वेदेषु तत् सर्वं लक्ष्यते स्मृतौ ॥

उभयोर्यन्न दृष्टं हि तत् पुराणं प्रगीयते ।

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ।

वेदा प्रतिष्ठिता सन्यक्तपुराणं नात्र सशयः^१ ॥

शास्त्रेषु श्रुति स्मृतिश्चेति द्वे नेत्रे प्रोक्ते स्त तथा पुराणं हृदयं कथितं । तत्रैकेन चक्षुषा हीनो मनुष्यः काणं कथ्यते, द्वाभ्याम् ।

शब्दजातस्य विमर्शः

संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वे शब्दा भागद्वये विभक्ता सन्ति । एके वैदिकशब्दा, द्वितीये च लौकिका शब्दा । तत्र वैदिका शब्दा लौकिकव्याकरणनियमैराबद्धा न भवन्ति, ते स्वयं निष्पन्नाः । शुद्धाश्च मन्यन्ते, तथा तेषां निरुक्तानुसारं विभिन्नप्रकारको व्यत्ययः शिरोधार्यो भवति । अत एव महावैयाकरणेन महर्षिणा पाणिनिना वैदिकप्रक्रियायाम् । बहुलं छन्दसीत्यादि सूत्राणां निर्माणं कृतम् । लौकिका शब्दाश्च लौकिके व्याकरणे निष्पाद्यन्ते सर्वे लोके प्रयुज्यन्ते च ।

पुराणेषु भौतिक-पट्चक्रचिन्तनसमीक्षा

भारतीयसंस्कृते प्रतीकानि पुराणानि सन्ति विविधानां विद्यानामागाराणि । तत्र प्रसङ्गतं स्थलविशेषेषु योगं यन्त्रं तन्त्रं-मन्त्रादीनामपि विचारचर्चा प्रचुरतया कृताऽस्ति ।

योगस्य प्रायः सर्वे विषयाः सन्ति प्रायोगिकाः परमोपयोगिनश्च । अत एवायमास्तिक-मास्तिक-प्राच्य-प्रतीच्यादिभिः सर्वैरेव समानरूपेण समालिख्यते । अवान्तरविषयेषु स्यान्नाम मतवैविध्यम्, योगविषये परन्तु, क्रियाशाना प्रयोगे न कस्यापि विद्यते विमर्शः ।

अत्यावश्यकं योगसाधनम्

वैज्ञानिका इव योगिनोऽपि समाजस्य उन्नायका भवन्ति । यथा वैज्ञानिका स्वप्रयोगशालायां तन्मयतापूर्वकं विविधं प्रयोगपरीक्षणानन्तरं समाजस्य समक्षे विविधं कल्याणकारिणम् आविष्कारम् उपस्थापयन्ति तथैव योगिनोऽपि स्वप्रयोगशालायां स्वस्थान् दृढान् बलिष्ठान् कार्यकुशलान् सर्वकलाप्रवीणान् नागरिकान् निर्माय राष्ट्रस्य समाजस्य च महान्तम् उपकारं कुर्वन्ति । वैज्ञानिकानां प्रयोगाः कदाचिद् अफलाः समाजस्य राष्ट्रस्य च हानिकारका अपि भवितुम् अर्हन्ति, परं योगिनां निर्माणकार्याणि सर्वदा सत्यस्य शिवस्य सुन्दरस्य च प्रतिष्ठापकान्य एव भवन्तीति नाऽत्र सन्देहः ।

योनिना वैज्ञानिकानाञ्च चिन्तन प्रवाह मार्गं काम भिन्नो भवेत्, पर द्वावपि प्रकृते तल स्पर्शि विवेचन विधातुं प्रयतेते । द्वाभ्याम् एव जगत् सूक्ष्माणां स्थितीनां स्पर्शं कर्तुम् प्रयत्यते । अन्तरं तयोः केवलम् एतावद् एव भवति यद् वैज्ञानिकाः केवलं जगत् स्थूल शक्तिषु स्वाधिकारं कृत्वा सन्तोषम् अनुभवन्ति, किन्तु योगिनो नैतावता तुष्यन्ति, प्रत्युत तेषां योगचित्तं घारा इतोऽप्यग्रे प्रवहति । योगिनः समाधिस्थाः सन्तां विश्वं वारिधौ विकोर्णानि सिद्धिरत्नानि सग्रहीतुं प्रभवन्ति । योगिनाम् अन्तर्दृष्टिर् अत्यन्तसूक्ष्मा भवति । ते स्वयं साधनां सम्भावितं सिद्धिं समृद्धिं मर्गेणां समक्षं समुपस्थापयितुं समर्था भवन्ति । अतो योगिनां कार्यं कौशलं धन्यं यशस्यं वन्द्यं सर्वथा स्पृहणीयं राष्ट्रनिर्माणोपयोगिं विश्वोपकारि च अस्ति ।

विशालं वैभवं, विपुला विद्या, सुरम्यं स्थानम् अपरिमितं साधनम्, समृद्धं साहित्यम्, सुन्दरं शरीरं, कुशला बुद्धि उर्वरितं मस्तिष्कम्, सूक्ष्मा विवेचनसरणिः, सर्वम् एतत् स्वास्थ्यविना निष्फलं भवति । अतोऽनायासेन सम्भावितेन योगाऽभ्यासेन शरीरस्य स्वास्थ्य-लाभायावश्यं प्रयत्नो विधेयः । योगाऽभ्यासार्थं न बाह्यस्य साधनऽऽवश्यकता भवति, नापि विशालस्य भवनस्यापेक्षा जायते, न चाधिकस्यैश्वर्यस्याऽऽकाङ्क्षा अस्ति, किन्तु प्रतिदिनं प्रातः सायं यथासम्भवं स्वभवने पवित्रे एव वातावरणे स्वल्पं समयोऽपेक्ष्यते । प्रातः शरीरस्य बौद्धिकस्य च स्वास्थ्यस्य लाभाय शरीरं सुदृढं बलिष्ठम् नीरोगं मनोहरं च विधातुं योगदर्शनस्य साधनम् अवश्यम् अनुष्ठेयम् ।

योगं शरीरम् नीरोगं बलिष्ठं च कुरुते, मानसं च निर्मलं पवित्रं सम्पादयति । योगानुसारं प्राकृतिकं जीवनम् एव दैनिकस्य जीवनस्य क्रमोऽस्ति । योगिद्रो वनेषु, पुष्पवाटिकासु, लता-कुञ्जेषु, गोमयादिलिप्तेषु पवित्रतमेषु गृहेषु, नदी-कूप-सरसां विशुद्धं जलवायूनां सेवनेन दुग्ध-कन्द-मूल-फलादीनां सदुपयोगेन सन्मार्गानुसरणेन च सूर्य-किरणैर् जीवनतत्त्वं ग्रहणपूर्वकम् अनायासेन मानसिकं नेरुज्यम् उपलभ्य प्राकृतिकं जीवनं यापयन्ति ।

शरीरं व्यवहाराथस्य परमार्थस्य च मुख्यं साधनम् अस्ति । एतद्द्वारैवाभीष्टस्य वस्तुन उपलब्धे सम्भवोऽस्ति । शुद्धा नाड्यं, विशुद्धं शरीरम्, बलवान् मज्जा तन्तुः, सशक्तं क्रिया तन्तुः, निर्मूलं ज्ञानम्, विशुद्धं वीर्यं च मानवशरीरं स्वास्थ्यलाभे भवन्ति कारणानि । एतदथ योगाभ्यासम् अन्तरा नास्ति किञ्चिद् अन्यद् वास्तविकम् आत्यन्तम् उपयोगि च साधनम् । बाह्यं सौन्दर्यं, पेक्षयाऽऽन्तरिकं सौन्दर्यं भवति महत्त्वम् । नियमतो योगसाधनेनान्तरिकं सौन्दर्यं वर्द्धते । अतो योगिनो बाह्यं सौन्दर्यं वर्द्धनापेक्षयाऽऽभ्यन्तरस्य सौन्दर्यस्य

परमोपयोगित्वम् अनुभूयानुभूयानुशीलयन्ति योगाभ्यासम् । यथा भगवतो मूर्तो मन्दिरं च सौन्दर्यं, रम्यत्वं, सुदृढत्वं स्वच्छत्वं चापेक्षितम् अस्ति तथैव शरीरम् अप्यात्म परमात्मनो मन्दिरं मत्वा तस्य निमलता सम्पादनाय प्रयतन्तेऽहर्निशं विवेकिनी योगिनः । अत एवोक्तं पूज्यपाद भगवच्छंकराचार्यैः सदासारस्तोत्रे—

देहो देवालयः प्रोक्तो देवी देवो निगञ्जन ।

अर्चितं सर्वभावेन स्वानुभूत्य विराजते ॥

यदि समुचितेन रूपेण परमाय साधनं क्रियेत तर्ह्य् आत्मशरीरं एव भगवतो निरञ्जनस्याऽवश्यं सम्भवेत् । यथा स्वच्छे मलरहिते दर्पणे शरीरं स्पष्टं प्रतिबिम्बितं भवति, तथैव शरीराऽऽरोग्येण प्रमत्ने मनसि सर्वा क्रिया सफला भवन्ति ।

अतएव 'योगः कमसु कौशलम्' इति यद् उक्तं भगवता श्रीकृष्णेन तदपि समीचीनं घटते । योगेन कर्म कर्तुं शक्नोति भवति मानवः । कर्म च जीवनं स्यात्स्माकं मूलम् । कर्मं विना न क्षणम् अपि स्थातुं शक्यते केनापि । यथोक्तम् गीतायाम्—

तर्हि योग एव मोक्षद इति ज्ञानिना मतं कथंकारं सगच्छते । तद् उत्तरे एवम् अवादीतुं भगवान् शक्यः—यद्यपि ज्ञानेन मोक्षो भवति नान्येन साधने' नेति ज्ञानिना कश्चन सत्यम् अस्ति, तथापि खडगेनैव शत्रुं पराजयति भवतीत्यस्य सत्यत्वेऽपि किं युद्धेन वीर्येण विना शत्रुपराजयः सम्भवति ! तथैव योगं विना केवलेन ज्ञानेन मोक्षप्राप्तिः न सम्भवति । किञ्च ज्ञाननिष्ठो विरक्तो धर्मज्ञो जितेन्द्रियोऽपि देवो योगेन विना मोक्षं न लभते—

ज्ञाननिष्ठो विरक्तोऽपि धर्मज्ञोऽपि जितेन्द्रव ।

विना योगेन देवोऽपि न मोक्षं लभते प्रिये ॥

(योगबीजम् १।२४)

भारतवर्षे पूर्वत एव चिन्तनशीलव्यक्तिभिरात्मदत्तवस्थानुसन्धानं क्रियते । साधनसम्पन्ना योगिनो योगबलेनान्तःकरणानां बाह्येन्द्रियाणां च समुत्कर्षं ससाध्यात्मतत्त्वं ज्ञातुं प्रभवन्ति । लौकिकप्रत्यक्षद्वारा सत्यस्यात्मतत्त्वस्य संपादनं साक्षात्कासे वा न सम्भवतीत्यतः समावेश-भ्यासो विविधसाधन-प्रणालीनाम् अनुशीलनं चात्यन्तम् अस्त्य आवश्यकम् । यमनियमाऽऽसनप्राणा-यामप्रत्याहारधारणाध्यानात्मसाधिभिरन्तःकरणस्य शुद्धौ सत्याम् एव चिद्वर्षणे आत्मनो बिम्बं प्रतिफलति । अतो योगसाधनद्वारा अन्तःकरणस्य बुद्धिः परमव्यवस्थायकीति योगविदा मतम् ।

(१७७)

श्रवणमनननिदिध्यासनानि त्रीण्येव साधनानि साधारणतया भारतीय दशनेषु आत्मदर्शनस्य कारणानि सन्ति । तथा चोक्तम्—

श्रोतव्यं श्रुतिवाक्येभ्यो मनव्यहोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दशनहेतवः ॥

न्यायकुसुमाञ्जली उदयनाचार्येणाऽपि श्रवणानन्तरम् एव दाशनिका-
लोचनायां स्थानं स्थिरीकृतम् अस्ति—

पदचर्चयमीशस्य मननव्यपदेशमाह ।

उपासनैव क्रियते श्रवणतन्त्ररागता ॥

योगिभिः योगबलेन मनः स्थिरीकृत्य देहाभ्यन्तरे कुत्र किम् अस्तीति सम्यग् ज्ञात्वा मानसिकीनाम् अवस्थानां विचार आरभ्यते । लौकिके जनैश्च योगसाधनद्वारा शरीरं स्वस्थं विधाय इव कर्तव्यं कर्म सम्पादयद्भिर् देहास्य राष्ट्रस्य च रक्षोचितसमाजस्य निर्माणं, सत्साहित्यस्य च सजनं विधेयमित्यु उभयर्थैव योगस्योपयोगिता । सम्प्रति तु व्यवहारदृष्ट्याऽतीवाऽवश्यकताऽस्ति तस्य करालेऽस्मिन् राष्ट्रसंकटकाले । तेन स्वकीयशरीरम् इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं वा सशोष्य वयं शत्रुभिः प्रदत्तं संकटम् अपाकार्तुं समर्थौ भवेम इति ।

योगभूमिमारोढुमष्टौ सोपानानि सन्ति । येषां वणनं परमकारुणिकेन महर्षिणा पतञ्जलिना स्वकीये योगसूत्रे विहितं विद्यते । तत्र बहिरिन्द्रियनिग्रह-
आत्मकोऽयं प्रथमः, अन्तरिन्द्रियनिग्रहरूपो नियमो द्वितीयः, स्थूलशरीराधि-
पत्यस्थापननासनं तृतीयम्, प्राणक्रियाधिपत्यप्रवर्तकश्चतुर्थः प्राणायामः, बहि-
स्तोऽन्तः प्रवेशात्मिका हि क्रिया पञ्चमी प्रत्याहारशब्देनोच्यते, अन्तः स्थैर्यवि-
धायिका क्रिया षष्ठी धारणा निगद्यते, आत्मानुसन्धानपरा क्रिया सप्तमः ध्यान-
मुच्यते, जीवात्मपरमात्मनोरैक्यकरणष्ठमः समाधिशब्दवाच्यः भवति । अयमेवा-
ष्टमसोपानात्मकः समाधि-राजयोगस्य साध्यो विषयः । आचारवान् योगो-
क्रमशः कस्मिन्नपि, एकस्मिन् योगमार्गे सप्तपञ्चस्मिन्नेवाभ्यहितेऽष्टमे समाधि-
रूपे सोपाने समागत्य विश्राम्यति ।

इमानि अष्टौ सोपानानि योगस्याष्टौ अङ्गान्युच्यन्ते । एषा योगाङ्गानामनुष्ठा-
नात् शरीरस्थाया अशुद्धे क्षयानन्तरं विवेकख्यातिपयन्तं ज्ञानस्य प्रकाशो-
जायते । तथाचोक्तं योगसूत्रस्य द्वितीये साधनापादे—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याते (२।२८)

योगाङ्गानि च योगसूत्रे भगवान् पतञ्जलिराह—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि (२।२९)

एषु अन्तिमा त्रय ध्यरणा ध्यान-समाधय सयमपदेन प्रोच्यन्ते । इमे त्रय आद्याना पञ्चाना यमादीनामपेक्षया सवीजस्य समाधे अन्तरङ्गसाधना नि सन्ति, किन्तु निर्वीजस्य समाधेस्तु इमे त्रयोऽपि बहिरङ्गानि एव साधनानि सन्ति, यतो हि तस्यान्तरङ्ग साधन परवैराग्यमेवास्ति । तत्सयमविनियोगाद् विविधा सिद्धय प्राप्यन्ते, यासा वर्णन योगदर्शनस्य तृतीये पाद विस्तरतो विद्यते । यद्यपि एता सिद्धय अश्रद्धालूना योगे श्रद्धावृद्धये विक्षिप्तचित्ताना चित्तस्यैकाग्रतासम्पादनाय सहायिका भवन्ति तथापि आसु आसक्ति न विधेया । ता हि सर्वा सिद्धय व्युत्थानदशाया सिद्धय सत्योऽपि समाधौ विघ्नरूपा एव सन्ति ते समाधायुमर्गा व्युत्थाने सिद्धय (यो सू ३।३७)

योगमार्गमनुसरतो योगिनो विविधप्रकाराणि विघ्नानि उपतिष्ठन्ते । तत्त-
द्भूमिकाधिपतयो देवा महता समादरेण दिव्यविषयैश्वर्यादीना प्रलोभनानि प्रददते । तेषु मनस सङ्गात् सर्वं परिश्रमो व्यर्थो भवति अहङ्काराच्च अनिष्टस्य प्रसङ्ग उपतिष्ठते । तथाहि भगवान् पतञ्जलि —

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरण पुनरनिष्टप्रसङ्गात् (यो सू ३।५१)

अतो योगाभ्यासिना योगिना सिद्धिभ्य सावधानेन भवितव्यम् । तत एव तस्य लक्ष्यसिद्धि सम्भवति, नान्यथा ।

पूर्वसंस्कारवशास्त्रीवो विषयभोगेच्छायामासक्तो भवति, तथा च भोगेच्छया सासरिके गतागतचके परिभ्रमन् निरन्तर दुःखभागभवति । एतस्माद् दुःख-
जालानि रणाय योगमार्गाऽस्ति साधीयान् पन्था । बुद्धियोगस्यायमेवास्ति क्रमो यद् अज्ञानवशादुत्पन्नममत्ववशात् प्राणी दुःखभाग् भवति । दुःखज्ञान-
कारणतो वैराग्यमुपजायते । विषयवैराग्यतश्च सम्यग्ज्ञानस्य सदसज्ज्ञान-
रूपस्योदयो भवति । ज्ञानसूर्योदये च स्वत एवाज्ञानान्धकारो दूरीभवति । ततो ज्ञानात्मकस्य स्वरूपस्यानुभवसमकालमेव विषयवैराग्याद् दोषनिवृत्तौ सत्या केवल्यमुपजायते मुक्तिपदमुपतिष्ठते एव । इदमेव राजयोगस्य साधनम् ।
'तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये केवल्यम् (यो सू ३४)

साख्य योगदर्शने सर्वप्राचीने वैदिकदर्शने स्त । योग कर्मयोगनाम्ना तथा साख्य ज्ञानयोगनाम्ना प्रसिद्धे स्त, ययो गीताया भूयो भूयो महत्त्व प्रदर्शित मस्ति । श्रीमद्भगवत्तस्य तृतीये स्कन्धे महामुनिना कपिलेन स्वमातर देवहूतिं प्रति तथैकादशे स्कन्धे भगवता श्रीकृष्णेन उद्धव प्रति साख्य योगयोराध्यात्मिक उपदेशो महता कौशलेन प्रदत्तोऽस्ति ।

साख्येन स्वकीयो निखिलोऽपि सिद्धान्त वेदस्याधारेणैवाङ्गीकृतोऽस्ति तथैवैषां श्रुतिभिरविरोध साधतो विद्यते । योगश्च साख्यस्यैव क्रियात्मक

रूपमस्ति । योगो हि सवसम्प्रदाय मतमतान्तर-वादविवादविहीन सार्वभौमो धर्मोऽस्ति, य तत्त्वज्ञान स्वानुभवद्वारैवोपदिशति, साधक च चरमलक्ष्य यावदुपस्थायति । अत एव श्रुतयो योगस्य माहिमान गायन्ति । जीवो हि स्वभावतः चित्तवृत्तिद्वारा स्थूलतामनुसरति, पर योग ता स्थूततात सूक्ष्मता नयति । चित्तवृत्तयो यावद् बहिर्मुखा भवन्ति तावदेव तत्र तमोरजसो मात्रा वर्द्धन्ते, तद्विपरीता वृत्तयो यावदन्तर्हीना भवन्ति तावदेव तमोरजसो तिरोभावपूर्वक सत्त्वप्रकाशो वर्द्धन्ते । एव यदा काचिदपिवृत्तिर्नावतिष्ठते तदा शुद्ध परमात्मतत्त्वमेवावशिष्यते । तत्साक्षात्कृत्य योगी कृतकृत्यो भवति ।

यथा वायुना कम्पमाने जले चन्द्रादिप्रतिविम्ब स्पष्ट न प्रतीयते, तथैवानेकविधसङ्कल्पविकल्पजाले संक्षोभ्यमाणे मनस्यात्मस्वरूपस्यावबोधो न सम्यक् सम्भवति । अत एवोक्त योगकल्पद्रुमे—

ज्ञानं वदन्तीह विमोक्षकारणं तज्जायते नैव विलोच्येतसि ।

मौल्यं हि योगेन विना प्रशाम्यति तस्मात्तत्त्वं हि यतेन साधक ॥ (७)

योगतत्त्वोपनिषदपि ज्ञानरहितस्य मोक्षासम्भवात्तदर्थं योगाभ्यासस्योपदेशो दत्तो विद्यते—

मानवशरीरेव षट् चक्रचिन्तनसमीक्षा भूमिः

शरीरेऽस्मिन्ननेकेषां तत्त्वानां सङ्ख्यावेऽपि योगसाधनेऽत्यावश्यकज्ञातव्यावयवादीनां स्वरूपाणि तत्र कृतव्यध्यानादिकं विज्ञाय केवल्योपलब्धये चक्रज्ञानं परमोपयोगीति तद्विचार आरभ्यते । योगिनो मानवशरीरं सप्तप्रासादं भवनं मन्यन्ते । तत्र मूलाधार-स्वाधिष्ठानं मणिपूरकं अनाहतं विशुद्ध-आज्ञा-सहस्रार-चक्राणीति सप्त प्रासादाः सन्ति ।

यदि विश्वस्मिन् सर्वेभ्यो वस्तुभ्योऽद्भुतं किमपि वस्तु विद्यते, तदिदं मानवशरीरमेवास्ति । एतद्वारेव भौतिकाध्यात्मिकजगतोऽनेके चमत्कारा उपलभ्यन्ते । अतो मानवशरीरमाश्चर्यपूर्णं मुच्यते । अनेनैव निर्वाणसुखम्, निर्विकल्पकसमाधि, भगवत्प्राप्तिश्चावाप्यते । शरीरं व्यवहारस्य परमार्थस्य च मुख्यमस्ति साधनम् । एतद्वारेवाभीष्टस्य वस्तुन उपलब्धिसम्भव जनकलयाणभावनायां प्रयतमाना अपि मानवा अस्वस्थे शरीरे नात्मनो नापि समाजस्य देशस्य राष्ट्रस्य वा वास्तविकं कल्याणं कर्तुं प्रभवन्ति । अतो योगसाधनं द्वारा शरीरारोग्यसंस्थापनमत्यावश्यकमस्ति, समेषामात्मपरकल्याणकमिना पुरुषाणामपि ।

यथा भूमण्डलस्याधारो मेरुरस्ति, तथैव मानवशरीरस्याधारोऽस्ति मेरुदण्ड । मेरुदण्डो हि पृष्ठमाससलग्नस्त्रयस्त्रिंशदस्थिखण्डे सम्बद्ध आभ्यन्तरेऽवकाशत्रान् वतते । अस्याधस्तनो भागोऽतितीक्ष्णः, सूक्ष्मश्चास्ति । तत्समीपवर्ती भागः कन्द इति नाम्ना व्यवह्रियते । अत्रैव जगदाधारमहाशक्तेः प्रतिभूतः कण्डलिनी विराजते । मेरुदण्डाद्वहिर्वाग्भागे इडानाम्नी चन्द्रनाडी, दक्षिणभागे च पिङ्गलाख्या सूर्यनाडी सम्बद्धाऽस्ति । तयोर्मध्ये तेजोरूपा सुषुम्णा नाडी तु मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे मूलाधारकन्दभागादारभ्य कपालस्थितब्रह्मरन्ध्रसहस्रारपर्यन्तं गच्छति । यथा कदलीस्तम्भे दलानि भवन्ति, तथैव सुषुम्णाया अभ्यन्तरे क्रमशो वज्रा चित्रणी ब्रह्मनाड्यः सन्ति । योगक्रियाद्वारा जागृता कुण्डलिनी ब्रह्मनाडीद्वारा कपालस्थितब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं गत्वा श्लेवेन सह संयुज्यते । मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे ब्रह्मनाड्या ग्रथितानि षट् कमलानि सन्ति, यानि षट्चक्राण्युच्यन्ते । प्रत्येकं कमलं विभिन्नवर्णं विभिन्नसंख्यादकलं च विद्यते । इमानि षट्चक्राणि येषामवयवानां सम्मुखे मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे विद्यन्ते, तेषां नामानि प्रसिद्धानि सन्ति । तथाहि गरुडपुराणे—

मूलाधारः स्वाधिष्ठानः सणिपूरकमेव च ।

अनाहतं विद्युद्वाक्यमाज्ञां षट्चक्रमुच्यते ॥ १५।७३

(१) तत्र मूलाधारचक्रं यथा—

अधाधारपद्मं सुषुम्णाख्यलङ्घनं ध्वजाघो गुदोच्चं चतुर्गोणपत्रम् ।

अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णमवर्णं वकारादिसन्ति युतं वेदवर्णं ॥

मूलस्य शरीरकारणस्य विन्दोराश्रयत्वेनेदं चक्रं मूलाधार इत्युच्यते । मेरुदण्डस्याधस्तात् कन्दप्रदेशसम्बद्धपायूपस्थयोर्मध्ये विद्यमानमेतच्चक्रं कमलद्रुतसुवर्णवर्णं वर्तते । तत्र चत्वारो वर्णा विद्यन्ते । इदं चक्रं चतुष्कोणमस्ति, अस्य बीजं कामबीजं 'ल' इति विद्यते । एतन्मध्ये स्वयम्भूलिङ्गमस्ति । यस्य चतुर्षु दिक्षु सादृश्यतावत्सर्पाकारा स्वमुखे पुच्छदधाना सुप्ता कुण्डलिनीशक्तिविद्युत्प्रदीपवद् मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे ब्रह्मनाड्या प्रविष्टा सती ऊर्ध्वसहस्रारे गच्छति । यथा चोक्तं ह्यस्योभयप्रदोपिक्रियायाम्—

विद्युत्तुल्लिङ्गासवपुष्ः श्रियमागमहन्ती

यन्तीं स्ववासमवनाच्छिन्नराजकानीम् ।

सोषुम्णमार्गकमलानि विकासयन्ती

देवी भजे हृदि परामृतसिक्तमात्रम् ॥

इदं चक्रं कामफलप्रदं कामरूपाख्यं पीठमप्युच्यते । अत्रोपासकानां सकलकामानां सिद्धिर्भवति । एतत्समीपे किञ्चिदूर्ध्वं मूलकन्दः पक्ष्यण्डस्वरूपोऽस्ति, यत् सर्वानाड्यो नि सरन्ति । तदुक्तं ध्यानविन्दूपनिषदि—

(२) स्वाधिष्ठानचक्रं यथा—

सिन्दूर-पूर-श्चिररुणपद्मम यत्
सौषुम्णमध्यषट्ति ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गच्छदै परिवृता तडिदाभवर्णे
वाद्यै सक्त्विन्दुसितैश्च पुरन्दरान्तै ॥

उपस्थसमीपे सुषुम्णानाड्या हीरकप्रभ सिन्दूरवर्णमिदं चक्रं विद्यते ।
अत्र षड्दलानि सन्ति, तेषु क्रमशः सानुस्वाराणां ब-भ-म-य-र-लेति षण्णा
वर्णानां स्थितिवर्तते अस्य बीजं वरुणबीजं 'वै' इति वर्तते । कमलकर्णिकाया
राकिणोशक्तिरस्ति । अत्रोपासनेनाकषणशक्तिः सिध्यति ।

(३) मणिपूरकचक्रं यथा—

तस्योर्ध्वे नामिमूले दशदलसिते पूष्णमेघप्रकाशे
नीलाम्भोजप्रकाशैरुपहितजठरे डादिफान्तैः सचन्द्रैः ।
ध्यायेद् वैश्वानरस्याऽरुणमिहिरसमं मण्डलं तत् त्रिकोणं
तद्ब्रह्मै स्वस्तिकास्यैस्त्रिभिरभिलसितं तत्र बह्वैः स्वबीजम् ॥

मेघसदृशं महाप्रभं विद्युदाभं च चक्रमिदं नामिप्रदेशे मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे
सुषुम्णायां स्थितमस्ति । एतत् कमलं नीलवर्णं विद्यते । अत्र दशदलानि
सन्ति, तेषु क्रमशः सानुस्वारा इ-ढ-ण-त-थ-द-घ-न-प-फेति दशवर्णाः सन्ति ।
अस्य बीजं वल्लिबीजं 'रै' इति विद्यते । कर्णिकायां लाकिनीशक्तिवर्तते ।
एतस्य क्वचन नामिचक्रमित्यपि नाम श्रूयते ।

(४) अनाहतचक्रं यथा—

तस्योर्ध्वे हृदि पञ्चजं सुललितं बन्धूककात्युज्ज्वलं
काचैर्द्वादशवर्णकैरुपहितं सिन्दूररागावितैः ।
नाम्नाऽनाहतसन्नकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोमण्डलमत्र धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वितम् ॥

उद्यदादित्यसन्निभस्यस्यास्य चक्रस्य स्थितिर्हृदयसन्निहितायां सुषुम्णा
यामस्ति । चक्रमिदमरुणवर्णैर्द्वादशभिर्दलैर्युतं वर्तते । द्वादशसुदलेषु क्रमशः
क-ख-ग-घ-ङ-च-छ-ज-झ-ञ-ट-ठ-ड-ढ-ण-त-थ-द-ध-न-प-फेति द्वादशवर्णाः सानुस्वारा
स्थिताः सन्ति । अस्य बीजं वायुबीजं 'यै' इति वर्तते । कर्णिकायां लाकिनीशक्तिः । एतच्चक्रं
पूष्णगिर्याख्यं पीठमप्युच्यते । अत्रोपासनेन सर्वानीन्द्रियाणि वक्ष्यानि भवन्ति ।

(५) विशुद्धचक्रं यथा—

विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूमवभासं
स्वरैः सर्वैः शोणैर्दत्तपरिसितैर्दीपितं दीप्तबुधैः ।

समास्ते पूर्णे दुप्रथिततमनभोमण्डल वृत्तरूपं
हिमच्छामानागोपरिलसिततनो शुक्लवर्णाम्बरस्य ॥

अस्य चक्रस्य स्थिति कण्ठप्रदेशे मूले विद्यते । एतत्कमल धूम्रवर्णं षोडशदलेयुतमस्ति । तत्र षोडशसु दलेषु अ आ इ-ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ अ अ इत्येते षोडश स्वरा विराजन्ते । अस्य बीज नभोबीज 'ह्रै' इत्यस्ति । कर्णिकाया हाकिनीशक्तिरस्ति । अत्रोपासनेन सङ्कल्पसिद्धिर्भवति । अस्य ज्ञानाधारपीठमित्यपि नामान्तरं विद्यते । एतल्लक्षणं च—

विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हृह्लोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत्परम् ॥

(६) आज्ञाचक्रं यथा—

आज्ञानामास्त्रुजं तद्विभक्तकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं
हृक्षाम्या वै कलाभ्या परिलसितवर्णैर्नैत्रपत्रं शुशुभ्रम् ।
तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसन्धवला वक्त्रषट्कं दधाना
विद्या मुद्रा कपालं डमरुजपवटी विभ्रती शुद्धचित्ता ॥

चक्रमिदं भ्रुवोर्मध्ये मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे ब्रह्मनाड्या स्थितमस्ति । कमलमेतत् श्वेतवर्णं द्विदलञ्च विद्यते । तत्र तयोर्दलयोऽस्वानुस्वारौ हृक्षौ इत्येतौ द्वौ वर्णौ विद्येते कर्णिकाया हाकिनीशक्तिः । अस्य बीजं प्रणवोऽस्ति, एतदुक्त्या नाख्यं पीठमपि प्रोच्यते, अत्रोपासनेन वाक्सिद्धिर्भवति ।

सहस्रारचक्रम्—अद्याना षण्णा चक्राणामुपरि सहस्रारं नामकं चक्रं विद्यते, तत्स्वरूपमुक्तं कङ्कालमालिनौतन्त्रे—

सहस्रारं महापद्मं शुक्लवर्णमधोमुखम् ।
लकारादिक्षकारान्तै स्फुरद्वर्णैर्विराजितम् ॥

गरुडपुराणे च—

तस्मादुष्कृतं प्रभासितमिदं पद्मं सहस्रच्छदम् ।
सत्यानन्दमयं सदाशिवमयं ज्योतिर्मयं शाश्वतम् ॥१५७४॥

तथा च सुपुष्पानाड्यध्वंभागे शुक्लवर्णमधोमुखं रक्तकिञ्चल्कशोभितम-
कारादिक्षकारान्तपञ्चाशद्वर्णैर्विशत्यावर्तनेन सहस्रारसंख्याकेयुक्तं सहस्रारचक्रं
विद्यते । एतत्कर्णिकाया ह्रस्वं तत् परमशिवरूपगुरुं, तत् सूर्यमण्डलं चन्द्र-
मण्डलम्, ततो ब्रह्मरन्ध्रम्, चन्द्रमण्डले विद्युदाकारत्रिकोणम्, तन्मध्ये मृणा-
लसूत्रक्षतभागैकभागरूपसूक्ष्मा चन्द्रस्य षोडशी कला, तत्कोडे केशाग्रसहस्र-
भागैकभागसूक्ष्मा निर्वाणकला, तदधोऽव्यक्तनादात्मकनिबीधिकाख्यां बद्धिं,

तदुपरि निर्वाणकलाक्रोडे पर बिन्दु शिवशक्त्यात्मक । अस्य सूक्ष्मतेजा
हसरूपा निर्वाणशक्ति । अस्या हसो जीव । बिन्दोमध्ये शून्य ब्रह्मपद विद्यते ।
एतत्पद केचित् परब्रह्माभिधानमिति वदन्ति, अन्य सुधियो वैष्णवपदमालपन्ति,
केचित्तु मोक्षस्वरूप हसाख्यामिति कथयन्ति, एतेन ब्रह्मविष्णुशिवशक्तिस्वरूप
तत्पदमित्यायातम् । तदुक्त ज्ञानार्णवे—

हकारे बिन्दुस्तेन ब्रह्मा विद्धि पावति ।
सकारे सगन्निदुम्या हरिश्चाहं महेश्वरि ॥
अविनाभावसम्बन्धाल्लोके हरिहराविति ।

शेवा एतत्पदं शिवस्थानमिति लपन्ति, वैष्णवा विष्णो स्थानमिति
पदन्ति, साख्या प्रकृतिपुरुषस्थान निगदन्ति, देवोचरणयुगलानन्दरसिकास्तु
देव्या पद ब्रुवते । एव नानाप्रकारभावनयैको निरञ्जन एव निर्वाच्योऽस्ति ।
अत एव “ऋजुकुटिलनानापथजुषा नृणामेको गम्य ” इति पुष्पदन्ताचार्योक्त
सङ्गच्छते । अत एव च परब्रह्मध्याने कुलार्णवे प्रोक्तम्—

बिन्दुरूपं पर ब्रह्म सहस्रदलसंस्थितम्
निगुणो बिन्दुरूपश्च सिद्धिकारणमेव हि ॥
केचिद्वदन्ति स ब्रह्म । कैश्चिद्विष्णु प्रकल्प्यते ।
कैश्चिद्बुद्धो महापूण एको देवो निरञ्जन ॥

अपि च—

बहुधा ह्यागमैभिर्भिन्ना ग्रन्थान सन्ति भूतले ।
त्वप्येव निपतन्त्योवा जाह्नवीया इवार्णवे ॥

योगशिखोपनिषदि प्रथमाध्याये तत्तच्चक्राणां स्थान स्वरूपञ्चैव निर्दिष्ट-
मस्ति—

गुदमेढान्तरालस्थ मूलाधार त्रिकोणकम् ।
स्वाधिष्ठानाह्वय चक्रं लिङ्गमूले षडसकम् ॥
नाभिदेशे स्थितं चक्रं दशार मणिपूरकम् ।
द्विदशारं महाचक्रं हृदये चाप्यनाहतम् ॥
कण्ठकूपे विगुह्यस्थं यच्चक्रं षोडशासकम् ।
आज्ञानाम श्रुवोमध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ॥

तथा च पायूपस्थयोमध्ये वादिसान्तेष्वचतुर्भिर्वर्णैरङ्कितं चतुर्दलं वह्नि
समानवर्णमाधारचक्रमस्ति । उपस्थोपरि गुह्यदेशे वादिलान्ते षड्भिरक्षरै-
रङ्कितं षड्दलं सूर्यसमानवर्णं स्वाधिष्ठानचक्रमस्ति । नाभिप्रदेशे द्वादशान्तै
दशभिरक्षरैरङ्कितं वषट्कं रक्तवर्णं मणिपूरकचक्रमस्ति । हृदयदेशे कादि

ठान्दैर्द्वादशभिर्वर्णैरङ्कित द्वादशदल सुवर्णवर्णमनाहतचक्रमस्ति । कण्ठप्रदेशेऽकाराद् अ पर्यन्त षोडशभि स्वरेरङ्कित षोडशदल चन्द्रसमानवर्ण विशुद्धचक्रं मस्ति । भ्रुवोर्मध्ये द्वाभ्यां हकारक्षकाराभ्यामङ्कित द्विदल रक्तवर्णमाज्ञाचक्रं मस्ति । एतदुपरि दशमद्वारे सन्निदानन्दज्योति स्वरूप शक्तिवाहनसहित सहस्रदल शुद्धस्फटिकसमानवर्ण सहस्रचक्रं ब्रह्मरन्ध्रेऽस्ति । एतेषां चक्राणां मध्ये प्रथमे चक्रे गणेशम्, द्वितीये ब्रह्माणम्, तृतीये विष्णुम्, चतुर्थे महादेवम्, पञ्चमे जीवात्मानम्, षष्ठे गुरुम्, सप्तमे ब्रह्मरन्ध्रे च व्यापकं ब्रह्म पुष्पचन्दनं समपणपूर्वकमेकाग्रचेता साधको ध्यायेत् ।

एषा चक्राणां तथा पादाङ्गुष्ठ मूलाधार गुदाधार मेढ ओढघाण नाभि हृदय कण्ठघण्टिका तालु जिह्वा भ्रूमध्य नासिका नासिकामूल ललाट ब्रह्म रण्ध्राणां षोडशानामाधाराणां ज्ञान परमावश्यकम् ।

१—पायूपस्थयोर्मध्ये	चतुदल	मूलाधारचक्रम्
२—उपस्थोपरि गुह्यदेशे	षडदल	स्वाधिष्ठानचक्रम्
३—नाभिप्रदेशे	दशदल	मणिपूरकचक्रम्
४—हृदयप्रदेशे	द्वादशदलम्	अनाहतचक्रम्
५—कण्ठप्रदेशे	षोडशदल	विशुद्धचक्रम्
६—भ्रुवोर्मध्ये	द्विदलम्	आज्ञाचक्रम्
७—शिरःकपाले	सहस्रदल	सहस्रारचक्रं च विद्यते ।

यो योगी स्वकीये शरीरे एतानि चक्राणि सम्यक् न जानाति, स केवलं नाम्ना योगी वतते । तस्यासिद्धिर्न भवति तदुक्तं योगचूडामण्युपनिषदि—

षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ।

स्वदेहे यो न जानाति तस्य सिद्धिः कथं भवेत् ॥ ३ ॥

पौराणिक षट्चक्रचिन्तन प्रसङ्गः

गरुडपुराणे उ० खण्डे सुकृताचरणनिरूपणप्रसङ्गे गरुडेन सादर पृष्ठो भगवान् विष्णुं प्रोवाच—ताक्ष्यं । शरीरस्य पारमार्थिक स्वरूपं कथयामि, यद् ब्रह्माण्डस्य गुणैः सम्पन्नं 'योगिभिश्च' ध्यायमस्ति । योगिनो यस्मिन् षट्चक्रचिन्तनं कुर्वन्ति, यथा वा ब्रह्मरन्ध्रे चिदानन्दस्वरूपं ध्यायन्ति, तत् सावधानतया शृणु—मानवशरीरस्य रूपद्वयं विद्यते, एकं व्यावहारिकं द्वितीयं च पारमार्थिकम् । तत्र पारमार्थिके शरीरे षट्चक्राणि सन्ति । मूलाधार, स्वाधिष्ठानम्, मणिपूरकम्, अनाहतम्, विशुद्धम्, आज्ञाचक्रञ्च तत्र—

मूलाधारे लिङ्गदेशे नाम्नां हृदि च कण्ठगे ।

भ्रुवोर्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रे क्रमाच्चक्राणि चिन्तयेत् ॥ (१५।७३)

इत्यनुसार मूलाधारे मूलाधारम्, लिङ्गदेशे स्वाधिष्ठानचक्रम्, नाभौ मणिपूरकम्, हृदयेऽनाहतचक्रम्, कण्ठप्रदेशे विशुद्ध चक्रम्, भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रम्, ब्रह्मरन्ध्रे सहस्रार च विद्यते । मूलाधारचक्र चतुर्दलम्, अग्निसमानवर्णं वादिसान्तवर्णाश्रय विद्यते । स्वाधिष्ठानचक्र षट्त्रक सूर्यसमानवर्णं वादिलान्तवर्णाश्रय विद्यते, मणिपूरक दशदल रक्ताभ डादिफान्तवर्णाश्रय वतते । अनाहतचक्र द्वादशपत्रक सुवर्णवर्णं कादिठान्तवर्णाश्रय विद्यते । विशुद्धचक्र षोडशदल चन्द्रवर्ण षोडशस्वरसयुक्त भवति । आज्ञाचक्रश्च द्विदल रक्तान्बुजाभ ह्रस्वपक्षरयुग्मक भवति । तस्मादूर्ध्वं देदीप्यमान सहस्रदल कमल विद्यते, यत्सत्यानन्दमय शिखमय ज्योतिमय शाश्वत चास्ति । सप्तस्वेषु चक्रेषु क्रमशो गणेशस्य ब्रह्मणो विष्णो शिवस्य जीवस्य गुरोर्व्यापकब्रह्मणश्च चिन्तन कुर्यात् ।

एकस्मिन्नहोरात्रे षट्शतोत्तरैकविंशतिसहस्राणि श्वासस्य गतिभवति । हस हसेति मन्त्र जपन् जीवो हकारेण बहिर्याति, सकारेण पुन प्रविशति । तत्र गणेशाय षट्शतानि, ब्रह्मणे षट्सहस्राणि, विष्णवे षट्सहस्राणि, जीवाय सहस्र गुरवे सहस्र चिदात्मने च सहस्रमिति जपसंख्या निवेदयेत् । सत्संप्रदायवेत्तारोऽरुणादयो मुनोश्चराश्चक्रस्थितब्रह्माकिरणेषु देवान् चिन्तयन्ति । शुक्रादयो मुनयोऽपि शिष्यानुपदिशन्ति । अत साधक एतां महता प्रवृत्तिं ध्यात्वा सतत ब्रह्म ध्यायेत् । एकाग्रचेता योगाभ्यासो सर्वेषु चक्रेषु मानसी पूजा विधाय ततो गुरुपदेशेनाजपा गायत्री जपेत् । नित्य प्रभाते बद्धासनो योगो षट्चक्र चिन्तयन्नजपाक्रमस्य मनन कुर्यात् । अजपानाम्नी गायत्री मुनीना मोक्षदायिनी अस्ति, अस्या मङ्कल्पमात्रेण साधक सर्वेभ्य पापेभ्यो विमुच्यते । अधोमुखे सहस्रदलपङ्कजे हससमारूढ वराभयकराम्बुज श्रीगुरु ध्यायेत् । तच्चरणामृतधारया स्वदेहं क्षालयेत् । तत षट्चक्रसचारिणी सार्द्धं त्रिवलयाम् आरोहावरोहक्रमेण स्थिता कुण्डलिनीं ध्यायेत् । ततो ब्रह्मरन्ध्राद्वहिगतं सुषुम्णाख्य घाम ध्यायेत् । तेन सुषुम्णामार्गेण गता जीवा विष्णो परम पदं प्राप्नुवन्ति । ततो ब्राह्मे मुहूर्ते स्वयन्म्येति सनातन सच्चिदानन्दस्वरूपं पर ब्रह्म ध्यायेत्, यदहं सर्वदा चिन्तयामि । स्वप्रयत्नमपहृद्य गुरुपदेशेन विना पतनं सम्भवति । एवमन्तर्योगं विधाय बहिर्योगं समाचरेत् । स्नानध्यानादिकं कृत्वा हरिहराचनं कुर्यात् । देहाभिमानिना पुसा यौगिकी अन्तर्वृत्तिन जायते । अत भगवद्भक्तिस्तेषां सरलतापूर्वकः मोक्षप्रदायिनी अस्ति ।

(म० पु० १५।७१-९१)

देवोभागवतस्य सप्तमस्कन्धे पञ्चत्रिंशदध्याये कुण्डलिनीबहिर्भागे सुवर्णवर्णं चतुर्दल कमल कल्पयित्वा तस्य चतुर्षु दलेषु व श ष स इति चतुर वर्णान्

चिन्तयेत् । तदूर्ध्वं हीरकप्रभमनलप्रख्य बादिलान्ते षड्भिर्वर्णैः समन्वित षड्दल स्वाधिष्ठानचक्रं विद्यते । चतुर्दल पद्म षट्कोणकमलस्य मूलमाधारमस्तीत्यतो मूलाधार च्यते । द्वितीये स्वाधिष्ठानचक्रे स्वशब्दस्यार्थं परलिङ्गमस्ति, तस्याधिष्ठानत्वात् स्वाधिष्ठानमुच्यते । तदूर्ध्वं नाभिप्रदेशे विद्युदाभ तजोमय महाप्रभ दशदश मणिपूरकचक्रमस्ति । मणिवस्त्रीलप्रभावत्वात् पद्ममिदं मणिपूरकचक्रमुच्यते । अस्य दशसु दलेषु डादिफान्तान् दशवर्णान् चिन्तयेत् । पद्ममिदं विष्णुनाऽधिष्ठितमतोऽस्य ध्यानेन भगवतो विष्णो साक्षात्कारो जायते । तदूर्ध्वं मुखदादित्यसन्निभ द्वादशदलमनाहृतचक्रमस्ति । तस्य द्वादशदलेषु कादिठान्तान् द्वादशवर्णान् चिन्तयेत् । तन्मध्ये दशसहस्र सूर्यसमप्रभ वाणलिङ्गं विद्यते । तत्र ताडनमन्तरापि तत् शब्दब्रह्मण उत्पत्तिं भवतीति हेतोर्योगवेत्तारो महर्षय एतदनाहृतचक्रं कथयन्ति । एतत्पद्ममानन्द सदनमस्ति । तत्र परम पुरुष ईशानो विराजते । एतदूर्ध्वं षोडशदल धूम्रवर्णं महाप्रभं विशुद्धाख्यं पद्मं विद्यते । यस्य षोडशदलेषु षोडशस्वरास्ति षठन्ति । अत्र ह्रस्वरूपस्य परमात्मनो दशनाद् जीवो विशुद्धमात्मस्वरूपं प्राप्नोति । अत इदं विशुद्धं पद्ममुच्यते । महदाश्चयकरमिदं पद्ममाकाशमिति नाम्नापि व्यवहियते । तदूर्ध्वं स्रुर्मध्ये आत्मनोऽधिष्ठानमाज्ञाचक्रं विद्यते । अतीव सुन्दरमिदं पद्मं हृक्षसयुक्तं द्विदलमस्ति । अत्र चित्तस्य स्थेर्यात् सर्वेषां पदार्थानां साक्षात्कारो भवति । त्रिषु कालेषु त्वयेदं कर्तव्यमित्येव परमेश्वरस्य ज्ञायाः सक्रमणादिदमाज्ञाचक्रमुच्यते । अत्र सहस्रदलानि भवन्ति । (दे० भा० ७।३५।३४ ४७)

तस्मान् शिवशक्तिसागरस्य अमकस्य मोक्षस्योपलब्धये योगानुष्ठानस्य सिद्धयर्थं पुराणानुसारमपि षट्चक्रचिन्तनमत्यावश्यकम् ॥

योगसिद्ध्यर्थं ब्रह्मचर्यस्य पालनमावश्यकम्

यस्या कस्या अपि यौगिकसाधनपद्धते सफलताये ब्रह्मचर्यस्य पालनमत्यावश्यकम् । वैदिके तान्त्रिके बौद्धे जैने च धर्मे तत्तद्देशीयविभिन्नसम्प्रदायेषु चास्यात्यावश्यकत्वमङ्गीकृतमस्ति । ब्रह्मचर्यपालनं विना आध्यात्मिक शारीरिक मानसिक वा बलं संग्रहीतुं न शक्यते । बलसञ्चयमन्तरा चात्मन उपलब्धिर्गगनकुसुमायिता, कमटपीठायिता, शशशृङ्गायिता, वन्ध्यापुत्रायिता च भवति । अत एवोक्तम्—“नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः ।” हठयोगिना सिद्धान्तानुसारं बिन्दोः ससरणात् ससारो बिन्दोः स्थैर्यं च मोक्षः । बिन्दोः स्थिरे प्राणोऽपि स्थिरायते, प्राणे च सुस्थिरे बिन्दुर्न कदाप्यस्थिरस्तिष्ठति । अत एव बिन्दुना सह मनसो मनसा च प्राणस्यास्ति सम्बन्धः । अत एवोक्तं योगतत्त्वोपनिषदि—

वर्जयित्वा स्त्रियाः सङ्गं कुर्यादभ्यासमादरात् ।

योगिनोऽङ्गे सुगन्धिश्च जायते बिन्दुधारणात् ॥ (४१)

वैदक्या तान्त्रिक्या च साधनापद्धतौ बिन्दुशोधनस्यानेके उपाया प्रदर्शिता सन्ति । महायानसाम्प्रदायिकेषु बौद्धेष्वपि वज्रयान मन्त्रयान सहजयानसम्प्रदायेऽप्येतदर्थं सूक्ष्मा उपाया उपदिष्टा सन्ति । हठयोगे विशेषाधिकारप्राप्तये बिन्दो स्थैर्यसाधकानामुपायानामवलम्बनमन्तरा न कार्यं सिध्यति । बिन्दौ शुद्धे सत्येव स्वभावतः स्थैर्यं जायते । स्थिरो बिन्दुः कयाचन यौगिकप्रक्रियया विक्षुब्धमध्वं सञ्चरन् स्थूलभावपरित्यज्य क्रमशः सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतरमावस्थां अवाप्नुवन्नन्ते सहस्रदलकमलकर्णिकायां स्थितेन महाबिन्दुना सह सम्मिलति । अयमेव चिच्चन्द्रमस षोडशीकरूपोऽमृतबिन्दुः । ब्रह्मचर्यसाधनया बिन्दुविषयजगद्भ्यो व्यावृत्त्यतः च याययित्वा ब्रह्ममार्गे नियोजनमेव ससाराभ्युक्तिप्राप्तेरेकमात्रमुपायः ।

मत्स्यपुराणेऽप्युक्तमस्ति यत्तपोयोगधैर्ययशसिद्धयो ब्रह्मचर्यमन्तरा न सफभूता भवन्ति । अतो योगसिद्धये ब्रह्मचर्यमत्यन्तमावश्यकमस्ति—

ब्रह्मचर्ये स्थितं वैयं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ।

ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्रह्मणा दिवि सस्थिताः ॥

नास्ति योगविः सिद्धिर्नवा सिद्धिर्बिना यशः ।

नास्ति लोके यशो मूलं ब्रह्मचर्यात् हरतपः ॥

(१७४१ ३८, ३९)

ब्रह्मचर्यपालनस्य समेषां पुंसामावश्यकत्वेऽपि योगपरायणस्य कृते तु ब्रह्मचर्यव्रतविधानमनिवार्यतयोपदिष्टमस्ति । जीवात्मपरमात्मनो सयोगस्य सर्वोत्कृष्टसाधनयोग एवास्ति । श्रयते व्याससूनुः श्रीशुकदेवमुनिर्वृक्षशाखायां निलीय भगवतः सदाशिवस्य मुखाभोजान्निर्गतयोगोपदेशं श्रुत्वा पक्षियोनितो विमुक्तो भूत्वा जन्मान्तरेऽमलात्मा महान् योगी बभूव ।

भारतीयं तत्र मन्त्रपूजापद्धतिभक्त्यादयो योगसूत्रका एव सन्ति । योगाभ्यासद्वारा चित्तस्यैकाग्रतया ज्ञानमुत्पद्यते, ततो मुक्तिर्जायते । वास्तविकज्ञानयोगाभ्यासविना नोत्पद्यते । अत एव ज्ञानसङ्कलनीतत्रे लिखितमस्ति यद् वेदचतुष्टयसर्वाणि च शास्त्राणि मथित्वा सारभागं नवनीतयोगिभिः पीतम्, परन्त्वसारभागं तत्र तु पण्डिताः पिवन्ति—

मथित्वा चतुरो वेदान् सवशास्त्राणि चैव हि ।

सारस्तु योगिभिः पीतं तन्महन्ति पण्डिताः ॥ (५१)

अतएवयोगीश्वरो भगवान् महादेवः पार्वतीं प्रति स्वमुखेनोक्तवान्—

ज्ञाननिष्ठो विरक्तोऽपि धर्मज्ञोऽपि जितेन्द्रिय ।

विना योगेन देवोऽपि न मुक्तिं लभते प्रिये ॥ (३१)

अजपाजपविधिः

सुषुम्णा हि गुदनिकटे मेरुदण्डाभ्यन्तरे मस्तिष्कपर्यन्तमूर्ध्वं गच्छति । इयं सर्वप्रधाना सत्त्वमयी प्रकाशशीलाऽद्भुतशक्तिशालिनी अस्ति । इयमेव सूक्ष्म-शरीर प्राणशक्तीनां स्थानम् । अत्र बहूनां सूक्ष्मशक्तिनां विद्यते यत्रान्यां सूक्ष्मा नाड्यो मिलन्ति । आसा शक्तिर्नां केन्द्र पद्म, कमल चक्र च प्रोच्यते । सप्त मुख्यानि चक्राणि तेष्वपि महत्त्वपूर्णानि सन्ति—मणिपूरकमनाहताज्ञासहस्र चक्राणि ।

मानवशरीराद् दिवारात्र षट्शतोत्तरेकविंशतिसहस्रणि श्वासोच्छ्वासानि सरन्ति । अतोऽयं जीवः सततं प्रतिश्वासोच्छ्वासं हममिति मन्त्रं जपति । अतः इयमेवाजपानाम्नी गायत्री प्रोच्यते । यतोऽन्यमन्त्रा वाणीव्यापारेण जप्यन्ते, किन्त्वस्या स्वतः एव जपो जायते । अजपा गायत्री योगिना मोक्षदायिन्यस्ति, अस्या सङ्कल्पमात्रेणैव साधकः सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति, तर्हि किमु वक्तव्यं विधिपूर्वकेनानुष्ठानेन—

प्रकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः ।

हस हसत्यमु मन्त्रं जीवो जपति सवदा ॥

षट् शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशति ।

एतत्सख्यं वित्तं मन्त्रं जीवो जपति सवदा ॥

अजपानाम् गायत्री योगिना मोक्षदा सदा ।

लस्या सङ्कल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

(यो० चू० उ० ३१३३)

अस्या सङ्कल्पविधिस्तु—

प्रातःकाले उत्थय साधकः—“अद्य प्रातःकालमारभ्य भाविप्रातःकालपर्यन्तं निश्वासोच्छ्वासात्मकषट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्याकमजपागायत्री जपमहं करिष्ये” इति सङ्कल्पयेत् ।

ततो द्वितीयदिने—“अद्य पूर्वेद्युरहोरात्रचरित्तनासापुटनि स्ततोच्छ्वास-निच्छ्वासात्मकषट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्याकाजपागायत्रीजप मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूरक अनाहत विशुद्ध-आज्ञाचक्र-सहस्रारस्थितेभ्यो गणपति-ब्रह्मा-विष्णु रुद्र-जीव गुरु परमात्मभ्य ऋद्धि सिद्धि-सरस्ती लक्ष्मी-गौरी-प्राण-शक्ति-ज्ञानशक्ति-चिच्छक्तिसमेतेभ्यो यथासख्यं षट्षत षट्सहस्र षट्सहस्र षट्सहस्र सहस्र सहस्रमेक सहस्रमेकं सहस्रमेकमजपागायत्रीजपं प्रत्येकं निवेदयामि”

इत्युक्त्वा जप मूलाधारचक्रस्थाय ऋद्धिसिद्धिसहितगणेशाय षट्शत स्वार्घिष्ठा-
नचक्रस्थाय सरस्वतीसहितब्रह्मणे षट्सहस्रम् मणिपूरकचक्रस्थाय लक्ष्मीसहित-
विष्णवे षट्सहस्रम्, अनाहतचक्रस्थाय गौरीसहितशिवाय षट्सहस्रम्, विशुद्ध
चक्रस्थाय जीवात्मे सहस्रकम्, आज्ञाचक्रस्थाय विद्यासहितगुरवे सहस्रेकम्,
सहस्रारस्थाय स्वशक्तिसहितपरमात्माने एकसहस्रसख्या च जप निवेद्य पुनरद्य
प्रातः कालमारभ्य द्वितीयप्रातः कालपर्यन्तं नासापुटनि स्तुतोच्छ्वासनि श्वा
सात्मक षटशयाधिकैर्कविंशतिसख्याकमजपागायत्रीजपमहोरात्रेण करिष्ये इति
जपसङ्कल्प कृत्वा साधक स्व कृत्य समाचरेत् ।

धर्ममीमांसायां पुराणानां प्रामाण्यम्

हिन्दुजाते सुदृढो विश्वासोऽस्ति, यद् धर्माधर्मयोर्निर्णये वेद एव सर्वा
धिको मान्य प्रामाणिकश्च ग्रन्थोऽस्ति, यतो हि वेद साक्षादीश्वरस्यानादि
वर्णी ज्ञानोपदेशस्यागार ऐहिलौकिकी पारलौकिकी च समस्या समाधातुमा
धरोऽस्ति । अत एव देशोयैविदेशीयैश्च विद्वद्भिरेकस्वरेण वेदाय मान्यता
प्रदत्ताऽस्ति । ये हि सिद्धान्ता वेदेषु निर्दिष्टा विद्यन्ते त एव स्मृतिद्वारा समर्थिता
सन्ति तथा तेषामेव ऋणमानभुदाहरण प्रत्युदाहरणद्वारा पुराणेषु कृत विद्यते ।^१
अपि च सर्वशास्त्रार्थनिर्णये तिस्रो विद्या प्रमुखा, प्रोक्ता सन्ति^२ ।

वेदान्ता दुरुहार्थस्य ज्ञान साधारणबुद्धिगम्य नास्ति । अल्पत्राना
जीवानां तदसम्भव मत्वा मन्वादिभिः महर्षिभिः समाधिद्वारा
प्राप्तया निर्मलबुद्ध्या वेदार्थान् स्मरन् स्मरन् तत्तत्स्मृतीनां निर्माणं
कृतम् । ततो भगवान् व्यास वेदप्रतिपादितानि स्मृत्यनुमोदितानि च
विविधानि धार्मिकतत्त्वानि सरलतया अवबोधयितुं प्राञ्जलया भाषया पुरा
णानि रचयाञ्चकार । अतो धर्मनिर्णये एषा त्रयाणामेव मुख्यता विद्यते । ऐषु
त्रिषु सर्वोच्चस्थानं वेदस्यैवास्ति, ततः स्मृते, तदनन्तरम् पुराणानां प्रामुख्य-
मस्ति । व्यासस्मृतौ स्पष्टमुल्लिखितं वर्तते यद् यत्र च त्रिषु श्रुति-स्मृति-पुराणेषु
परस्परं विरोध उपलभ्यते तत्र श्रुतेर्वचनमेव प्रामाण्यं भन्तव्यम्, यदि च स्मृ-

१ यच्च दृष्टं हि वेदेषु तद् दृष्टं स्मृतिभिः किल ।

उभयस्या यत्तु दृष्टं हि तत् पुराणेषु गीयते ॥ (स्क० पु० २० १।१३)

२ आत्मनो वेदविद्या च ईश्वरेण विनिर्मिता ॥

छान्दोगीया च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।

तिस्रो विद्या इमा मुख्याः सर्वशास्त्रविनिर्णये ॥ (तर्जव १।१७)

तिपुराणयोर्विरुद्ध किञ्चिद्वचन प्राप्येत तदा तत्र स्मृतिरेव प्रमाणरूपेण ग्राह्या भवति ।^१

धर्मनिर्णयसम्बन्धे पूर्वमीमासाप्रणेत्रा महर्षिणा जैमिनिना स्पष्टमुल्लिखित मस्ति । यत् स्मृतौ पुराणेषु च यदि किञ्चिद्वचन वेदविरुद्ध प्रतीयेत तर्हि तदुपेक्षणीयमस्ति, किन्तु वेदे स्मृतौ पुराणे चानुकूल वचन यदि मिलेत् तर्हि तद्वचनमनुमितश्चुतिमूलक मत्वा प्रमाणकोटोसमानयम्—विरोध त्वनपेक्ष स्या दसति ह्यनुमाने (पू० मी० सू १।३।३) ।

स्कन्दपुराण लिखितमस्ति यत्—श्रुति-स्मृतिपुराणानि इमानि त्रीणि विदुषा नेत्राणि सन्ति । य एभिस्त्रिभिर्विचारयति स माहेश्वराशो मन्यते ।^२ देवीभागवतेऽय प्रसंग समयाति यदैकदा लोककल्याणभावनया देवर्षिनारदो नारायण पप्रच्छ—भगवान् शास्त्राणा बहुत्वाद् धर्मनिर्णये किं प्रमाण मन्त व्यम् । तदाकर्ण्य नारायणेन स्पष्टमुक्तम्—देवर्षे ? धर्मनिर्णये श्रुति स्मृति नेत्रे मन्तव्ये तथा पुराण हृदयमवगन्तव्यम् । अत एषु त्रिषु यत् किमप्युक्त विद्यते तत् धर्मोऽवन्तव्य ।^३

वात्स्यायनेन मुनोना न्यायदर्शनभाष्ये लिखितमस्ति यत् श्रुतिपुराणानि विषयव्यवस्थानुसारमिन्द्रियवत् स्वस्वविषयेषु निरपेक्षाणि प्रमाणानि सन्ति । वेदस्य विषयो भिन्नोऽस्ति । इतिहासपुराणस्य विषय पृथगस्ति । तथा धर्म-स्त्रास्त्रम्य भिन्नो विषयोऽस्ति लोकव्यवहारव्यवस्थापनम्—तथाहि समारोपणादात्म न्यप्रतिषेध (४।१।६२) इति सूत्रभाष्ये—यथाविषय प्रामाण्यमिन्द्रियवत् । अन्यो मन्त्र-ब्राह्मणस्य, विषयोऽन्यस्वेतिहासपुराणश्चास्त्रमिति । यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यवस्थापनं च धर्मशास्त्रस्य विषय । अस्यायमभिप्राय—यथेन्द्रियाणि स्वस्वविषयग्रहणे स्वतन्त्राणि सन्ति प्रमाणानि । एकमिन्द्रियमन्यस्येन्द्रियस्य विषयं न गृह्णाति । दशने नेत्रमेव स्वतन्त्र प्रमाण मस्ति । श्रवणे कर्णो एव प्रमाणे स्त गन्धग्रहणे नासिकैव प्रमाणम् । स्पर्श त्वगेव प्रमाणम् तथा रसास्वादने जिह्वैव प्रमाणमस्ति तथैव वेदस्मृतिपुरा

१ श्रुति स्मृति पुराणानां विरोधी यदि दृश्यते ।

तत्र श्रुति प्रमाणं तु तयोर्द्वये स्मृतिवैरा ॥ (व्या० स्मृ० १।४)

२ श्रुति स्मृति पुराणानि विदुषा लोचनत्रयम् ।

यस्त्रिभिर्नयनैः पश्येत् सोऽंशो माहेश्वरो मतः ॥ (रे० ख० १।१५)

३ बहुत्वादिह शास्त्राणां निश्चय स्यात् कथं मुने ।

श्रुति-स्मृती उभे नेत्रे पुराणा हृदय स्मृतम् ॥

एतत्त्रयोक्त एव स्मादसौ नान्यत्र कुत्रचित् । (दे० भा० १।१।२१)

णानि अपि स्वस्वविषयग्रहण एव स्वतन्त्राणि सन्ति प्रमाणानि । सर्गं प्रतिसर्ग-
मन्वन्तर वश-वशानुचरितादीना क्रमबद्धवर्णनं तथा लोकवृत्तस्य सग्रहश्च
पुराणानामेवास्ति विषय । अत्रोऽत्र विषये पुराणानामेव प्रामाण्यं न्यायं
सङ्गतं विद्यते ।

अपि च लोकव्यवहारार्थमपि पुराणानामनुशीलनमत्यावश्यकमस्ति ।
अद्यत्वे न्यायालयेषु नियमाधारेण अभियुक्ता अपराधिनो निर्दोषा वा साध्य-
न्ते । कस्मिन्नापि अभियोगे प्रायः त्रयो भागा भवन्ति—(१) अभियोगोप-
स्थिति (२) वादप्रतिवादौ (३) उदाहरण प्रत्युदाहरणदानञ्च । सर्वप्रथम
वाक्कीलो न्यायालये स्वाभियोगमुपस्थापयति । ततस्तस्य वास्तविकतासि
द्वये वादम् प्रतिवादं च कुरुते तदनन्तरं पुरातनं निर्णयं दृष्टान्ततया समुप-
स्थाप्य सिद्धान्तं निर्णेतुं न्यायाधीशः सकेतयति । तथा त्रयाणामप्येषामेकस्य
न्यूनतायाः स्वपक्षसमर्थनं न सम्भवति तथैव धर्माधर्मनिर्णये वेदस्मृतिविधिनि-
षेधात्मकानि वाक्यानि अभियोगोपस्थापनमस्ति, तस्य त्यागसहयोर्विवेचक-
दर्शनशास्त्रं वादप्रतिवादौ स्त, तथा वेदविहितविधेरनुकूलाचरणकर्तृणां राम-
नल युधिष्ठिरादीनां समादरदृष्टान्तं तथा वेदप्रतिपादितनिषेधप्रतिकूलकर्तृणां
रावणदुर्योधनादीनामनादरदृष्टान्तं उदाहरणप्रत्युदाहरणम् स्त । अतः उदाहरण-
प्रत्युदाहरणादिद्वारा आत्मोन्नतये तथा सर्वविघपतनान्निवृत्तये पुराणेतिहासादी-
नामनुशीलनं नितान्तमुपकारि हितप्रदं च विद्यते ।

विनियोगज्ञानाय पुराणज्ञानस्यानिवार्यता

वैदिकवाङ्मयस्य कर्मकाण्डविधीनां सफलाताये ऋषि छन्दो देवता विनि-
योगानां ज्ञानं नितान्तमावश्यकं विद्यते । एतान् ज्ञात्वा यो यजति अवीते
जपति, जुहोति च, न तस्यानुष्ठानं सफलं भवति, न वा पूर्णं फलं जायते । अत-
एतेषां ज्ञानमत्यावश्यकं प्रोक्तमस्ति हेमाद्रौ दानखण्डे—

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्मद् यजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तजलानीति तस्य चाल्पं फलं भवेत् ॥

जीवस्य क्रमिकविकासविवेचनम्

जीवस्य क्रमिकविकासे विवेचनीये तत्कारणमपि समालोचनीयतामर्हतीति
त्यमिप्रेत्य तत्सम्बधेऽपि किञ्चिदनुसन्धीयते । शक्तिशक्तिमतोरभेदनियमात्
प्रह्लाणि तदीयशक्ती चाभेदो लक्ष्यते । अतएव ब्रह्मणि तदीयशक्तिरूपिण्या

वस्तुमात्र तु यद् लक्ष्य ससारे त्रिगुण हि तत् ।
दृश्य च निर्गुण लोके न भूत न भविष्यति॥

(श्री० मा० ६।२६।१०)

कारणे ब्रह्मणि भावत्रयसत्त्वात् कार्यब्रह्मस्वरूपसर्गोऽप्यत्र सर्वत्रैव त्रयो
भावा भवन्ति । अतः परमपुरुषोऽसौ आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिक-
त्रिविधरूपेण साधकानां दृष्टिगोचरतामापद्यते । तस्य ब्रह्मण आध्यात्मिक रूप
मायातीत निर्गुणपरब्रह्मपदवाच्यम्, आधिदैविक सगुणपरमेश्वरनाम्ना अभि-
धीयते, आधिभौतिकञ्च अनाद्यनन्तविराट् पुरुषसत्त्वया स्वीकृतमास्ते । अतः
त्रिगुणात्मिका स्वा प्रकृति मायामधिष्ठाय स्ववीय त्रिधा विभज्य त्रिविधा
सृष्टिमसौ विधत्ते—

योऽध्यात्मिकोऽर्थः पुरुषः सोऽसावेवाधिदैवकः ।

यस्तत्रोभयविच्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥

एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे ।

त्रितय तत्र योवेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥

अधिदैवतमध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ।

अथैक पुरुष वीय त्रिधमित्यथ तच्छृणु ॥

(त० वि० ४२, ४३, ४४)

श्रीमद्भागवतेऽपि—

एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मात्मनः ।

अद्योऽवतारो यत्राऽसौ भूतग्रामो विभाज्यते ॥

साध्यात्मनः साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा ।

(श्री० मा० ३।६।५६)

कूर्मपुराणस्य पूर्वार्द्धे तु—

इयं सा परमा शक्तिर्मन्मयी ब्रह्मरूपिणी ।

माया मयः प्रियानन्ता ययेदं धायते जगत् ॥

अनयेव जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषम् ।

मोययामि द्विजश्रेष्ठा ग्रसामि विसृजामि च ॥

सैषा सवजगत्सूतिः प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ।

प्रागेव मत्तं सञ्जाता श्रीकल्पे पद्मधासिनी ॥

(कु० पु० पू० १।३४ ६५ ३८)

प्रकृते त्रैविध्यात्तत् सम्बन्धेनैव भगवतः त्रिविधमिदं स्वरूपं समुपवर्ण्यते,
न वास्तविकम् । अन्यथा “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इति श्रुतिप्रसिद्धा व्याहन्येत ।
देवीभागवते च—

एकमेवाद्वितीयं वै ब्रह्म नित्यं सनातनम् ।

द्वैतभावः पुनर्याति काले उत्पत्तिस्तु सङ्गके ॥ (दे० भा० ३।६।४)

सृष्टिस्तावत्त्रिविधा—आध्यात्मिकी, आधिदैविकी, आधिभौतिकी च । तत्र भगवतः स्थूलशरीरस्वरूपं विराट्सृष्टिप्रवाहः आध्यात्मिकसृष्टिसञ्ज्ञया रास्त्रेणैवभिधीयते, आधिदैविकी सृष्टिः ब्रह्माण्डसृष्टिः कथ्यते, आधिभौतिकी च पिण्डसृष्टिर्निगद्यते । तत्राद्या अनाद्यनन्ता, द्वितीया तृतीया वा सादी सान्ते च वेदाितव्ये ।

आध्यात्मिकया सृष्टेः अनाद्यतन्तत्वाद् ब्रह्मसत्तावत् प्रकृतिरपि अनाद्य-
नन्ता, यतो हि सा ब्रह्मस्वरूपिणी, अतः तस्या अनाद्यनन्तता स्वतः सिद्धा । प्रकृतेरव्यक्तावस्थायां परमात्मा ब्रह्मनाम्ना अभिधीयते, व्यक्तदशायां सगुणत्वाद् ईश्वरनाम्ना व्यवह्रियते, सृष्टेरनाद्यनन्तधारासम्बन्धेन च विराट् पुरुषसञ्ज्ञया व्यपदिश्यते । आध्यात्मिकया सृष्टेः अनाद्यनन्तत्वात् यस्या महा-
प्रकृतेः गर्भे आध्यात्मिकी सृष्टिर्भोवतीति तस्या किल अनाद्यनन्तत्वे का संशीतिः ।
तथा चोक्तम् कालिकापुराणे—

‘त्व सर्वदिरनादिस्त्व कर्त्री हन्त्री च परलिका ।’ (१।११)

वस्तुतः अनन्तानि ब्रह्माण्डानि सन्ति । तत्र प्रत्येकब्रह्माण्डे पृथक् पृथक् ब्रह्म विष्णु महेश्वरा सन्ति । तदीया कार्गविभागा अपि स्वतन्त्रा भिन्ना भिन्ना भवन्ति, अतएव विभिन्नानां ब्रह्माण्डानां सृष्टिः स्थितिः प्रलया अपि विभिन्नतामुपयन्ति—

सख्या चेद्रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन ।

ब्रह्म विष्णु शिवादीनां तथा सख्याः न विद्यन्ते ॥

प्रतिविश्वेषु सन्त्येव ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

पातालाद्ब्रह्मलोकान्तं ब्रह्माण्डं परिकीर्तितम् ॥

प्रत्येकं लोमकूपेषु ब्रह्माण्डं परिनिश्चितम् ।

प्रत्येकं प्रतिब्रह्माण्डं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥

(देवीभागवते ६, ७, ८, १७)

यथा स्थूलशरीरस्य जरारोगमृत्यवो भवति तथैव प्रत्येकब्रह्माण्डे ब्रह्माणो दि-सावसाने खण्डप्रलयो रुद्रस्यायुषोऽन्ते च महाप्रलयो बोभवीति । तदा त्रिमूर्तेः ब्रह्मविलीनायां ब्रह्माण्डस्यैकस्य महाप्रलयः सम्पद्यते । अखिल ब्रह्माण्डनायकस्य योगमायायां अक्षिपक्षमसञ्चालनमात्रेणापि समस्तं विश्व-
गुत्पद्यते, अपि च तस्या एव प्रभावेण ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामपि सृष्टिस्थिति-
प्रलया बोभवन्तीति—

तथा चोक्त देवीभागवते—

या नेत्रपद्मसञ्चलनेन सम्यग्
विश्वं सृजत्यवति हति निगूढमावा ।
सैषा कोति ससत द्रुहिणाच्युशेतान्
नानावतारकलने परिभूयमानान् ॥
(५।१।२६)

अपि च—

जानीहि त्वं महाराज ! योगमायावशे जगत् ।
ब्रह्मादिस्तम्बमयन्तं देवमानुषतियगम् ॥
मायातन्त्रीनिबद्धा ये ब्रह्मा विष्णु हरादयः ।
भ्रमन्ति बन्धमायान्ति लीलया चोणनामवत् ॥
(तत्रैव ५।१ ५३-५४)

अनाद्यनन्तसृष्टिप्रलयप्रवाहे प्राणिनामुत्पत्तिमुक्तिविषये एव प्रमाणं
मुपलभ्यते—

निखिला एव संस्कारा साद्य ता सम्प्रकीर्तिता ।
अतो जीवप्रवाहेऽस्मिन् अनाद्यन्तेऽपि जन्तवः ॥
मुक्तिशीलास्तथोत्पत्तिशालिनः सन्ति सवथा ।
नैवात्र विस्मयः कार्यो भवद्भिरमृतान्धसः ॥
(देवीपुराणे ३।१७)

एवमेकब्रह्माण्डीयजीवानां स्थूलानि सूक्ष्माणि वा शरीराणि नूनं प्रणाशं
मापद्यन्ते । तस्माद् ब्रह्माण्डं पिण्डं (जीवदेहं) चोभे विनश्यरे भवतः । त्रिगुणा-
त्मिकायां प्रकृते वैभवस्वरूपे ब्रह्माण्डपिण्डे द्वे अपि त्रिगुणविलासपार्थक्यात्
सृष्टिस्थिति-प्रलयाधीने भवतः । तथाहि श्रीमद्भागवतम्—

यदा सिसृक्षु परमात्मनो परं
रजं सृजत्येष पृथक् स्वमायया ।
सत्त्वं विचित्रासु रिरसुरीश्वरः,
शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ ॥
(७।१।७०)

अनन्तब्रह्माण्डमयी आध्यात्मिकी सृष्टिधारा अनाद्यनन्ता, किन्तु प्रकृते
त्रिगुणमयत्वात् प्रत्येकं ब्रह्माण्डं नश्यरमभ्युपगन्तव्यम् । भगवतो रुद्रस्यायुषा
सह ब्रह्माण्डस्यैकस्यायुः निर्णीतम् । रुद्रायुषोऽन्ते यश्च विष्णुः यो वा ब्रह्मा स्त-
ताम्या सहैव ब्रह्माण्डं विलीयते । अतो व्यष्टिरूपेण प्रत्येकं ब्रह्माण्डस्य सृष्टि-

स्थिति विलया भवन्ति । अस्मादेव कारणात् प्रति ब्रह्माण्डं सृष्टिकर्ता ब्रह्मा पालनकर्ता विष्णु, सहारकर्ता च रुद्र पृथक् पृथक् विद्यन्ते । ब्रह्माण्डवत् जीवदेहात्मक पिण्डोऽपि नश्वर एव ।

जीवोऽत्र ससारे क्रमशः उद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजयोनिषु उत्पन्नो भूत्वा नैज प्रारब्ध भुञ्जानोऽन्ते निधनं प्रपद्यते । एव च सर्वेऽपि जीवा स्वस्वकर्म-फलभोगानन्तरं विलयमुपगच्छन्तीत्यत्र न कश्चनास्ति सन्देहः ।

स्मयते चात्र—

यदिदं दृश्यते किञ्चिज्जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

पुनः सक्षिप्यते सव जगत् प्राप्ते युगक्षये ॥

(का० पु० ५।७)

पुराणानुसारं निर्विकारः, अजन्मा पुराणपुरुषः, पुरुषोत्तमो यदा सत्त्वादि गुणानां जन्मादिकमणाञ्च कारणभूताया मायाशक्तौ प्रकृतौ चिदाभासं रूपं वीर्यं निधत्ते तदा प्रपञ्च एष समुत्पद्यते । तथाचोक्तमिन्द्रियाधिष्ठात्रीभिः देवताभिः—

त्वं व सुराणामसि सान्त्वयाना

कूटस्थ आद्य पुरुष पुराण ।

त्वं देवशक्त्या गुणकर्मयोगिनौ

रेतस्त्वजाया कविरादवेज ॥

(श्री० भा० ३।५।२६)

अपि च—

स आदि स मध्य स चान्तं प्रजानां

स घाता स धेयः स कर्ता च कथम् ।

युगान्ते प्रसुप्तं सुसक्षिप्य लोकान्

युगादौ प्रबुधो जगद् व्युत्ससज ॥

(म० भा० छा० ५० सो० ४० ३४०।१००)

ईश्वरः किल सृष्टिकर्मणि बीजदाता पितृस्थानीयः क्षेत्रस्वरूपा च प्रकृतिः जननी निर्धारिता । यथाऽङ्कुरोत्पत्तये क्षेत्रे बीजमुप्यते तथैव प्रकृतिक्षेत्रे अन्तः-पुरुषस्य बीजवपनेन सृष्टिविस्तारो जायते । मानवजगति प्रपञ्चाः सृष्टिविस्तार-हेतवे मातुः क्षेत्रे पितुर्वीर्याधानप्रयोजनीयता तथैव प्रकृतिक्षेत्रे अन्तःपुरुषस्य वीर्याधानेन अन्तःकौटिल्यब्रह्माण्डरूपिण्या विराट्सृष्टेः समुद्भवो भवति । अन्तःकौटिल्यप्रतीत्याम्—

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भव, सबभूताना ततो भवति भारत ।
तेषां ब्रह्म महद् योनिरहं बीजप्रद पिता ॥

(गीतायाम् १४।३-४)

मनुस्मृतावपि विज्ञानमेतद् भगवता मनुना समर्थितमास्ते—

द्विधा कल्वाऽऽत्मनी देहमर्द्धेन पृष्ठोऽभवत् ।

अर्द्धेन नारा तस्यां स विराजमसृजत् प्रभु ॥ (मनुस्मृतौ १।३३)

श्रुतिश्च “ततो विराडजायत” । इयमेव मातृस्थानीया ब्रह्मशक्तिस्वरूपिणी प्रकृति शास्त्रेषु सस्त्यानशक्ति सलिलस्वरूपा प्रोक्ता । इमामेव विश्वस्य सस्थान शक्तिमभिलक्ष्य भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये “सस्त्यानरूपा स्त्री प्रवृत्तिरूप पुरुष” इति सोपष्टम्भ प्रोक्तम् । सस्त्यान सहनन सम्मिलन शक्तिसद्भावात् अप एव प्रकृतेर्नाम । यतोऽप्यु मेलनशक्तिवर्तते । महाप्रलयकाले समस्त ब्रह्माण्डोपादानभूत सर्वमपि प्रच्छन्नरूपेण प्रकृतेरङ्के विलीन तिष्ठति । तदा सदसत् किमपि नासीत्, केवलमम्भ एवाभवत् । अस्यामेवानन्तजीवसंस्कार-सम्बलितायामव्याकृतप्रकृतौ सर्वतः प्रथम परमपुरुषेण वीर्यदानपूर्वकं गर्भाधानं क्रियते । एव त्रिगुणमय्या प्रकृत्या साकं लीलापूर्वकगर्भाधानद्वारा अनन्तकोटि-जीवोत्पत्तिप्रकारोऽवसेयः । परमपुरुषवीर्याधानेनैव क्रमशो महत्तत्त्वादयः समुत्पन्ना सृष्टिविकास समेधयन्ति । एतदेव मनुसंहिताया प्रकारान्तरेण उक्तं समुपलभ्यते—

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजा ।

अप एव ससर्जदौ तामु बीजमावासृजत् ॥ (मनुस्मृतौ १।८)

एवञ्च प्रलयदशायां सदसतोरभावात् कस्यापि वस्तुन सत्ता नासीत् । केवलमव्याकृतप्रकृतिगर्भे विलीना । संस्कारसमूहस्तदवबोधकोऽद्वितीयचेतन्य-मय परमात्मैवाविद्यतः । स एव सृष्टिप्रारम्भसमये एकत्वाद् बहुत्वकामनया प्रलयगभविलीनजीवसंस्कारानुसारेण कल्पसृष्टिं प्रकाशयति । एकभावापन्नं परमात्मैवैवैव शरीरं द्विधा विभज्य प्रकृतिं विकाशयति । तस्या एव गर्भे विशाद् विस्वमुत्पादयति । अतो दर्शनशास्त्रे सत्यस्वरूपस्य ब्रह्मणः शक्तिः समुत्पन्नाया सत्यस्वरूपिण्या प्रकृतिमातुर्लीलावैभवरूपं जगदपि सत्यमेव प्रतिभातीति सिद्धान्तितम् । अस्या जडचेतनात्मकप्रकृतिपुरुषशृङ्गारसमुत्पन्न-कृतिलीलायां प्रवाहद्वयमप्युपगम्यते । एक ऊर्ध्वगामी चेतनप्रवाहः, द्वितीय-ऊर्ध्वगामी जलप्रवाहः । तत्र जीव नानायोनिषु परिभ्राम्यन् ऊर्ध्वगामिनी चेतनधारामवलम्बमानः क्रमशः समुन्नमन् अन्ते तदुन्नतिपराकाष्ठां मुक्तिं

लभते । ततस्तदन्तर्गतो जडाश्च प्रकृतिधाराया विलीयते । चेतनधारार्या पराकाष्ठा ब्रह्मसद्भावो यत्र प्रकृते पृथक् सत्ता विलीयते । एव च केतनप्रवाह प्राकृतिक रजस्तमोमय राज्यमतिक्रम्य सत्त्वे समुपस्थित समुन्नते पराया काष्ठाया व्यापिकाया चेतनधारया विलीयते । तदीयो देह मृत्योरनन्तर चेतन्याभावात् प्रणाशमुपगच्छति । यथा प्राणशब्दता देहान्तर्गता परमाणव परस्पर विच्छिन्ना सन्त जडाया प्रकृतेरधोगतिरूप तमोऽभिमुख प्रयान्ति ।

प्रकृति परिणामिनी चञ्चला चेति हेतो चेतनप्रवाह क्रमशः समुन्नतो भवन् सत्त्वरज्यमतिक्रामन् त्रिगुणमय्या प्रकृते स्वभाविकी धारा निस्तीर्य परिणामरहित सन् स्थिरो जायते, किन्तु जडप्रवाह नियतपरिणामशीलाया प्रकृते नित्यमन्तर्गतत्वात् परिणामशून्य स्थिरो भवितु नार्हति । जडाया प्रकृते अन्तिमा सीमा प्रस्तरादयः स्थावरपदार्थाः सन्ति । इयमेव तमोगुणस्य परा काष्ठा ।

यथा किल सामुद्रिकास्तरङ्गा घातप्रतिघाताभ्यां तोरमायाता अग्रे गतिनिरोधसत्त्वात् पुनः समुद्राभिमुख प्रयान्ति तथैव प्राकृतिको निम्नगामी प्रवाह क्रमशो निम्नत्वमुपलौकमान तमोगुणस्य परा काष्ठा प्राप्तोऽग्रे स्थानमनवाप्य पुनरपि तमोगुणाद् रजोगुणाभिमुख (जडतत्त्वेतन्याभिमुखम्) स्वभावत एवाग्रेसरति । तदानीं तमोगुणतो रजोगुणाभिमुख प्रतिष्ठमानस्य किञ्चित् समुन्नत्या तमोगुणमालिन्यापसृत्या तत्र ईषत् स्वच्छताया आविर्भावो जायते । यथा भगवतो सूर्यस्य किरणच्छायायाः, किन्तु स एव यदि निमलीकृतो भवेत्तदा तत्र व्यापकस्य सूर्यस्य प्रतिबिम्ब प्रतिफलत्येव तथैव सर्वव्यापकस्यात्मन चित्सत्तायाः सर्वत्र सत्त्वेऽपि सा तामसिकप्रवाहमालिन्यात् तत्र नैव विकासमापद्यते, किन्तु प्रकृतिक प्रवाह तमोगुणस्यान्तिमकाष्ठात् किञ्चित् समुन्नतता प्रपद्यते । तदा तत्र स्वकलीभूते सूक्ष्मप्रकृतिकेन्द्रे व्यापकस्य परमात्मनो य प्रतिबिम्बो निपतति स एव ब्राह्मण प्रतिबिम्बो जीवसज्ञा वृत्ते । तथाहि देवीभागवते—

अविद्याया च यत् किञ्चित् प्रतिबिम्बं नगाधित ।

तदैव जीवसज्ञं स्यात् सर्वदुःखाश्रयं पुनः । (२।७।४५)

श्रीमद्भगवद्गीतायामपि भगवान् श्रीकृष्ण स्पष्ट प्रोवाच—

ममैवाशो जीबलोके जीवभूतः, सनानन ।

मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥

अपरेयमितम्बन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

अपिच—जीवभूता महाबाहो । ययं द वायते जगत् ॥ (१५।७, ७।५)

महाभारतस्य शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेऽपि जीवात्मा परमात्मनोऽंशः
स्वीकृतौऽस्ति महाभारतस्य शान्तिपर्वणि—

जीवमात्मगुण विद्यादात्मान परमात्मन । (१४१।१६)

एव हि अशशब्देन कल्पितस्य जीवात्मन प्रथमविकाससमये अविद्याया
प्रवलेनान्धकारेण समाकृष्टे तमोमयान्त करणे एतावत्तारत्यभावमानमात्म-
ज्योति प्रतिफलति यत् तत् चिदाभासत चित्प्रतिबिम्बाद् वा अन्यत् किमपि
अभिधातु न शक्यते । तदेव ज्योति प्रकृतिराज्ये समुन्नमद् यथा यथा
अविद्यान्धकारतो विमुच्यते तथा तथा तत् स्वीया ता ज्ञानमयी प्रभा प्रदशयति
यथा व्यापकेन चिन्मयस्वरूपेण सह तस्य अशाशिवसम्बन्धो ज्ञानराख्य-
विचरणशीले साधकैः सदैवानुभूयते । विषयमिम स्पष्टयितु भगवान् महर्षि-
वेदेव्यास स्वकीये वेदान्तदर्शने सूत्रयाञ्चकार—

“अशो नाना व्यपदेशात्” ॥

(ब्रह्मसूत्रे २।३।४३)

यथा एक एव आकाशो घटाकाश मठाकाशादिना भिद्यते तथैव अन्त का-
रणोपाधिभेदेन एकमेव ब्रह्म सख्यातीतारूपेण परिख्यात विलोक्यते ।
तस्मादेक एव विभु परमात्मा उपाधियुक्त सन् अशस्वरूपतो नानात्व
भजते । अत एवोक्तकोशितक्युपनिषदि—

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

जीवो भागः स विज्ञेय सचानन्त्याय कल्पते ॥ (कौ० उ० ५।३)

यथा वा एक एव निराकारोऽग्नि साकाररूपेण प्रज्वलित सन् आधारभे-
दाद्भिन्न प्रतीयते तथैव जीवमात्रेऽन्तर्यामितया सर्वत्र स्थित एक एव परमा-
त्मा विभिन्नप्राणिषु तदनुरूपतया विभिन्नरूपोऽनुभूयते । वस्तुत एक एवेश्वर
आधारभूतस्य वस्तुत शरीरादेरनुरूपतया विश्वस्मिन् जीवरूपेण अनेक
अतीवते । तथाहि—

अग्नियथैको भुवन प्रविष्टो

रूप रूप प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतातरात्मा

रूप रूप प्रतिरूपो बभूव ॥ (क० उ० २।२६)

प्रकृते अतिसूक्ष्मोऽंशो यत्र चैतन्य प्रतिविम्बित भवति स एव कारणश-
रीरनाम्ना निगद्यते । तत् प्रकृत्या सम्बन्धनिबन्धनस्य जीवस्य इच्छया सूक्ष्म-
शरीरमुत्पद्यते । तद्गतसंस्कारसमूहतीव्रवेगानुसारेण च दृश्यमान स्थूल शरीर-
मूद्भवति । एव शरीरत्रयेणभोगादिना बद्धो जीव उद्भिज्ज-स्वेदज अण्डज-
जयैर्गुणैर्ना योनीरतिक्रमन् मानवयोनिमुपलोकते ।

मनुष्ययोनौ असंख्याकविभिन्नगतिलाभान् मानवयोनिसंख्या निर्द्धारयितु-
मशक्या केवलमुद्भिजादिचतुर्विधभूतसंघस्य संख्या शम्भुगीताया निर्धारिता
विलोक्यते । तदनुसारं विंशतिलक्षसंख्याका स्थावरयोनयः सन्ति, कृमियोनौ
एकादशलक्षसंख्याका, जलचरयोनयो नवलक्षसंख्याका, पक्षियोनयो दशलक्ष-
संख्याका, पशुयोनयः त्रिशल्लक्षप्रकाराः, वानरयोनयश्च चतुलक्षविधा
भवन्ति । तथाचोक्तम्—

स्थाचरे लक्षविंशत्यो कृमिजः स्रुलक्षकम् ।

जलजं नवलक्षं च पक्षिजं दशलक्षकम् ॥

पद्मादीनां लक्षत्रिंशच्चतुलक्षं च वानरे ।

ततो हि मानवाजाताः कृत्तिसतादेर्विलक्षकम् ॥

(शंभुगीतायाम् १७, १८)

तथा चोद्भिज्जस्वेदजाण्डजरायुजात्मकस्य चतुर्विधस्य भूतसंघस्य ।

सङ्कलनया $(२० + ११ + ९ + १० + ३० + ४ = ८४)$ चतुरशीति लक्ष-
प्रकारा योनयो भवन्ति । 'चतुरशीतलक्षान्ते भानवः' इति वचनानुसारं जीव-
पूर्व प्रोक्तचतुरशीतिलक्षसंख्याकासु विविधासु योनिषु जन्म गृहीत्वा मनुष्य-
योनौ जन्म गृह्णाति । तत्र सत्कर्मणा समुन्नतिम् असत्कर्मणा चावनतिं
लभमानः तत्फलं सुखदुःखे अनुभवति ।

तत्त्वरूपप्रसङ्गे देवर्षिनारदमुपदिष्टा ब्रह्मणा देवीभागवतेऽपि चतुर-
शीतिलक्षसंख्याका जीवयोनयः प्रोक्ता तथाहि—

सर्वे जीवा मिलित्वैव ब्रह्माण्डांशमुल्लूवाः ।

चतुरशीतिलक्षाश्च प्रोक्ता वै जीवयोनयः ॥

मानवेतरचतुर्विधभूतसंघस्य योनिषु स्वाभाविकसंस्काराश्रयेण तद्गता जीवा
क्रमोर्ध्वगामिनो भवन्ति, किन्तु मानवयोनौ जीवः स्वतन्त्रं सत् संस्काराधीनो
जायते । अतोऽसौ क्रमोन्नतिमप्राप्तो निजकर्मानुसारेण कदाचिदुन्नतः कदापि
चाव्रततो भिन्ना भिन्ना गतिमासादयति ।

उद्भिज्जयोनिमारम्य जरायुजयोनिपर्यन्तं जीवो निर्वाध-
क्रमोन्नतिमासादयति, यतो हि तासु योनिषु बुद्धेर्मालिन्येन जीव-
स्वकर्मणा स्वतन्त्रसंस्कारार्जनं न कर्तुं पारयति, केवलं प्रकृतिरेव
माता शिशुमिव स्वाभाविकसंस्काराननुसृत्य क्रमशो जीवान् सम्बर्द्धयति ।
यथा नद्याः प्रवहमाणः काष्ठखण्डोऽपवेगेनेव समुद्राभिमुखमानीयते तथैव
मानवभिन्ना जीवाः, प्रकृतेरूर्ध्वगामिना प्रवाहेण उद्भिज्जस्वेदज-
जाण्डजरायुजान्तं क्रमशः समुन्नता योनिं नीयन्ते । तदानीं प्रकृतिमातुरधीनत्वाद्

जीवाना क्रमोन्नतिनिर्वाध जायते, परन्तु मानवयोनिमधिगते जीवे पूर्णरूपेण पञ्चकोषा विकास प्राप्नुवन्ति, तत्राहङ्कारबुद्धयोरपि विकासो जायते । इदानीं मानव प्राकृतौ स्वामित्व स्थापयति, प्रकृतिमातुरधीनता च परित्यजति । अतः प्रागेव प्रकृतिदायित्वस्य तिरोधाने स्वयं मानव स्वकृतानां कर्मणा दायित्वं भजते । अतो मानवयोनौ धर्माधर्मयोरधिकारः समाम्नातः ।
तथाचोक्तम्—

मानुषेषु महाराज ! धर्माधर्मौ प्रवर्तते ।

न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥

इयं हि प्रथमा योनिः या प्राप्य जगतीयते ।

आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मणि शुभलक्षणम् ॥

मनुष्ययोनौ कर्मानुष्ठानाधीनत्वात् स्वीयपुरुषार्थैर्मानवः स्वीया समुन्नतिं मनुष्यानुमहति, स्वकीयेन पापकर्मणा च नोचामपि पापयोनिं प्राप्नुं शक्नोति । अतः शास्त्रेषु सर्वापेक्षया मानवजन्मनोऽभ्यर्हितत्वमुपपादितम् । अहङ्काराक्रान्तचित्तो मानवः प्रकृतेरूर्ध्वगामिनः प्रवाहं परित्यजन् स्वच्छाचारी सन् विपरीतगतिस्वरूपामपनतिं लभते । तस्मिन् समये धर्मो हि मानवसाहचर्यमाचारं शास्त्रीयविधानद्वारा तस्यावर्तति निरुध्य क्रमोन्नतिमार्गं तं परिचालयति । तथाचोक्तं शम्भुगीतायाम्—

सन्नतिं निखिला जीवा धर्मेणैव क्रमादिह ।

विदधाना सावधाना लभन्तेऽते परं पदम् ॥

पुराणानुसारं धर्मद्वारैव सर्वे मनोरथा पुरुषार्थाश्च सिध्यन्ति । अतो धर्मानुष्ठानमवश्यं कर्तव्यम् । तथाचोक्तं कृमपुराणस्य पूर्वार्द्धे—

धर्मात् सञ्जायते ह्यर्थो धर्मात् कामोऽभिजायते ।

धर्म एवापवर्गाय तस्माद् धर्मं समाश्रयेत् ॥ २।५५

धर्मो हि स्थावरजङ्गमात्मकस्य समस्तस्य पदार्थस्य धारकोऽस्ति, तत्प्राप्तिश्च कर्मणा ज्ञानेन च जायते । यदि मानवो ज्ञानकर्मभ्यां रहितो भवेत्तर्हि जगद्धारणार्थमपेक्षितायां शक्तेराविर्भावको न प्रभवेत् । अतो जगतो धारणमग्या धर्माख्यायां शक्तेः प्रादुर्भावाय कर्मणो ज्ञानस्य चावलम्बनमवश्यं विधेयम्—

धर्मात् सजायते सवमित्याहुः ब्रह्मवादिनः ।

धर्मेण धार्यते सव जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥

कर्मणा प्राप्नोते धर्मो ज्ञानेन च न संशयः ।

तस्माज् ज्ञानेन सहितं कर्मयोगं समाश्रयेत् ॥

(कृ० मु० पुर्वार्द्धं २।६२ ६३)

एवमेहिको पारलौकिकी वा समुन्नति साधयितुं समुद्यतेन पुसा धर्मोऽवश्यमनुसृतव्य धर्मा हि द्विविध देशधर्म, विश्वधर्मश्च । तत्र देशधर्म उच्यते यस्तत्तद्देशस्य संस्कृत्यनुसारं तत्तद्देशमात्रस्य मनुष्यैरनुष्ठेयो भवति । यथा भारतवर्णस्य देशधर्मो वर्णाश्रमधर्म । विश्वधर्मश्च स एव भवितुमर्हति यो विश्वकल्याणभावनया समस्तस्य विश्वस्थ मनुष्यैरनुष्ठेयो भवति । विश्वधर्माश्रयणेनैव विश्वबन्धुत्वस्योद्बोधनं सवत्र सौहादपूर्णया भावनायाश्च सम्पत्कस्य स्थापनं भवितुमर्हति । इममेव धर्ममाश्रित्य भारतस्य 'सुधैव कुटुम्बकम्' इति सवजनहितकारिणी भावना जागर्ति ।

आनन्द एव जीवस्य जीवनशक्तेरखिलपुरुषार्थानाञ्च मौलिकोऽस्ति आधारः । आनन्दप्रवासी जीव आनन्दकन्दसच्चिदानन्दचरणसरसीरूपाश्रयन् क्रमशः आनन्ददायिनी समुन्नतिकक्षामतिक्रमन् कृतकृत्यतामधिगच्छति । ये भगवद्गुणानुरक्तमात्मनो मन एकवारमपि भगवच्चरणकमलयो निवेशयन्ति न, तेषां कदाचिदपि यमाद् यमपाशहस्तेभ्यो यमदूतेभ्यो वा किञ्चिद्भय जायते । भगवति मनोनिवेशमात्रेणैव ते निष्कृतपापा भवन्ति, तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते भगवता शुकदेवेन राजानं परीक्षितं प्रति—

सकृन्मन कृष्णपदारविन्दयोर्निवेशितं तद् गुणराशिं यैरिह ।

१ न ते यम पाशभृतश्च तद्भूटास्वप्नेऽपि पश्यन्ति हि चीणनितकृता ॥ ६।१।१६

अत एव सारग्रहिणो गुणज्ञा सकलदोषदुष्टस्यापि कले एव प्रशसां कुर्वन्ति, यतस्तत्र भगवतो गुणनामकीर्तनेनैव मानव सत्ययुगे ध्यानस्य, त्रेताया यज्ञस्य, द्वापरे भगवत्सेवायाश्च फलं लब्ध्वा सवविधं पुरुषार्थं प्राप्य कृतार्थो जायते—

कलेर्दोषनिवे राजन्नस्ति हृद्येको महान् गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्ग परं व्रजेत् ॥

कते यद् ध्यायतो विष्णुं त्रेताया यजतो मलैः ।

द्वापरे परिचर्याया कलौ तद्वरिणीर्तनात् ॥

(श्री० मा० १२।३।१५।५२)

इदमेव जीवभावविकासक्रमाभिव्यक्तिविज्ञानस्य सारभूतं तत्त्वम्, एतदेव च चिज्जडग्रन्थिस्वरूपजीवविज्ञानस्य संक्षेपतो रहस्यमवगन्तव्यम् ।

यथा धर्मादयश्चार्वा मुनिवर्यानुकीर्तिता ।

न तथा वासुदेवस्य महिमा हृद्यनुवर्णिता ॥

(श्री० मा० १।५।६)

तस्माद्धर्मं खलु पुराणस्यास्त्यविभाज्यमङ्गमिति पुराणलक्षणकोटौ तस्य प्रवेशोऽनावश्यक एव । अत एव भगवता व्यासेन मन्वन्तरे धर्मस्योपन्यासो विहितः —

मन्वन्तर हिंस्रम उक्तय कमवासना ।

(श्री० भा० २।१०।४)

पुराणेषु योगसिद्धिमहिम्नो वर्णनविमर्शः

भारतीयाया सस्कृतेविद्यायाश्चावबोधार्थं पुराण विश्वकोषभूतमस्ति । पुराणवाङ्मये बहुनामेवविधना विद्याना सङ्केतो विवरणानि चोपलभ्यन्ते, याश्च विद्या इदानीमपि विस्मयमाहन्ति नितराम् । अलौकिककर्मणा विशिष्ट उल्लेखोऽपि पुराणानामेक वैशिष्ट्यं विभर्ति । पुराणप्रोक्तानि अलौकिकानि कर्माण्येव सिद्धय इत्युच्यन्ते शास्त्रेषु । ये खलु नियमं प्रक्रियाभिर्वा सिद्धय प्रजायन्ते, तेषा ज्ञानमावश्यकमेव ।

का नाम सिद्धि ? तत्प्रकाराश्च कतिविधा ? प्राचीने युगे कथं सिद्धय साफल्यमभजन् ? आधुनिके च समये कथं तासां ह्लास उपलक्ष्यते ? इत्यादि प्रश्नानां समाधानस्यावश्यकत्वात्तावत् किञ्चित् प्रस्तूयते ।

कयाऽपि लोकातीतशक्त्या अलौकिकेन वाऽपि सामर्थ्येन कस्यचन अद्भुतस्य पदार्थस्य या सृष्टिं विलोक्यते, सा खलु सिद्धिसत्तानिर्धारिणी, अद्भुतपदार्थजननशालिनी, देहैन्द्रियादिषु विलक्षणपरिवर्तनकारिणी, अलौकिकसामर्थ्य-प्रकाशिका लोकातीतशक्तिरेव सिद्धिपदेन सन्ततं व्यपदिश्यते तज्ज्ञैः । सिद्धेः पञ्च प्रकारान् आदिशति । योगदशने महर्षि पतञ्जलि । जन्मोषधिमन्त्रतप समाधिजा सिद्धय (४।१) श्रीमद्भागवते महर्षि व्यासोऽपि—जन्मोषधितपो मन्त्रयोगसिद्धिर्नरेतरे (४।६।१) तत्र प्रथमा जन्मसिद्धिः, अणिमाद्या भवति । यथा पक्षिणामाकाशादिगमम् कपिनादिना मुनोना जन्मान्तरीयपुण्यप्रभावा देव दासिद्धिक ज्ञानम् ।

द्वितीया ओषधिजा सिद्धिः, पारदादिरसायनानामुपयोगाद् जायमाना सिद्धिरोषधिजन्यत्वाद् ओषधिसिद्धिः । रसायनशास्त्रप्रणेता बौद्धो नागार्जुनाचार्यं स्वीयरससिद्धिग्रन्थेऽस्या सिद्धे विविधान् प्रकारान् उपयोगाश्च विशिष्टतयाऽभिव्यक्तवान् । रसायनस्य माहात्म्यप्राचुर्येणैव गोरक्षनाथाद्या महासिद्धा कालचक्रं विजित्य साम्प्रतमपि महीं विचरन्ति, स्वदर्शनेन भक्तान् अनुगृह्णन्ति, स्वोपदेशेन च जिज्ञासून् कृतार्थयन्तीति कर्णकंकिया श्रूयते । यथा वा सोमरसादिपानेन, विभिन्नोषधिसेवनद्वारा वा कामाकल्प निर्माणं पुन युवत्वप्राप्ति ओषधिसिद्धिः ।

सन्त्राभ्यांश्चैव जायमाना सिद्धिस्तु तृतीया । यथा मन्त्रद्वारा चित्तस्थैकाग्रतया इष्टदेवादिदर्शनम् । मन्त्राणामलौकिके प्रभावे सिद्धिहानाः साम्प्रतमपि वर्तन्ता केचन महाभागा, परन्तु मन्त्रजा सिद्धिर्वास्तविकीति पुराणानां दृढ

समुपजृम्भते प्रामाण्यम् । अनया सिद्धया आकाशगमनादीनि कार्याणि तु स्वतो निष्पद्यन्ते ।

तपसा सिद्धिश्चतुर्थी । तपः प्रभावेण तापसानां सकलसिद्धिर्भवति । सकल्पप्रभावाद्योगी—यदेव कामयते, तदेव भवति । तपसिद्धिप्रभावात् चित्ते विलक्षणा योग्यता जायते ।

समाधिजा सिद्धिस्तु पञ्चमी पातञ्जलयोगदर्शनस्य तृतीये विभूतिपादे विस्तरशः प्रतिपादिताऽस्ति, यथा श्रोत्राकाशयो सम्बन्धे कृतसयमस्य योगिनो दिव्य श्रोत्रं प्रवर्तते, श्रोत्राकाशयो सम्बन्धसयमाद् दिव्य श्रोत्रम्, (यो० सू० ३।४१)—

इत्थं योगशास्त्रादौ पञ्चविधानां सिद्धिना सामान्यतो निरूपणं वर्तते । न केवलं भारते वर्षे, न वा केवलं वेदपुराणादिष्वेव सिद्धानां चर्चा समुपलभ्यते, अपितु जैनग्रन्थेषु बौद्धग्रन्थेषु च तत्तदाचार्याणां जीवनचरिते सिद्धीनां सङ्केतः समुपलभ्यते । पाश्चात्यजगतो धर्माचार्याणां जीवनचरितेऽप्यनेका सिद्धयः चमत्कारजनयन्तीति नापरोक्षं प्रेक्षावताम् । ख्रिस्तमतः सस्थापकस्य 'क्राइस्ट' नामधेयस्य धर्माचार्यस्य विषये श्रूयन्ते बह्व्यसिद्धयः न्यूटेन्स्टामेण्टनामके ग्रन्थे । एवमुहम्मदीयधर्मसस्थापकस्य मुहम्मदमहाभागस्य जीवनचरितेऽपि दाराशिकोहनामा उपनिषद्दरसिकं प्रख्यातो लेखकः स्वीये 'रिसाल ए-हकनुमा' नाम्नि पारसीभाषानिवद्धे ग्रन्थे लिखति यद् अरवमरुभूमौ ववुरवृक्षस्य छायायां स्वकीयोद्गाया उपरि समासीनो मुहम्मदसाहबो यदा ध्वाने निमग्नो भवतिस्म तदा उपष्टातस्य परिवृंहितं देहभारं सोढुमशक्नुवती शनैः भूमौ उपविशतिस्म । इयमेव गरिमेति नाम्ना ख्याता सिद्धिः, अत्र देहस्य भार एतावत् परिवृंहितो भवति, यदधिष्ठितं पशुभारं वोढुं नितान्तं मशक्तं, पदात् पदमपि चलितुमसमर्थो भवति ।

मध्यस्थीयस्त्रिद्वीयधर्मानुयायिना भूयसा साधुना साध्वीना योषिता च जीवनचरिते प्रार्थनासमये स्वासनादुत्थानम्, आकाशगमनादिकं च विचित्रा सिद्धिः समामनन्ति तच्चरितनिबद्धार । बहूनां साधकानां जीवने बहुशोऽनुभूतमिदं तथ्यं यत् ते प्राथनासमये स्वासनेभ्योऽन्तराले उत्तिष्ठन्ति, परंप्राथनाया अवसाने शनैः शनैः आकाशात् तेषां देह आसनेऽवितरति । योगवासिष्ठे तु आकाशगमनादिसिद्धीनां बहुशः समालम्भो न केषामपि विस्मयाय कल्पेत, यथा श्रीरामः प्रति महर्षिं वसिष्ठं —

अनात्मविद् अमुक्तोऽपि न सोविहरणादिकम् ।

द्वयकर्मक्रिया कालशक्त्या प्राप्नोति राषवः ॥

सिद्धयो न केवल भारते वर्णे, प्रत्युत अस्मिन् विपुले जगति व प्राचीने युगे समभूवन् वर्तमाने काले सम्भवन्ति, भवष्ये च सम्भविष्यन्तीति नहि कश्चिदत्र विवादस्यावकाशः ।

प्राचीने युगे सिद्धीना भूयसी फलाभिव्यञ्जनशक्ति साक्षात् कुर्म । सत्त्व प्राचुर्योपजायमानतपसः प्रावल्यात्, आचरणस्य विशुद्धे, स्वाथभावनाया वैद्युर्गतात्, परोपकारपरायणानां जनानां परोपकारबुद्धेः सन्तत प्रायुर्गतात्, त्यागस्य च माहात्म्यात् सिद्धीना फलाविर्भावो भवतिस्म । तदानीं पूर्वोक्ता मिद्वय सहजरूपेणैव जगति साक्षात् क्रियन्ते स्म जनैः । एव गौरवमयपुराणनिर्दिष्टसिद्धीना हृदयावर्जका पन्थान, स्वमहनीयोत्कर्षेण जनानां मनासि आत्मानं प्रति आक्रष्टुं सवथा समर्था अभूवन् ।

साम्प्रतिके समये महोत्कषशालिनीनामपि सिद्धना सत्ताविचारप्रस्तावे कमपि ह्यासमेव विलोकयाम । साम्प्रत सिद्धना विरलेऽपि प्रचारे तासां मूलतोऽभाव वक्तुं न कश्चिदपि विपश्चित् शक्नोति । देवात् कालस्य माहात्म्यात्, सिद्धीनां फलाभिव्यञ्जन विरलता प्रयातम् । सिद्धीनां फलाभिव्यञ्जनाय साधकानां सात्त्विक जीवन सदाचार च अनिवार्यत्वेन अभिवाञ्छन्ति शास्त्रममज्ञा, परन्तु इदानीं परान्नमोजनेन दूषितोदराणाम् परापवादेन दग्धजिह्वानाम्, प्रतिग्रहेण च विकृतहस्तानां दूषितोदराणाम्, परापवादेन दग्धजिह्वानाम्, प्रतिग्रहेण च विकृतहस्तानां जनानां मन्त्रादिसिद्धयः कथंकार स्वाभिमत साफल्यं भजेयुः । सत्यपि एकादृशि दुरवास्थाग्रस्ते समये न किमपि नैराश्यं भजन्ति तज्ज्ञा, प्रतिकूलोऽपि समयः स्वोच्चाभिलाषसम्पादनेन साफल्यं नेयः । यदि जना विहाय आलस्यम्, ह्रूरोकृत्य च सिद्धीनां साफल्यं विषये सन्देहजालम्, स्वीयं जीवनं सात्त्विकभावापादनेन विशुद्धसदाचारपौषणे बद्धपरिकारा भवेयुः, तर्हि सिद्धीनां फलं नूनं प्रत्यक्षायमाणमेव भवेदिति नास्ति लेशोऽपि सन्देहस्य ।

पुराणानि सन्ति भारतीयसंस्कृते विद्यानां चाकर । तत्र स्थाने स्थाने यौगिकप्रक्रियायां योगसिद्धेः चार्पि समुल्लेखो विद्यते ।

योगदर्शनस्य प्रायः सर्वे विषयाः सन्ति प्रायोगिकाः । अतो दर्शनमिदं सर्वैरेवास्तिकनास्तिकैः समानं समाद्रियते । योगस्यावान्तरविषयेषु स्यान्नाम विदुषां विचारवैविध्यम्, परं क्रियाशानां प्रयोगे न कस्याप्यस्ति काचिद् विमतिः ।

यमनियमादिभिः शुद्धान्तःकरणस्तत्तद्धारणया प्राप्तसिद्धिर्योगी सर्वं कर्तुं शक्नोति । ऐन्द्रजालिकक्रियासु प्रायोः एकशक्तिस्तम्भनप्रक्रिया दृश्यते । इन्द्रजालक्रियाप्रदक्षकोऽनेकसंयोगवियोगरूपिणी क्रिया प्रदर्शयति, इन्द्रजालविद्यया

दर्शकानां दशनानि स्तम्भयति, येन द्रष्टारस्तस्य तत्तत्पदार्थसंयोगवियोगकार्यं कलापं ज्ञातुमसमर्था भवन्ति ।

यथेन्द्रजालक्रीडाप्रदर्शको विविधा क्रिया प्रदर्शयन्निन्द्रजालविद्यया दर्शकं दर्शनानि स्तम्भयति, येन द्रष्टारस्तस्य तत्तत्कार्यकलापं सम्भगवगन्तुं न पारयन्ति तथैव योगी दृक् शक्तिस्तम्भनक्रियया परकीयदृष्टितोऽन्तर्दधाति, येनोन्मीलितनेत्रोऽपि पुमान् स्वस्मितदृक् शक्तित्वान्न योगिनं द्रष्टुं शक्नोति । यदेन्द्रजालस्य साधारणक्रियया दृष्टिशक्तिः स्तम्भिता भवति, तदा योगिभिः सायमक्रियया किञ्च भवितुमर्हति ?

शरीरे प्रवेशनिगममार्गयोर्यावत्यो नाड्यः सन्ति, तासां परिज्ञानेन चित्तस्य परशरीरे प्रवेशः सम्भवति । योगसमाधिना स्थूलशरीराच्छूक्ष्मशरीरस्य बन्धनं शिथिलं भवति । सयमद्वारा चेतसो गमनागमनमार्गीयधमनीनां परिज्ञानेन सूक्ष्मशरीरस्य कुत्रापि प्रवेशक्रियायाः निगमनक्रियायाश्च परिज्ञानं योगिनो जायते । तदानीं योगी स्वेच्छया स्वशरीरास्निगत्य परकाये प्रवेष्टुं मर्हति, श्रीमद्भागवतस्यैकादशस्कन्धे पञ्चदशाध्याये लिखितमस्ति यत् परस्य शरीरे प्रवेष्टुकामो योगी तत्रात्मानं भावयन् यथा भ्रमर एकस्मात् पुष्पात् पुष्पान्तरं प्रयाति, तथैवात्मशरीरादन्यस्य शरीरे प्रविशति—

परकायं विशन् सिद्धात्मानं तत्र भावयेत् ।

पिण्डं हित्वा विशेषं प्राणो वायुभूतं षडङ्गिघ्नवत् ॥

(श्री० भा० ११।१५।२३)

यदा योगी सयमं द्वारीकृत्य परकीयमतः करणं प्रविशति, तदासौ तद्विषयेषु सयमं कुर्वाण परकायचित्तस्य सुविस्तृतं परिज्ञानं सम्पादयति । साधको योगक्रियायामग्रे सरन् यदा समाधिमासादयति, तदैव परकायप्रवेशयोग्यता मधिकरीति । योगी यमनियमादिनात्मबलं प्राप्य निजासनजयेन स्थूलशरीरं विजित्य प्राणायामेन प्राणान् वशीकृत्य प्राणमयकोशसहितं सूक्ष्मदेहं स्थूलदेहास्त्रिस्सार्यं प्राणशक्तिद्वारा परकायप्रवेशस्य ततो निर्गमनस्य च शक्तिं लभते । कस्यापि जीवस्यान्तःकरणभावः जिज्ञासमानो योगी तदीयज्ञानविशेषे सयमं विदधान् स्वकीयान्तःकरणं परकीयात् करणसम्बद्धं विधाय परेषाम् तत्करणभावं गृह्णाति ।

यथा भृशुकरराजो यत्र यत्र गच्छति, तत्र तत्रान्या अपि भृशुमक्षिका सहैव गच्छन्ति, तथैव परस्य काये प्रविष्टी योगी तत्र स्वशरीरवद् व्यवहरति । सयमद्वारा समानवायोविजयेन योगी तेजःपुञ्जमयो जायते । यत् समानवायुसमत्वमुत्पादयति । अतः समत्वेन च गुणेन साधके सर्वा शक्तयः समाकृष्यन्ते । यथा मर्यादावान् समभावसम्पन्नः ससुद्रो भूमिस्थितान् जलराशीन् नदीद्वारा

स्वस्मिन् समाकर्षति, यथा वा समदर्शी भगवान् भास्करः स्वकीयकिरणैरि-
तस्ततो विकीर्णान् रसान् स्वस्मिन् समाकर्षति, तथैव शरीरस्थित समानो
वायु स्वरूपतो वियुज्यमानो विकर्णं तेज-शक्तिं समाकृष्य योगिन शरीर
तेजोमय विद्यते । यथा वैज्ञानिका तन्त्रक्रियाद्वारा प्राणिना छाया रूपचिह्नानां
धारणशक्तिं समुत्पाद्य फोटोग्राफनामके यन्त्रे मनुष्यादीनां मूर्तिर्यथावत् प्रका-
शयन्ति, तथैव योगिनोऽपि पूज्य-मन्त्राकारेण सयमेन पूज्यमज्ञान परजन्म
संस्कारेषु च सयमेन परजन्मज्ञानं कर्तुं प्रभवन्ति ।

यथा रूपविषयकसयमेन योगिन शरीरस्वरूपं केनापि द्रष्टुं न शक्यते,
तथैव शब्दविषयकसयमेन श्रोत्रग्राह्यशक्तिरपि स्तम्भिता भवति । येन
योगिन समुच्चारितशब्दमपि न कश्चिच्छ्रुतुमर्हति । एव स्पर्शरसगन्धानां
सयमेन योगिन शरीरस्य स्पर्शरसगन्धानां पाद्वंस्थ पुरुषो नावगन्तु
प्रभवति ।

यथा समेषां शब्दानामाश्रय आकाशः, तथैव समस्तानां प्राणिनां कर्णेन्द्रि-
याधारोऽप्याकाश एव । यथा दाहिकया शक्त्या साकं पावकस्य सवन्धः,
तथैव शब्देन सहाकाशस्य संबन्धो विद्यते । आकाश एकस्मिन् स्थाने समुच्च-
रित शब्द स्थानान्तरं गच्छति । यतस्तयोर्मध्य आकाशातिरिक्तं किमप्यन्य-
न्नास्ति । अतः शब्दाधार आकाश एव सिध्यति । कर्मेन्द्रियस्याकाशसंबन्धादेव
शब्दं श्रूयते । पिहिते कर्णे आकाशसंबन्धाभावान्न शब्दं समाकर्ष्यते । अतः
आकाशेन सह कर्णेन्द्रियस्यास्ति साक्षात् संबन्ध इति निश्चीयते । आकाशस्या
वरणराहित्यात् सर्वव्यापित्वे नास्ति कश्चित् सन्देहलेशः । तथा च कर्णेन्द्रिया
काशयोराश्रयाश्रयिभावसंबन्धे सयमेन योगिना दिव्या शक्तिरधिगम्यते । यथा
सूक्ष्मादपि सूक्ष्मो निगूढादपि निगूढोऽतिदूरस्थोऽपि शब्दं श्रूयते योगिना ।

स्थूलशरीराकाशयोः संबन्धे सयममनुतिष्ठान् योगी यदा लघुतुला-
दिपदार्थेषु धारणां कुर्यात्तदा तस्मिन् लघुत्वसिद्धिर्जायते । तथा योगी यथेच्छ-
माकाशे भ्रमति, तिष्ठति, स्थानात् स्थानान्तञ्च गन्तुं प्रभवति ।

यदा योगी संयमेन भूतानां विजयं कुरुते, तदा स्वतः एव प्रकृतिस्तदधी-
नतां प्रतिपद्यते । यथा गावः स्ववत्सान् स्वतो दुग्धं पाययन्ति, तथैव पञ्चम
हाभूतविजयेन वशीभूता प्रकृतिः स्वयमेव योगिनं सेवते ।

सिद्धिद्विविधा—परा, अपरा च । तत्र विषयसंबन्धिन्योऽपरा सिद्धयो
मुमुक्षुभिर्योगिभिर्हेया स्वस्वरूपानुभवोपयोगिनी परा सिद्धिः । तत्र परासिद्धि-
स्तदुपयोगिन्यश्चान्या सिद्धयो योगिभिरुपादेया, हेयाश्च विषयसंबन्धिन्यो-
ऽपरा सिद्धयः । यदि साधकस्तीव्रवैराग्ययुक्तो मनसः सुदृढतया योगैकवर्त्येभ्यो

मुखं परावर्तयन् तत्र न मुह्यति, तर्हि शान्तिमय तत्स्थानं प्राप्नोति, यत्र गमनेन निखिला अपि मनोवसना पूणतामापद्यन्ते । सत्त्वगुणप्रभावेण रजस्तमोमलेऽपसारिते, अन्त करणे च निमलतामुपगते ऋतम्भराख्या वृष्ण-ज्ञानमयी बुद्धिरुदयते । मलमलीमसेऽन्त करणे भगवत्साक्षात्कारो न सम्भवति, अपि तु मलराहित्याद् निर्मलमन्त करण भगवद्दर्शनाय समर्थः भवति । साधन-वैराग्याभ्या पक्षाभ्यामुडङ्गीयमान साधको ह्यस्य इवात्मदर्शनसामर्थ्यं लभमान स्तीव्रवैराग्योदयाद् विविधे चाकचिक्ये ग्रस्तो न भवति, अपि तु शने शनेर्भगवद्दर्शनाधिकारी भवन् पर कल्याणस्वरूप कैवल्यपदमासादयति, यदा सत्त्व-गुणस्य प्रवलप्रवाहाद् रजस्तमसो मल पूणरूपेणापसपति, तदा पुरुष स्वकीय यथार्थस्वरूपमधि गच्छति । यथैकोऽग्निस्फुलिङ्गोऽनेकानग्निस्फुलिङ्गानुत्पादयति, तथैव योगबलेनैकमन्त करणमनेकत्वं प्रतिपद्यते । महत्तत्त्वमधिगच्छन् योगी यथेच्छमनेकान्यन्त करणानि स्रष्टुमर्हति । योगसाधनेन स्वस्वरूपज्ञानमधिगतवताऽत्मज्ञानिना योगिना सिद्धय स्वत एव प्राप्यन्ते । यद्यपि स्वरूपोपलब्धौ सत्या साधक प्रकृतिलीलया न पुनश्च स्यते, परन्तु व्युत्थानदशाजनितासु सिद्धिषु समाकृष्टं सन् जडभरतवद् विपन्नो भवितुमर्हति । अतो मुमुक्षुभिर्योगिभि सिद्धयो हेया एव ।

योगशास्त्रे साधकस्त्रिविधोऽभिमत — अधमो मध्यम उत्तमश्च । तत्र साधनपथेऽग्रे सरत् सिद्धिभोगी साधकोऽधमो निगद्यते । सिद्धीरवलोकयन्मपि तद्भोगपराङ्मुखो मध्यम । यस्तु न कथञ्चित् सिद्धिमीक्षते, नापि समीहते, स उत्तम । अतः परवैराग्यसनाथ उत्तमसाधक एव कैवल्यस्य सर्वसाधिकांशकारी, तेनैव च त्वरित कैवल्यमासाद्यते ।

यथावद् योगसाधनानुष्ठानेन ज्ञानोदये योगिनामन्त करणतो निखिल सन्देहो दूरीभवति । अतो योगिनो यथेच्छ समेषा वस्तुना यथार्थं ज्ञानं जायते । योगी यत्रैव स्वीया ज्ञानदृष्टि प्रसारयति, तत्रैव तस्य बुद्धिर्देशकालपरिच्छेदरहिताऽभ्रान्ता सती प्रयाति, तथा च तत्र त्रिकालदर्शित्वमपपद्यते ।

यदा साधको मनः प्राणमिन्द्रियाणि च वशे कृत्वा स्वकीयं चित्तं परमात्मनि नियोजयति, तदैश्वर्यभावयतस्तस्य समक्षं बह्व्यसिद्धय उपतिष्ठन्ते । तदुक्तं श्रीमद्भागवते महापुराणे—

जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः ।

सयि धारयतश्चेत् उपतिष्ठति सिद्धय ॥ श्री० मा० ११।१५।

सिद्धीरेता समुपलभ्य योगिना सर्वं कर्तुं शक्यते । पाषाणे प्रवेष्टुं पायते, आवरणरहितेऽग्नौ तिरोहितेन भूयते, पञ्चापि भूतानि योगिना क्लेशदानिनः भवन्ति । योगी शिलायां प्रवेष्टुमर्हति, जलं तमाद्रं कर्तुं न शक्नोति,

पावकस्तदीय शरीर न दहति । न च वायुं शृण्वन् कर्तुं मर्हति । इभा अष्टौ सिद्धय ईश्वरीया सन्ति । एताभिर्योगिन ईश्वरस्वरूपता प्रतिपद्यन्ते, ईश्वरा नुकम्पयैवैता समधिगम्यन्ते च ।

किञ्च श्रीमद्भगवत्स्यैकादशे स्कन्धे—

कया धारण्या कास्वित् कथंस्वित् सिद्धिरच्युत ।

कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिना सिद्धिदो भवान् ॥ (११।१५।१)

इति उद्धवस्य प्रश्ने भगवान् श्रीकृष्ण प्रोक्तवान्—

सिद्धयष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारगै ।

तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ (११।१५।२)

तथाहि अष्टसु सिद्धिषु तिस्रोऽणिमा महिमा लघिमासिद्धयस्तु शारीरिक्य सन्ति । आसा प्राप्तिरैन्द्रियकी सिद्धिरस्ति । इच्छानुसार लौकिकपारलौकिकपदार्थानुभाविका प्राकाम्यसिद्धिः । मायायास्तत्कार्यस्य च सञ्चालनमीशिता सिद्धिः गुणेष्वसङ्गो वशिता सिद्धिः । स्वेच्छया कामनासुखप्राप्तिकामावसायितानामन्यष्टमी सिद्धिः एता अष्टाऽपि सिद्धयो मयि स्वभावत एव तिष्ठन्ति । येभ्योऽहं ददामि तैश्च शतं प्राप्यन्ते । यथा चोक्तं श्रीमद्भगवते—
“एता मे सिद्धयः सौम्य ! अष्टौ चोत्पत्तिका मताः” (श्रीमद्भगवते ११।१५।५)

एतदतिरिक्ता अनूर्मित्व-दूरश्रवण-दूरदर्शनत्व-मनोजवत्व-कामरूपत्व-परकायप्रवेशन-स्वच्छन्दमृत्यु-अप्सरोभिः सहक्रीडा-देवदशन-सकल्पसिद्धि-अप्रतिहतगत्याज्ञा इतीमा दश सिद्धयः सत्त्वगुणस्य विशेषविकासाद्भवन्ति । त्रिकालज्ञत्व-द्वन्द्वराहित्य-परचित्ताद्यभिज्ञता-अग्नि-सूर्य-जल-विषादीनां शक्ति-प्रतिष्ठम्भनत्व-अपराजयत्वानीत्येता पञ्चापि सिद्धयो योगिना भवन्ति ।

किञ्च, कया धारण्या कीदृशी सिद्धिरवाप्यत इत्यपि तत्र विस्तरतो वर्णितम्, योगधारणाभिः प्राप्यमाणसिद्धीनां नामनिर्देशोऽपि कृतोऽस्ति । तथा हि—यः पञ्चभूतानां सूक्ष्मास्तन्मात्रा ईश्वरशरीरमिति बुद्ध्या तन्मात्रकं भेदशरीरमिति भावयन् साधकोऽणिमानं सिद्धिं प्राप्नोति । यः स्वीयमनो महत्वाकारं कृत्वा महत्तत्त्वरूपेण मा ध्यायति, स महिमानं सिद्धिमवाप्नोति । यो वाय्वादीनां चतुर्णां भूतातां परमाणून् मदात्मकान् मत्वा चित्तं मदाकारं कुरुते, स लघिमानं सिद्धिं प्राप्नोति । यः सात्त्विकमहद्भारमत्स्वरूपं मत्वा तत्र धारणां करोति, स प्राप्तिं सिद्धिं प्राप्नोति । यो महत्यात्मनि मयि मानसं धारयति, स प्राकाम्यसिद्धिमवाप्नोति । यः च्छानुसारं सर्वे भोगा लभ्यन्ते । यः कालस्वरूपे विश्वरूपे मयि धारणां करोति, स ईशित्वसिद्धिमवाप्नोति । अनया जीवान् स्वेच्छया प्रेरयितुं

सामर्थ्यमुपलभ्यते । यस्तुरीयाख्ये भगवति नारायणे मयि मनो धारयति, स कामावसायित्वसिद्धिं प्राप्नोति, यया तस्य सर्वा कामना पूर्णा भवन्ति । श्वेतद्वीपपतौ शुद्धधर्ममये मयि चित्त धारयन् योगी पङ्क्तिरहितो भवति । य आकाशात्मनि ययि मनसा सहानाहतनाद चिन्तयति, स दूरश्रवणसिद्धिं लभते । यो योगी नेत्र सूर्ये, सूर्यश्च नेत्रे सयोज्य मा मनसा ध्यायति, स सूक्ष्म दृक् सन् दूरदर्शनसिद्धिमाप्नोति । यथा स समस्त विश्व पश्यति । यो मनो देह च प्राणै सह मयि सयोज्य मम धारणा करोति स मनोजवत्वसिद्धिं लभते । अनया यत्रेच्छति तत्र तत्क्षणे समुपगच्छति । यो योगी मन उपादाय (उपादानकारण कृत्वा) यद्यद् रूप वभूषति तत्तदनुकूल रूप धत्त इत्येषा कामरूपसिद्धिः । परकायप्रवेशमिच्छन् योग्येव भावयेद् तस्मिन्नेव शरीरे ऽस्मि । एव भावनया तस्य प्राणवायुयथा भ्रमर एक पुष्प परिहृत्य पुष्पान्तर गच्छति, तथैवात्मशरीर त्यक्त्वा परकाये प्रविशति—

(श्रीमद्भागवते ११।१५।४-२३) ।

सकामाना साधकाना हिताय नानाविधाना सिद्धिना वर्णनं पुराणे-
तिहासयोर्योगशास्त्रेषु चोपलभ्यते । सिद्धीनामनेकेषु सत्स्वपि योगदशनस्य विभूतिपादे भगवता पतञ्जलिना सिद्धेश्चर्यस्त्रिंशद्भेदा समाप्ता तास्वष्टौ सिद्धयो मुख्या सन्ति । पञ्चमहाभूतविजयानन्तरमणिमादयो पूर्वोक्ता अष्टौ सिद्धयः स्वयमुपतिष्ठन्ते ।

योगसाधनेन स्वस्वरूपोपलब्धौ जातायामपि पूर्वसंस्कारजन्या व्युत्थान-
दशमधिगतवता योगिना सिद्धयः स्वत एव प्रतिपद्यन्ते । वस्तुतः समाधिजन्ये मुक्तिपदे सिद्धयो विघ्नकारिण्य एव सन्ति । अत एव चञ्चलचेतसो योगिन एव सिद्धिमपेक्षन्ते । सर्वा अपि ता समाधेर्नित्यानन्दशुद्धाद्वैतदशायाः प्रत्युद्-
जनिका एव । अत एव योगिनः सावधानीकृतुं भगवता पतञ्जलिः । विभूतिपादे—
“ता समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः” (३।२७) इति योगसूत्रमाविष्कृतम् ।
यद्यपि स्वस्वरूपोपलब्धौ सत्या साधकः प्रकृतिलीलया न पुनर्गन्तुं शक्यते,
तथापि व्युत्थानदशाजनितासु सिद्धिषु समातिष्ठन् जडभरतवद् विपन्नो भवितु-
मर्हतीति प्रधान्येन समुन्नतयोगिनः सावधानीकृतुं सिद्धान्तोऽयं निर्णीतः । अतो
लोकिकपक्षे सर्वविधा अपि सिद्धयो मुमुक्षुभिर्हया एव । तथा चोक्त श्रीधीश
गोतायाम्—

महतो ज्ञानिनश्चैव योगिनोऽपि तपस्विनः ।

सिद्धिं सार्थैरनेकै हि मोहयतीति निरन्तरम् ॥

आकाशमनचक्रेऽस्मिन् स्वविलासात्मके मुहुः ।

भोक्षयामास च रुन्धनाः धूयन्त्येवैव समन्ततः ॥

वस्तुतः सिद्धयः परमाथमार्गे वाधिका एव सन्ति । अतः सिद्धिर्न वाञ्छनीया, तत्प्राप्त्या मुमुक्षुयोगिना योगमार्गेऽन्तराया आविर्भवन्ति । सिद्धिभ्यः सकामानां साधकानामभ्युदयस्त्ववश्यं भवति, परन्तु मुमुक्षूणां कृते वाधिका एव भवन्ति ताः, न साधिका —

सवस्याभ्युदयस्यापि बीजेषु योगरिद्विषु ।

मत्सायुज्यदशाप्राप्तौ वाधिकास्ता न साधिकाः ॥ ४।१३ ॥

यस्य चित्तवृत्तिभगवदुन्मुखा न भवति, यस्मिन्नन्वपीयस्यपि विषया-सक्तिर्विद्यते, एवम्भूतेन पु सा यदि सिद्धयः उपलब्धा स्युः, तर्हि ताभिस्त-स्यभिमानं वर्धते । विषयप्राप्तौ भोगे च सिद्धोनामुपयोगो भवति, येन, भोगे वाधाया आशङ्कोपतिष्ठते । तस्या विनाशे सिद्धयः उपयुज्यन्ते । परिणामे साधकः कस्य रावण-हिरण्यकशिपुवदसुरभावापन्नतया क्रूरो भवति । अतः प्राप्तुं सिद्धिषु साधकस्तत्र न रमेत, अपि तु ता विघ्नरूपा इति मत्वा परित्यजेत् । अतः एव साधका ब्रह्मलोकभोगमपि प्राप्य ब्रह्मसामर्थ्यं वोपलभ्य सिद्धिभ्यः पृथक् तिष्ठन्ति । तेषां कृते वास्तविकी सिद्धिस्त्वन्तःकरणस्य सम्यक् शुद्धिरेवास्ति । यत्र भगवदतिरिक्तस्य कस्यापि स्थानं नास्ति—

अन्तरायान् वदन्त्येता युज्यन्ते योगमुत्तमम् ।

मया सम्पाद्यमानस्य कालक्षणहेतवः ॥

जन्मौषधितपोमन्त्रैर्वावितीरिह सिद्धयः ।

योमेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं ब्रजेत् ॥

(श्री. भा. १।१।५।३३-३४)

योगसूत्रे च “जन्मौषधिमन्त्रतपसमाधिना सिद्धयः” (४।१) इति सूत्रयुक्ता भगवता मन्त्रश्रुतिना तु पञ्चविधा सिद्धयः प्रोक्ता । तत्र जन्मतः सिद्धिर्यथा परब्रह्मसंशुद्धिदेवे महर्षिकपिलादौ च जन्मतः एव सिद्धिश्चपन्ना । औषधादिनापि सिद्धयः समुत्पद्यन्ते, यथा रसायनादिना ताम्रसुवर्णनिर्माणं कायाकल्पकरैरौषधैश्च जरानशपूर्वकं दीर्घायुष्ट्वप्राप्तिर्यथा महर्षेःश्च्यव नस्य । मन्त्रैरपि सिद्धिः प्राप्यते, यथा गुटिकादिसिद्धिद्वारा आकाशगमनम्, तान्त्रिक-मन्त्रसाधनेन मारणम्, वशीकरणम्, उच्चाटनादिकायञ्च । तपसार्जपि सिद्धिः रधिगम्यते । यथा तपसाधनेन विश्वामित्रस्य ब्राह्मणत्वाधिगमः । भक्तप्रधानस्य नन्दिकेश्वरस्य मनुष्यतो देवत्वप्राप्तिश्च । समाधितः सर्वविधसिद्धिर्लाभस्तु योगसूत्र तृतीयपादे विस्तृतं प्रदर्शितं । सर्वा अपि सिद्धयः समाधिसिद्धे विघ्नस्वरूपा एव । यतः सर्वसामपि साहाय्यकारि साधनं समाधिरेव । यतः शुक्लदेवादिभिः प्राक् साधनानि कृतानि, अतो वर्तमानजन्मनि सिद्धिरधिगता । औषधादिनापि शरीरतादृशमेव जायते यादृशं समाधिना सपद्यते ।

राज्ञ शयति कन्यया सुकन्यया बालमुलभचापत्येनारण्ये यदा महर्षे-
श्च्यवनस्य चक्षुषी कण्ठकेन विद्धे, तदा शयति सैनिकानां शकुन्मूत्रनिरोधो
ऽभवत् । तदुक्तं श्रीमद्भागवते—“शकुन्मूत्रनिरोधोऽभूत् सैनिकानां च
तत्क्षणात्” (६।३।५) ।

अपि च शयति सोमयज्ञे महर्षिणा च्यवनेन स्वतपः प्रभावेणासौम
पावप्यश्विनीकुमारौ सौम पायितौ, तमसहमानो देवराजस्तौ हन्तु यदा वज्र
माददे, तदा महर्षिश्च्यवनं सवज्रमिन्द्रस्य बाहुं स्तम्भयामास —

हन्तु तमाददे वज्रं सद्यो मन्थुरमर्षित ।

सवज्रं स्तम्भयामास भुजमिन्द्रस्य मागव ॥

(श्री० भा० ६।३ २५)

इदं सर्वं पर्यालीच्य महर्षेश्च्यवनस्य तपःसिद्धौ न कश्चिदस्ति
सन्देहलेशः ।

भगवन्तं श्रीरामं परावर्तयितुकामाय सेनापरिजनयुताय भरताय सिद्धे
स्वयेण भरद्वाजेन महर्षिणा विहितं सावभौमेनापि राज्ञा विधातुमशक्यमा-
तिथ्यं दर्शं दर्शं कस्य सचेतसो योगसिद्धिविषये सन्देहकलङ्कपङ्कलेश-
संभवेत् ?

श्रीराम साक्षात्कर्तुं चित्रकूटगमनसमये तथैराजे प्रयागे भरद्वाजाश्रमे
निवासाय कृत्तमर्द्धि-भरत भरद्वाजो निमन्त्र्य यज्ञशालां प्रविश्य आचम्य
नेत्रे प्रमृज्य प्रणम्य च निखिलशिल्पकलाकोविदं विश्वकर्माणमाहूयातिथ्यं
सामग्रीसम्पादनाय समाज्ञप्तवात् । अथ महर्षिणाज्ञप्तं स तत्कालं विविधा
शयनाशनोपवेशनादिभिरङ्गमातिथ्यसाग्रीमुपस्थापयामास । ततो दिव्यात् अपूर्वं
त्वात्, अत्याश्चर्यजनकत्वात्, द्रागुत्पन्नविविधविचित्रवस्तुसमूहत्वाच्च सर्वं
विस्मिता अभूवन् ।

तत्क्षपुराणेषु निर्दिष्टां विश्वामित्रवशिष्ठयोरुत्पत्त्यां सिद्धयः कस्याश्चर्य-
जनिका न भवन्ति । तपःसिद्धिप्रभावादेव विश्वायित्रेणाभिनवा सृष्टिः कृता,
स्वर्गात् पात्यमानोऽपि त्रिशङ्कुरन्तराले स्थापितः ।

“आज्ञां गुरुणामविलङ्घनीया” इति सिद्धान्तेन पितुर्यदनेराज्ञया मातु-
रेणुकाया परशुरामेण शिरसि छिन्ने आज्ञापरिपालनात् प्रसन्नेन पित्रा जम-
दग्निना तपःसिद्ध्या रेणुका पुनरुज्जीविता । तपःसिद्धिप्रभावेणैव राज्ञा
भगीरथेन भव्या भगवती भार्गवी भूतले समानीयास्माकं ह्यमोचरीकृता ।
तपःसिद्धयैवागस्त्येन दुर्धर्षोऽपि समुद्ररुचुकुकीकृतः । समाधिसिद्धेः पूर्ण-
प्रभावो दक्षिचिमुक्तिद्वारा स्वास्थिप्रदानसमये दृश्यते । सादरं देवे प्रार्थितं

इन्द्रस्य वज्रनिर्माणार्थं परोपकारबुद्ध्यास्थिप्रदानायोद्यतो महर्षिर्दधीचिर्यदा
परे ब्रह्मणि मन सयोज्य समाधावस्थित, तदा स गत शरीरमपि नाज्ञातवान्
घन्या खल्वस्माक पूर्वजा ये परोपकाराय स्वशरीरस्थमस्थपि सहर्षं प्रायच्छन्
किमुत घनादिकसू—

यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वहृक् स्वस्तवन्धन ।

आस्थित परम योग न देह वुवुषे गतम् ॥

(श्रीमद्भगवते ६।१०।१२)

मैथिलीमन्वेष्ट लङ्का गच्छतो भगवतो हनुमतो मध्येसमुद्र सुरसया सह
जाते साक्षात्कारे भूयोभूयस्तपेक्षया द्विगुणिता कायवृद्धिं दर्शं दर्शमभयो
कायवृद्धिसिद्धौ न भवितुमर्हति कस्यापि कापि विचिकित्सा । पुनरग्रे सिंहिका
साक्षात्कारे “सक्षिप्य मुहुरात्मान निपपात महाकपि ” (वा० रा० ५।१।८२)
भूयो लङ्काप्रवेशसमये ता दुष्प्रवेश्या मत्वा देहं सक्षिप्य मार्जारमात्रशरीरो
भूत्वा प्रविवेश । एवमशोकवाटिकाया मन्दिहानाया सीताया समक्ष कामाव
सायित्वसिद्धिं प्रदर्शयितुमुद्यतो भगवान् हनुमानुवाच—

न मे जानाति सत्त्व वा प्रभाव वासितेक्षणा ।

तस्मात् पश्यतु वैदेही यद्रूप मम कामत ॥

(वा० रा० २६।३४)

एवं लङ्काया यत्र तत्र हनुमत शरीरस्य सकोचविकासौ दृष्ट्वा तत्रा-
ष्टविधमिद्विसद्भावे न कश्चिदस्ति सन्देहलेश । योगसिद्धिप्रभावात् प्रकृति-
योगिना वश्या भवति, प्रकृतेस्तद्वश्यत्वाद् योगिभि कायस्य महत्त्वह्रस्व-
त्वादिक सर्वं कर्तुं पायते ।

योगसिद्धिषु बह्व्य सिद्धय आत्मज्ञानिना यै गिनामेव भवन्ति, कियन्त्योऽ
ज्ञानिनामपि भवन्ति । आत्मज्ञानहीना साधका सिद्धिमुपगता भ्रष्टा भवन्ति ।
यतस्ते सासारिकसुखप्राप्तये ता उपयुञ्जते, परिणामे आत्मोन्नतिच्युतास्ते
भवन्ति, किन्वात्मवेत्तार आत्मोपलब्धौ सदाऽप्रेसरीभवन्त्येव । अत एवोक्त
हरिवंशे हरिवंशपर्वणि—“योगो हि दुर्लभो नित्यमल्पप्रज्ञैर्न सशय”

(१८/१५) ।

वस्तुतः पुराणसिद्धान्तानुसारं सर्वैश्वर्यसम्पन्नस्य भगवतोऽनुकम्पया
शमादिसम्पन्नेषु यमनियमादिना विशुद्धहृदयेषु भगवद्भक्तेषु सर्वा सिद्धयोऽ
नाश्चैवमेवोपतिष्ठन्ते । अत एव पर्वतात् पात्यमानस्यापि प्रह्लादस्य न कापि
क्षतिरजायत, नापि हस्तिना ताडयमानस्य तस्य काऽपि वेदनाभवत्, न च
विषमैदिकभक्षणेनापि किञ्चिदनिष्ट जातम्, न वा ब्रह्मण प्राप्तवरयापि

होलिकाया सहायनौ दह्यमानस्य तस्य शरीरं दग्धुं वह्निं प्राभवत् । पराणेषु स्थले स्थलेऽवतारधारिणा रामकृष्णादीना महापुरुषाणां सिद्धेर्दर्शनं तु बोध्यत एव ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे द्वाविंशतिधा सिद्धयो नामग्राह्य गृहिताः सन्ति यथा—१—अणिमासिद्धिः, २—लघिमासिद्धिः, ३—प्राप्तिसिद्धिः, ४—प्राकाम्यसिद्धिः, ५—महिमासिद्धिः, ६—ईशित्वसिद्धिः, ७—वशित्वसिद्धिः, ८—कामावसायित्वसिद्धिः, ९—दूरश्रवणसिद्धिः, १०—परकाय-प्रवेशसिद्धिः, ११—मनोजवित्वसिद्धिः, १२—सर्वज्ञत्वसिद्धिः, १३—अभीष्टसिद्धिः, १४—अग्निस्तम्भनसिद्धिः, १५—जलस्तम्भनसिद्धिः, १६—चिरजीवित्वसिद्धिः, १७—वायुस्तम्भनसिद्धिः, १८—क्षुत्पिपासा-निद्रास्तम्भनसिद्धिः, १९—वाक्सिद्धिः, २०—मृतानयनसिद्धिः, २१—सृष्टिकरणसिद्धिः, २२—प्राणाकषणसिद्धिश्च ।

तदनन्तरं सर्वसिद्धिप्रदा मन्त्रसिद्धिमुद्दिश्य तत्प्राप्त्युपायोऽपि तत्र दर्शितः—

अनेन योगिनः सिद्धिं मुनीन्द्राश्च सुरास्तथा ।

शतलक्षणपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेत् सताम् ॥

एव मार्कण्डेयपुराणस्य चत्वारिंशदध्याये सलक्षणमष्टसिद्धीनामुल्लेखं कृतोऽस्ति (४०।३०-३४) ।

शिवपुराणे उमासहिताया षड्विंशाध्याये सप्तविंशाध्याये च सिद्धीनां स्वरूपं फलञ्च प्रदर्शितमस्ति । तत्रोक्तं यत्—‘यः प्रतिदिनमेकाग्रचेतसा ओङ्कारस्याभ्यासकरोति तस्य किञ्चिदप्यसाध्यं न भवति, मनोवाञ्छिता सिद्धयो जायन्ते, स सर्वज्ञः समदर्शी स्वेच्छानुसारं रूपं धृत्वा सवत्र विहरति, कदाचिदपि विकारैर्नाभिभूयते । स साक्षाच्छिव एव भवति, इत्यत्र न काचित् सतीति ’ ।

“भ्रुवोर्मध्ये लालटवर्तिनं बालसूयतेजसमग्निं साक्षात्कृत्य योगी इच्छानुसारं रूपधारणसामर्थ्यवान् सन् यथेच्छं शरीरं धृत्वा क्रीडति । स कारणतत्त्वं शान्तवयित्वान्यशरीरे च प्रवेष्टुमणिमादिसिद्धीं प्राप्नुः सर्वं द्रष्टुं ब्रूयत्यथ शब्दं श्रोतुं माकाशे विचरितुं च सिद्धीं प्राप्नोति । सूयप्रभवः महाज्योतिर्मयः महापुरुषः साक्षात् साधको मृत्युमतिक्राम्यति, मोक्षलाभाय ततोऽन्यो न कश्चिद् मार्गोऽस्ति” (२७।२५) ।

महाभारते तु स्थले स्थले योगसिद्धये प्रभावो दृश्यते, विशेषतः शान्ति-पर्वणि (३२०) अध्याये सिद्धयेऽर्चा कृतास्ति । यत्र राज्ञो धर्मध्वजस्य जन-

कस्य ज्ञानपरीक्षार्थं मिथिलामुपस्थाय सुलभानाम्नी का चिद् योगिनी भिक्षा-
चर्चाव्याजेन तत्साक्षात्कार कृतवती । तेन कृतातिथ्या गृहीतभोजना विद्वत्स-
भामध्ये मन्त्रिभिः परिवृतत मोक्षविषये जिज्ञासमानाऽपि जनकस्य
जीवनमुक्तत्वे सदिहाना सा स्वयोगशक्तिवलेन स्वसूक्ष्मबुद्धिद्वारा जनकस्य
शरीरैः प्रविष्टा सती निजनेत्रद्वारा राज्ञो नेत्रकिरणानि सयम्य योगवलेन
तच्चित्तं वद्धवा वशीचकार । सोऽपि तत्प्रभाव ज्ञात्वा स्वभावद्वारा तद्भाव
गृहीत्वा अतिष्ठत् । तदनन्तरं तयो प्रश्नोत्तरमजायत-

सुलभा त्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ससशया ।
सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपते ॥
नोत्राभ्या नेत्रयोरस्य राक्षसीन् सयभ्य रश्मिभिः ।
सा स्मित बोधयन्ती योगगन्धर्ववन्ध्व ह ॥
जनकोऽप्युत्सयन् राजा भावमस्या नृपोत्तम । ॥
प्रतिजग्माह भावेषु भावमस्या नृपोत्तम । ॥
तदेकस्मिन्निविष्टाने सवाद, श्रूयतामयम् ।
छत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डिकैः ॥

(म भा शा प ३२०।१६।१९)

योगसिद्धिप्रभावादेव व्यासेन सञ्जयाय दिव्यदृष्टिं प्रदत्ता, यो दूरस्थोऽपि
समस्त महाभारतयुद्धमपश्यत् ।

योगिनो योगमग्रेसरतो येऽन्तराया समुद्भवन्ति ते योगविघ्नशब्देनो-
च्यन्ते । जीवो हि स्वभाववलेन दृष्टानुश्रविकविषयान् सेवमान साधनवलेन
भगवत्कृपावलेन च योगमार्गेऽग्रेसरो भवति । तथापि योगिनो दृष्टानुश्रविका-
विषया न जहति, तत्र तस्मिन् शुभमार्गे तस्य योगिन स्वत एव या
उच्चविषयभोगोपयोगिनी दैवी शक्ति रूढेति सा योगसिद्धिरित्याम्नायते ।

सिद्धीनामनेकविधत्वेऽपि अध्यात्माधिदैवाभिभूतभेदेन त्रैविध्यमेवोह्यम् ।
तत्र मन्त्रौषधिप्रभृतयो हि आधिभौतिका सिद्धयः, अणिमालघिमादय आधि-
दैविक्य कथ्यन्ते, वेदाविर्भावशास्त्रप्रकाशनशक्तिप्रभृतयो बौद्धा सिद्धयः
आध्यात्मिक्यो ज्ञेयाः । एषा शारीरिक मानसिक बौद्धशक्तिविशेषाणां सर्वं
विशेषाणि सिद्धिभिः सम्बन्धो ज्ञेयः । अत्रैव यदि योगी योगमार्गे ब्रजन्
सिद्धीनां मध्ये कुत्रापि स्थलान्नासक्तो भवेन्चेत्तर्हि तस्य पतनमवश्य
भावि भवति ।

यदा योगिषु इमा दैवशक्तिरूपा योगसिद्धयो विराजमाना भवन्ति तदा तेषां योगिना सिद्धप्रदशनेच्छाविरहेऽपि कुलकामिनीनामङ्गदशनवत् कदाचिद् अन्येषामपि ता सिद्धयो दृष्टिपथमारोहन्ति एव । यथा हि कुलाङ्गना पुरुषान्तर स्वाङ्ग नैव दर्शयति, या प्रदर्शयति सा तु 'कुलटा व्यभिचारिणी वा निगद्यते । एव सत्यपि कुलाङ्गनाया निजपितृ भार पुत्रादिभ्यो भोजनपरिवेषणादिसेवाव्यग्रताया कदाचन वायुवेगवशाद् वस्त्राञ्चले दोषयमानेऽनिच्छयापि पुरुषान्तरेस्तदङ्गदर्शनं क्रियते तथैव परवैराग्यशालिनोऽपि योगिनोऽप्यनिच्छयैव योगसिद्धय कदाचित् प्रसङ्गवशात् पुरुषान्तराणां दृष्टिपथमृच्छन्ति चेन्न तद्विरुद्धं मन्यते । यदि तु स योगी तासु लब्धासु सिद्धिषु समासक्तो भूत्वा तत्समाराधनपरायण स्यात्तर्हि तत्पतनं नूनं भवेदिति निश्चप्रचम् ।

ब्रह्माण्डपुराणस्य उपसंहारपादेऽपि ललितादेव्या स्तुत्या सौभाग्यं यथा अष्टौ सिद्धीश्च प्रप्नोति साधक इत्युक्तमस्ति—

स्तुवन्ति ये महाभागा ललितां परमेश्वरीम् ।

ते प्राप्नुवन्ति सौभाग्यमष्टौ सिद्धीर्महद् यथा ॥ १८१८

यावत्प्रो हि सिद्धय श्रूयन्ते ता सर्वा अपि त्रिधा विभक्तुं शक्यन्ते । तत्र प्रथमा ज्ञानमम्बन्धिनी सिद्धिराध्यात्मिकी निगद्यते, द्वितीया कर्मसम्बन्धिनीसिद्धिः आजिदैविकी सिद्धिः कथ्यते, तृतीया स्थूलपदार्थसम्बन्धिनी सिद्धिश्च आधिभौतिकी प्रोच्यते । आसा विविधानामपि सिद्धीनां दैवे जगति या आधिदैविकस्वरूपा देव्य सन्ति ता अपि त्रिविधा शब्दवाच्या । तन्त्रान्तरेषु पुराणेषु च त्रिविधविद्यानां कृपाप्राप्तये तासां वशीकरणेन च सिद्धयवाप्तये बहव उपाया विवेचिता । तत्र तिसृणामपि सिद्धयनां प्राप्ते यत्किञ्चाधनानि अनुष्ठीयन्ते, तानि योगमूलकानि तपोमूलकानि वा भवन्ति । तत्साधनवेलायाञ्च क्षमा मौनं सयमानांमालम्बनं सर्वथाऽऽवश्यकम् ।

आसा तिसृणां विद्यानां च महात्म्यमीदृगुन्नतं विद्यते यद् उन्नतैर्भक्ता अपि देवा एकाधारेण अधिगन्तुं नाहन्ति । यथा आध्यात्मिक्यं शक्तयो महत्सु ऋषिषु समुपलभ्यन्ते, परन्तु ता एव सर्वेष्वपि भगवदवतारेषु नासा-

द्यन्ते । इत्यमेव या नानाविधा अधिदैव्य सिद्धयो भगवदवतरेषु प्राप्यन्ते, न ता एव ऋषिषु समासाद्यन्ते । अतस्तासां सर्वासामपि एकाधागेण प्रकाशोऽसम्भव एव प्रतिभाति अस्मादेव हेतोर् महर्षेर्विश्वामित्रस्यापि सिन्धुधीना प्राप्तौ अनेके विघ्ना सजाता । तथापि विश्वामित्रमहर्षे तपसोऽसाधारण्यं सवजगत्प्रसिद्धमेव । यतो हि स महात्मा एकास्मिन्नेव जन्मनि क्षक्षियशरीर परिवर्त्य ब्राह्मणशरीरमधिगतवान् राजषितो ब्रह्मर्षि बभूव ।

भारतीय वाङ्मये व्रतोत्सव प्रचलनविमर्शः

समस्ते ससारे व्रतान्युत्सवा पर्वणि च कस्मिंश्चिन्नियतसमये एव भवन्ति । अतस्तत्तद्देशीयव्रतोत्सवादीनां ज्ञानाय तत्र प्रचलितानां कालविभागानां ज्ञानमत्यावश्यकस्ति । एतन्नियमानुसारं यावद् भारतीयकालविभागस्य सम्यग् ज्ञानं न भवेत् तावद् भारतीयव्रतोत्सवादीनां विज्ञानरहस्यं न स्फुटीभवितुमर्हति ।

भारतीयव्रतोत्सवादिषु सर्वत्सर अयन ऋतु मास पक्ष तिथि वार नक्षत्रात्मक, अष्टप्रकारक काल उपयुज्यते । एकस्मिन् सर्वत्सरे षण्णाम् ऋतूनां परिवर्तो भवति । तथा चोक्त क्षीरस्वामिना अमरकोषव्याख्यायाम्—“सर्वं परिवर्तस्तु स्मृतं सर्वत्सरो बुधैः” (कालवर्गं २०) इति । निरुक्ते यास्काचार्यस्तु—सर्वत्सर वसन्तेऽस्मिन् भूतानि (४।४।२७) सर्वेषामृतूनामेकवारं परिवर्तनं यावान् समयो व्यत्येति तावान् कालं सर्वत्सरो ज्ञेयः” इत्युक्तवान् ।

यद्यपि सर्वत्सर सावन सौर चान्द्र-नाक्षत्र-बाहस्पत्यमेदेन पञ्चधा भवति । तथापि भारतीयव्रतोत्सवेषु चान्द्रसर्वत्सरस्यैव प्रायः उपयोगो भवति । वङ्ग-नेपाल-पञ्जावप्रान्तेषु सौर वर्षमधिकं व्यवह्रियते । सर्वत्सर सूर्यस्त परिभ्रमणेन सम्बद्धोऽस्ति । अतो भगवान् सूर्यं सर्वत्सरात्मकस्य कालस्य अधिदेवताऽस्ति । यदि सूर्यो नोदियात् तदा सर्वत्सरात्मकस्य कालस्य अधिदेवताऽस्ति । यदि सूर्यो नोदियात् तदा सर्वत्सरो न सम्भवेत्, नापि कालज्ञानं सम्भवेत् । अतः सर्वोक्तम् ऋग्वेदे—

सप्त युञ्जति रथमेकचक्रमेको अश्वो बहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वे यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थु ॥ (२।३।१४।)

सूर्यस्य गतिरयन कथ्यते । एकस्मिन् सवत्सरेऽयनद्वयं भवति, दक्षिणायनमुत्तरायणञ्च । सूर्यो हि कर्कसक्रान्तिं धनसक्रान्तिपर्यन्तं दक्षिणायनं भवति, तत्र श्रावण भाद्रपद आश्विन कार्तिक मार्गशीर्ष-पौषाख्या षण्मासा व्यतियन्ति । मकरसक्रान्तिं मिथुनसक्रान्तिं यावद् उत्तरायणमुच्यते, अत्र मघ फाल्गुन चैत वैशाख ज्येष्ठाढाख्या षण्मासा भवन्ति । उत्तरायणे दिनानि वृहन्ति भवन्ति । अतोऽत्र प्रकाशाधिक्यं जायते । दक्षिणायने च रात्रिवद्धं तेऽहश्चापचीयते । तत्र रात्रेऽभहतीत्वाद् अन्धकाराधिक्यं भवति । प्रकाशो देवस्वरूपोऽन्धकारश्चासुररूपो मन्यते । अत एवोत्तरायणे देवानां दिनं दक्षिणायने रात्रिर्भिमताऽस्ति । प्रकाशप्राधान्येन देवानां दिनत्वादुत्तरायणे शुभकृत्येषु प्रशस्ततरं मन्यते । हिन्दूनां समस्तानि शुभकृत्यानि उत्तरायणे एव प्रशस्तानि भवन्ति ।

चैत्रे मासि जगद् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सति ॥ १।२५ ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनानुसारं ब्रह्मदेवश्चैत्रमासस्य शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथौ सूर्योदयसमये दृश्यमानस्यास्य प्रपञ्चस्य सृष्टिं समारब्धवान् । अत इयं तिथिर्वत्सरारम्भस्य प्रथमं दिनं मन्यते ।

यद्यपि वत्सरारम्भदिवसविषयेऽनेकानि मतानि प्रचलन्ति । केचन भागशीर्षमासमेव वत्सरारम्भं मन्यन्ते । अत एव अग्रे हायनमस्येति व्युत्पत्त्या मार्गशीर्षस्याग्रहायणमप्येकं नाम प्रचलितमस्ति । केचिच्च शरदृतौ वर्षर्तौ वा वत्सरारम्भं स्वीकुर्वन्ति । अत एव तेषां मते सवत्सरस्य शरद् वर्षं वा नामान्तरमुपलभ्यते । तथापि पूर्वोक्तपुराणवचनप्रामाण्यात् चैत्रमास एवाधिकतया वर्षारम्भोऽभिमतः शास्त्रविदा समाजे ।

अपि च, चैत्राद्वर्षारम्भो वैज्ञानिकोऽप्यस्ति । यतो हि चैत वैशाखौ वसन्त-तुरुच्यते । वसन्तश्च नवीनपत्रपुरुषाद्विद्वारा प्रकृतेर्नवशृङ्गारसामग्रीसमुपस्थापकः सुरभितसुमनसमूहसुशोभितमधुरतामयमधुमासप्रवतकश्चारुचन्द्रिकाचम-

कृतिकारक ऋतुराजोऽस्ति । वसन्ते हि वृक्षलतादयो जीर्णशीर्णानि पर्णानि विमुच्य नवीनैरङ्कुरपुष्पफलोद्गमैरानन्दयन्ति समस्त ससारम् । अतो वसन्ते एव वर्षारम्भ समुचित प्रतिभाति ।

फाल्गुनशुक्लपूर्णिमाया होलिकादाह कृत्वा चैतकृष्णप्रतिपदि होलिका महोत्सव क्रियते । शीते व्यतीते वसन्तकालस्योपस्थितौ चन्दनेन सह आम्रमञ्जरीप्राशनेन मानवो वर्षपर्यन्तं सुखी भवति । यथा वेशाखेऽक्षभतृतीयाया सत्ययुगस्यारम्भात् तद्दिनस्याधिक महत्त्वपूर्णं मस्ति, तथैव चान्द्रमासानुसारं वसन्ते वर्षारम्भस्याधिको महिमा विद्यते । यथा मनुष्या स्वजन्मतिथीनामुत्सवं कुर्वन्ति, तथैव नवीन वर्षात्मकस्य कालस्य प्रारम्भे होलिकोत्सव कुर्वन्ति, येनाग्रिमे वर्षे महदानन्दस्य कारण स्यात् । अत्रोत्सवे शुभकामनया सर्वे समानरूपेण सहर्षं मिलित्वा सर्वत्र प्रेमव्यवहारस्य प्रथा प्रचलिताऽस्ति । अस्मादेव समयाद् ऋतुराजस्य वसन्तस्यारम्भो जायतेऽतो होलिकोत्सवो महत्त्वपूर्णं पर्वस्ति । विधिपूर्वकं होलिकोत्सवस्य सम्पादनेन वर्षपर्यन्तमाशुखबाधाया निराकरणं भवति । पुराणेषु लिखितमस्ति यदस्मिन्नेव दिने भक्तस्य प्रह्लादं बह्वो भस्मसात्कर्तुं तस्य पितृवसा होलिकया महान् प्रसक्तः कृत आसीत्, किन्तु कर्तुं न शक्यं तस्य कर्तुं मन्त्राकृतं सर्वथा समर्थस्य अर्धटितघटनापटीयसो भगवतो विष्णो कृष्णया तस्य किमप्यनिष्टं न जातम्, प्रयुतं सा दुष्टा राक्षसी स्वयमेव भस्मसादभूत् ।

अविष्योत्तरपुराणे एका आख्यायिका उपलभ्यते । तदनुसारं दुष्टानाम्ना राक्षस्या दमनार्थं महोत्सवोऽयं समारम्भः । कुत्रचिद् होलिकोत्सवोऽयं कामदमनशूलको महोत्सवो मस्यते । अस्मिन्नेव दिने जगत्सहर्ता भगवान् सदाशिव स्वकीयललाटस्थवृतीयनेत्राग्निर्गतैः क्रोधाग्निना जगद्विजयिनं मदनं भस्मसात् कृतवान् । अतो महोत्सवस्यास्य महत्त्वमधिकमस्ति । अपि च, अस्मिन्नेव दिने विष्णो पूर्णावतारस्य भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्य राधया सह दोलोत्सवो मृत्युलोके प्रारम्भः, यो हि गौरीर्लोके नित्यं प्रचलति । एभिः कारणकलापैरेकस्य वर्षस्यान्तेऽग्रिमेव वर्षस्य प्रारम्भे परमानन्दजनकोऽयं महोत्सवो महदा समुत्पत्तेः समर्थो मास्तु । सर्वे मनुष्ये ।

वेदकालत एव भारतीयसमाजो ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रभेदेन चतुषु भागेषु विभक्तोऽस्ति । ये चत्वारो वर्णा कथ्यन्ते । एषु चतुषु ब्राह्मणानां प्रधानं पर्वं द्विजातीनां मुख्यकर्मणा वेदाध्ययनेन सह सम्बद्धं श्रावणोक्तमास्ति, रक्षाबन्धनञ्च समस्तस्य समाजस्य शुभाशयया सबद्धं द्रवर्तते । विजयदशमी क्षत्रीयाणां मुख्यं पर्वं विद्यते, यतौ हि तत्र शस्त्रादीनां प्रामुख्यमस्ति । दीपावली वैश्यानां मान्यं पर्वं विद्यते, यतौ हि तत्र लक्ष्मीपूजनं वैभवप्रदर्शनञ्च मुख्यमस्ति । होलिका-महोत्सवश्च शूद्राणां प्रधानं पर्वं विद्यते, यतोऽत्र गालीप्रदानपूर्वकं मनोविनोदस्य पारस्परिकामोदप्रमोदयो सम्पत्कस्य च प्रामुख्यमस्ति । एव विभागे सत्यपि सर्वेषु पर्वसु समेषा भारतीययानां जनानां निश्चप्रच समानं समादरो दृश्यते । एव चतुर्णां वर्णानां तत्तत्पर्वभिः विशेषतः सम्बन्धस्य विद्यमानत्वेऽपि यस्य कस्याप्येकस्य वर्णस्य कायं समस्तस्य कार्यमस्ति । अत एव सर्वे वर्णा सर्वेषां व्रतोत्सवादीनां सहषं समानं मानं कुर्वन्ति, यथासम्भवं स्वशक्त्या तदनुतिष्ठन्ति सम्यग्व्यहरन्ति च ।

सर्गादौ भगवता प्रजपतिना यज्ञसंहिता प्रजा सृष्ट्वा प्रोक्तं यज्ञेन यज्ञेन ययमुत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभन्वस् । एष यज्ञाख्यो धर्मो नवनवानां वस्तुनां मुत्पादनद्वारा युष्माकमभिमतानि पूरयिष्यति—

सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजपति ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्तिवष्टकामधुक् ॥ (गीता ३।१०)

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः” इति यजुर्वेदमन्त्रानुसारं मानवानां कल्याणार्थं प्रथमं देवैरेव यज्ञं समारब्धं । अतो यज्ञो मानवानां मुख्यो धर्मः प्रतिपादितोऽस्ति । शास्त्रेषु दानस्यात्यन्निशयमहत्त्वमङ्कितमस्ति । बृहदारण्यकोपनिषदेषु मतिमुन्दरमुपाख्यानमुपलभ्यते ।

एकदा देवा मनुष्या अमुराश्च प्रजापते समीपमुपस्थाय उपदेशाय प्रायनां चक्रुः । ततस्तेन प्रत्येकं द० द० द० इत्युक्त्वा ते पृष्ट्वा अगन्तव्यं ? तदनु तैरुक्तम्—ॐ अवगन्तमस्माभिः, भवता अस्मान् प्रति क्रमशः दाम्यथ, दत्तं, दयध्वमित्युक्तम् । तदेव देवी वागपि तमेवार्थमनुजगाद । “तदेतदेवैषा देवी वागनुवदति स्तनयिष्णु द० द० द०” इति दाम्यथ, दत्तं, दयध्वमिति, तदेतत् त्रयं

शिक्षेरन् दम दान दयामिति । ५।१। अस्मिन् उपाख्याने देवसदृशेभ्य उत्कृष्ट-
पुरुषेभ्य इन्द्रियजयस्य, असुरेभ्य क्रूरताप्रधानहिंसकपुरुषेभ्यो दयाया, साधा-
रणपुरुषेभ्यो दानस्य चोपदेशो दत्तोऽस्ति । अतः श्रुत्यनुसारं सर्वैयथाशक्ति
दानमवश्यं प्रदेयम् ।

कमयोगे यावत्तपसोऽस्ति महत्त्वं न तावदस्यन्यस्य कस्यापि । उपनिषत्सु
स्थाने स्थाने तपसो महत्त्वं प्रदर्शितमस्ति । श्रीमद्भगवते लिखितमस्य यत्
सर्गादौ लोकपितामहो भगवान् ब्रह्मा सृष्ट्यर्थं स्वमनसि चिन्तयन् त० प०
इत्यक्षरद्वयं श्रुतवान्, यदकिञ्चनानां परमं धनमुच्यते—

स चिन्तयन् द्वयक्षरमेकदाम्यस्युपाशृणोद् बभौ विभु ।

स्पर्शेषु यत्खण्डशमेकविंशतिं निष्किञ्चनानां नृप । यद्धनं विदुः ॥ २।१।६

तदनुसारं विधाता दुःस्वरं तपश्चचार । परिणामे प्रसन्नो भूत्वा भगवन्
आविर्भूय प्रोवाच—तप साक्षाद् मम हृदयमस्ति । अहञ्च तपसं प्रात्मास्मि ।
अहं तपसैवेदं जगत् सृजामि पालयामि सहारामि च—

तपो मे हृदयं साक्षादात्साहं तपसोऽनघ ।

सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः ॥

विभ्रमि तपसा पूव दीय मे दुःस्वरं तप ॥

तपो हि प्राचीनस्य भारतस्यामूल्यो निधिः प्रासीत् । ऋषयस्तु तपोधना
एवोच्यन्ते स्म, न केवलमृषय एव राजानोऽपि स्वजीवने तपसं प्राधान्यं स्वीकृत्य
वाङ्मन्ये विषयेभ्यो मनो नियम्य युत्रैराज्यभारं समर्प्य कायक्लेशमगणयित्वा
तपस्तप्तुमरण्यं प्रविशन्ति स्म । अतः एव भगवान् मनु रपि दुष्करस्य दुरापस्य
च कार्यस्य तपसाध्यत्वं मुक्तवान्—

यद्दुष्करं यद्दुर्गं यद्दुर्गं पञ्चदुस्तरम् ।

तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमः ॥

आर्यजातेजीवनं धर्ममयमस्ति । धर्मस्य यज्ञदानतपसि त्रीणि प्रधानान्य-
ङ्गानि आवश्यककर्तव्यत्वेन शास्त्रेषु निर्दिष्टानि सन्ति । एषां त्यागं कदापि
नोच्छेदः । यतः एतानि त्रीणि ~~सर्वविषयमपि~~ पावनानि सन्ति । अतः एवोक्तं
मीमांसका ~~भगवत्~~ श्रीकृष्णेन नार्जुनं प्रति—

यज्ञो दान तप कम न त्याज्य कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ गीता १८।५ ॥

हिन्दुजातेर्ब्रतोत्सवेष्वेषा त्रयाणामेव समावेगो दृश्यते । अतो नियमितरूपेण ब्रतोत्सवानुष्ठानस्य व्यवस्था हिन्दुसमाजे प्रवर्तते । समाजविज्ञानानुसारं धर्म-मयजीवनयापनस्याज्ञा पुराणदिपु शास्त्रेषु प्रदत्ताऽस्ति । चरित्रसंगठनार्थं ब्रतो-त्सवो महानस्ति हितकारी । ब्रतेषूपवासस्य प्राधान्याद् ब्रत तपोधर्मस्य मुख्य-मङ्गलमस्ति । ब्रतोत्सवस्य तपोधर्ममूलकत्वेऽपि तत्र दानधर्मं यज्ञधर्मयोरपि समा-वेशो विद्यते । तत्रत्यानामादशचरित्राणामनुशीलनेन मनसः समुन्नतौ चरित्र-संगठने च महत् साहाय्यमवाप्यते । ब्रतोत्सवानामनुष्ठानेन आयुषः आयोग्यस्य ऐश्वर्यस्य च लाभो भवति । श्रद्धापूर्वकं भारतीयब्रतोत्सवेष्वनुष्ठितेष्वन्नवस्त्रादि-दानस्य, नियमसंयमोपवासादिरूपस्य तपसः, भगवत्प्रीतिसम्पादनदेवीजगत्स-वद्वन्नादिरूपस्य यज्ञस्य च समावेशाद् भक्त्या तत्पालनमत्यावश्यकमस्ति ।

तस्मात् समस्तस्य जगतोऽत्यन्तमुपकारित्वाद् ब्रतानि उत्सवाश्च अनिवार्य-तया सर्वेषामनुष्ठानीयतामर्हन्तीति निश्चप्रचम् ॥

विद्यादान स्यापूर्वो महिमा

दानानामुत्तमं दानं विद्यादानं विदुर्बुधाः ।

तस्माद्विद्याप्रदो लोके सर्वदः प्रोच्यते बुधैः ॥ (गरुडपुराणे)

धर्माधर्मं न जानन्ति विद्यादानवहिष्कृताः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विद्यादानं प्रयच्छताम् ॥ (वाराहपुराणे)

वेदशास्त्ररहस्यानां यदि नैव नृपोत्तम !

ततोऽज्ञानतमोन्धस्य काऽवस्था जगतो भवेत् ॥ (अग्निपुराणे)

अन्नदानात्समं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम् ।

अन्नेन क्षणिका प्रीतिर्यावज्जीव तु विद्यया ॥ (मनुस्मृतौ)

कृशौ तिष्ठति यस्यान्नं विद्याभ्यासेन जीयेति ।

तदन्नं तारयेत्तस्य दश पूर्वान् दशपरान् ॥ (महाभारते)

लेखकस्य वक्षपरम्पतपरिचयः

पुराणादिषु शास्त्रेषु सङ्गीतयशसो शुदा ।
 देवश्लाघ्यस्य दिव्यस्य सर्वप्राणिहितैषिण ॥ १ ॥
 भारतस्योत्तरे भागे देवरियाख्यमण्डले ।
 धर्मागतछपराया प्रसिद्धाया स्वमण्डले ॥ २ ॥
 घनधान्यदिना पूर्णे सदाचारमनोरमे ।
 कुवेरनाथसविधे त्रिपाठिब्रह्माण्वये ॥ ३ ॥
 रमेशमणिविदुष प्रख्यातस्य सुकीर्तये ।
 नागेश्वरमणि विद्वान् तनयोऽभूद् द्विजाग्रणी ॥ ४ ॥
 तदात्मजाश्च चत्वारो जाता विद्याविशारदा ।
 शीलसौजन्यसम्पन्ना विनीता बुद्धिशालिन ॥ ५ ॥
 बलदेव सुदामा च भरोसापण्डितस्तथा ।
 चतुर्थोऽस्ति च श्रीकृष्णमणिशास्त्री प्रसन्नधी ॥ ६ ॥
 माता फूलमती देवी श्रीमती शुभलक्षणा ।
 अजीजनत् सुतानेतान् मोदनिर्भरमानसा ॥ ७ ॥
 चत्वारो भ्रातरो ह्येते लोककल्याणकारिण ।
 सर्वोऽपत्यकलत्रादिसुखिन सौम्यमूर्तय ॥ ८ ॥
 वात्सल्यस्नेहभाक् तेषु कनीयान् ग्रन्थलेखक ।
 श्री श्रीकृष्णमणिर्वाग्मी काशीवासी सुधीवर ॥ ९ ॥
 एतस्याप्यद्भुता सन्ति तनया भाग्यशालिन ।
 विजयश्च सुरेशश्च महेशश्च दिनेशक ॥ १० ॥
 प्रासोष्ट शुभगानेतान् द्वे सुते अपि शोभने ।
 चन्द्रकला च सावित्री राजदेवी मुदान्विता ॥ ११ ॥
 सर्वसौभाग्यसम्पन्ना गृहिणी धर्मचारिणी ।
 रससन्ततिमाता सा मोदमाप्नोति 'सर्वदा' ॥ १२ ॥
 एतेषु विजयस्यास्ति पुत्रो बिनयनामक ।
 बालविद्यालयेऽधीते वयस्यै मोदमावहन् ॥ १४ ॥
 कुवेरनाथकृपया विप्राणा च प्रसादत ।
 स्वधर्मकर्मनिरतो वंशोऽय भ्राजते भुवि ॥ १५ ॥